

TÜRKOLOGİYA

- *Beynəlxalq elmi jurnal*
- *Международный научный журнал*
- *International scientific journal*

- *1970-ci ildən nəşr olunur*
- *Издаётся с 1970 года*
- *Published since 1970*

- *İldə 2 dəfə çıxır*
- *Выходит 2 раза в году*
- *Published semi-annually*

© AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI, NƏSİMİ ADINA DİLÇİLİK İNSTİTUTU

№ 1

BAKİ – 2022

REDAKSİYA HEYƏTİ

NADİR MƏMMƏDLİ (Baş redaktor), AYDIN ƏLƏKBƏROV, ELBRUS ƏZİZOV, ƏBÜLFƏZ QULİYEV, ƏSGƏR RƏSULOV, GÖVHƏR BAXŞƏLİYEVƏ, İSA HƏBİBBƏYLİ, KAMİL VƏLİ NƏRİMANOĞLU, MAHİRƏ HÜSEYNOVA, MAYIL ƏSGƏROV (baş redaktorun müavini), MÖHSÜN NAĞİSOYLU, NİZAMİ CƏFƏROV, RAFAEL HÜSEYNOV, RAMİZ ƏSKƏR, RÜFƏT RÜSTƏMOV, TEYMUR KƏRİMLİ

MƏSUL KATİB: Aysel QƏRİBLİ

BEYNƏLXALQ MƏSLƏHƏTÇİLƏR

Ahmet Bican Ercilasun (Türkiyə)	Fikret Türkmen (Türkiyə)	Mustafa Öner (Türkiyə)
Ahmet Buran (Türkiyə)	Gülbahar Aşurova (Özbəkistan)	Nikolay Sokolovski (Polşa)
Aleksandr Bondarev (Rusiya)	Güllü Karanfil (Moldova)	Oh Çonq Jin (Cənubi Koreya)
Aleksandr Nesterov (Rusiya)	Hendrik Buşoten (Almaniya)	Osman Fikri Sertkaya (Türkiyə)
Alfina Sibqatullina (Rusiya)	İqor Kormuşin (Rusiya)	Özkul Çobanoğlu (Türkiyə)
Alfiya Yusupova (Tatarıstan)	İştvan Zimonyi (Macarıstan)	Paul Yurgen (Almaniya)
Ali Duymaz (Türkiyə)	İvan Dobrev (Bolqarıstan)	Piter Qolden (ABŞ)
Annaqurban Aşurov (Türkmənistan)	Kadirali Konkobayev (Qırğızıstan)	Rafail Hakimov (Tatarıstan)
Apollon Silaqadze (Gürcüstan)	Kamola Akilova (Özbəkistan)	Ramazan Korkmaz (Türkiyə)
Asiya Qalimjanova (Qazaxıstan)	Kellner-Heinkel Barbara (Almaniya)	Sergey Karpov (Rusiya)
Benedik Peri (Macarıstan)	Lee Hee Soo (Cənubi Koreya)	Şuxrat Sirociddinov (Özbəkistan)
Cemil Tasin (Rumniya)	Leyla Xasiyanova (Rusiya)	Şükrü Haluk Akalın (Türkiyə)
Cengiz Alyılmaz (Türkiyə)	Mehmet Ali Beyhan (Türkiyə)	Tatyana Timkova (Ukraniya)
Çimpoeş Lyubov (Moldova)	Mehmet Kalpaklı (Türkiyə)	Tooru Hayaşi (Yaponiya)
Darxan Kırırəli (Qazaxıstan)	Metin Ekici (Türkiyə)	Turan Refik (Türkiyə)
Elizabetta Raqaqnin (Almaniya)	Mişel Bozdemir (Fransa)	Yavuz Akpınar (Türkiyə)
Erden Kajibek (Qazaxıstan)	Muhamed Haridi (Misir)	Zeki Kaymaz (Türkiyə)
Əli Çeçenov (Rusiya)	Muradgeldi Soyeqov (Türkmənistan)	Zeynep Korkmaz (Türkiyə)
	Mustafa Kaçalin (Türkiyə)	

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

НАДИР МАМЕДЛИ (ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР), АБУЛЬФАЗ ГУЛИЕВ , АЙДЫН АЛЕКПЕРОВ , АСКЕР РАСУЛОВ, ГОВХАР БАХШАЛИЕВА, ИСА ГАБИББЕЙЛИ, КАМИЛЬ ВЕЛИ НАРИМАНОГЛЫ, МАЙЫЛ АСКЕРОВ (заместитель главного редактора), МАХИРА ГУСЕЙНОВА, МОХСУН НАГИСОЙЛУ, НИЗАМИ ДЖАФАРОВ, РАМИЗ АСКЕР, РАФАЭЛЬ ГУСЕЙНОВ, РУФАТ РУСТАМОВ, ТЕЙМУР КЕРИМЛИ , ЭЛЬБРУС АЗИЗОВ

ОТВЕТСТВЕННЫЙ СЕКРЕТАРЬ: АЙСЕЛЬ ГАРИБЛИ

ЗАРУБЕЖНЫЕ КОНСУЛЬТАНТЫ

Александр Бондарев (Россия)	Дженгиз Алйылмаз (Турция)	Питер Голден (США)
Александр Нестеров (Россия)	Зейнеп Коркмаз (Турция)	Рамазан Коркмаз (Турция)
Али Дуймаз (Турция)	Зеки Каймаз (Турция)	Рафаиль Хакимов (Татарстан)
Али Чеченов (Россия)	Иван Добрев (Болгария)	Сергей Карпов (Россия)
Альфина Сибгатуллина (Россия)	Игорь Кормушин (Россия)	Татьяна Тимкова (Украина)
Альфия Юсупова (Татарстан)	Иштван Зимоньи (Венгрия)	Туран Рефик (Турция)
Аннакурбан Аширов (Туркменистан)	Кадирали Конкобаев (Кыргызстан)	Фикрет Тюркмен (Турция)
Аполлон Силагадзе (Грузия)	Камола Акилова (Узбекистан)	Хаяши Тоору (Япония)
Асия Галимжанова (Казахстан)	Лейла Хасиянова (Россия)	Хее Соо Лее (Южная Корея)
Ахмет Биджан Эрджиласун (Турция)	Любовь Чимпоеш (Молдова)	Хендрик Бушотен (Германия)
Ахмет Буран (Турция)	Метин Экиджи (Турция)	Чонг Джин Ох (Южная Корея)
Барбара Кельнер-Хенкель (Германия)	Мехмет Али Бейхан (Турция)	Шухрат Сирожиддинов (Узбекистан)
Бенедик Пери (Венгрия)	Мехмет Калпаклы (Турция)	Шюкрю Халук Акалын (Турция)
Гюлбахор Ашурова (Узбекистан)	Мишель Боздемир (Франция)	Эрден Каджибек (Казахстан)
Гюллю Каранфил (Молдова)	Мурадгелди Соегов (Туркменистан)	Юрген Поль (Германия)
Дархан Кыдырали (Казахстан)	Мустафа Качалин (Турция)	Юрий Попков (Россия)
Джемил Тасин (Румыния)	Мустафа Онер (Турция)	
	Мухаммед Хариди (Египет)	
	Николай Соколовский (Польша)	
	Озкул Чобаноглу (Турция)	

INTERNATIONAL ADVISERS

NADIR MAMMADLI (Editor-in-Chief), ABULFAZ GULIYEV, ASKER RASULOV, AYDIN ALAKBAROV, ELBRUS AZIZOV, GOVHAR BAKHSHALIYEVA, ISA HABIBBÖYLI, KAMIL VELI NERIMANOGLU, MAHIRA HUSEYNOVA, MAYIL ASKAROV (Deputy Editor-in-Chief), MOHSUN NAGHISOYLU, NIZAMI JAFAROV, RAFAEL HUSEYNOV, RAMIZ ASKAR, RUFAT RUSTEMOV, TEYMUR KARIMLI

EXECUTIVE SECRETARY: AYSEL GARIBLI

INTERNATIONAL ADVISERS

Ahmad Bican Arcilasun (Turkey)	Fikret Turkman (Turkey)	Nikolay Sokolovski (Poland)
Ahmet Buran (Turkey)	Gulbahar Ashurova (Uzbekistan)	Oh Chong Jin (South Korea)
Aleksandr Bondarev (Russia)	Gullu Karanfil (Moldova)	Osman Fikri Sertkaya (Turkey)
Aleksandr Nesterov (Russia)	Hendrik Bushhoten (Germany)	Ozkul Chobanoglu (Turkey)
Alfina Sibqatullina (Russia)	İqor Kormushin (Russia)	Paul Yurgen (Germany)
Alfiya Yusupova (Tatarstan)	Ivan Dobrev (Bulgaria)	Peter Golden (USA)
Ali Chechenov (Russia)	Kadirali Konkobayev (Kyrgyzstan)	Rafail Hakimov (Tatarstan)
Ali Duymaz (Turkey)	Kamola Akilova (Ozbekistan)	Ramazan Korkmaz (Turkey)
Annagurban Ashurov (Turkmenistan)	Kellner-Heinkel Barbara (Germany)	Sergey Karpov (Russia)
Apollon Silagadze (Georgia)	Lee Hee Soo (South Korea)	Shuxrat Sirociddinov (Ozbekistan)
Asiya Galimzhanova (Kazakhstan)	Leyla Hasiyanova (Russia)	Shukru Haluk Akalin (Turkey)
Benedik Peri (Hungary)	Mehmet Ali Beyhan (Turkey)	Tatyana Timkova (Ukraine)
Cemil Tasin (Romania)	Mehmet Kalpaklı (Turkey)	Tooru Hayaşi (Japan)
Cengiz Alyilmaz (Turkey)	Metin Ekici (Turkey)	Turan Refik (Turkey)
Chimpoesh Lyubov (Moldova)	Mishel Bozdemir (France)	Yavuz Akpınar (Turkey)
Darkhan Kidirali (Kazakhstan)	Muhamed Haridi (Egypt)	Zeki Kaymaz (Turkey)
Elizabetta Ragagnin (Germany)	Muradgeldi Soyegov (Turkmenistan)	Zeynep Korkmaz (Turkey)
Erden Kajibek (Kazakhstan)	Mustafa Kachalin (Turkey)	Zimonyi İştvan (Hungary)
	Mustafa Oner (Turkey)	

İ Ç İ N D Ə K İ L Ə R

<i>Nizami Cəfərov</i> (Azərbaycan), <i>Nadir Məmmədli</i> (Azərbaycan). Azərbaycan dilçiliyinin akademik Ağamusa Axundov miqyası.....	11
---	----

DİL NƏZƏRİYYƏSİ

<i>Ahmet Bican Ercilasun</i> (Türkiyə). Dilin yaranması və təkamülü: addım nəzəriyyəsi.....	16
<i>Erden Kajibek</i> (Qazaxıstan). Pra- və protodil sistemləri rekonstruksiyasının prinsipləri: kompleks yanaşmanın üstünlükləri.....	36

DİL ƏLAQƏLƏRİ

<i>İmre Paçai</i> (Macarıstan). Macar-türk əlaqələrini əks etdirən frazeoloji səciyyəli botanik adlar.....	47
--	----

YAZILI ABİDƏLƏR

<i>İvan Dobrev</i> (Bolqariya). Preslav Yazısı.....	55
<i>Diləfruz Muhammadiyeva</i> (Özbəkistan). “Baburnamə”dəki atalar sözləri və məsəllərin tərcümə prinsipləri.....	67
<i>Nagihan Çetin</i> (Türkiyə). Kültigin abidəsinin cənub üzünün ritorik üçbucaq əsasında oxunuşu.....	77
<i>Mahirə Hüseynova</i> (Azərbaycan). Mahmud Kaşğarının “Divan”ında şeir mətnlərinin fonopoetik spektrləri.....	85
<i>Mayıl B. Əsgərov</i> (Azərbaycan), <i>Ahmet Ardıç</i> (Türkiyə). Voyniç əlyazmasının dili.....	93

FOLKLOR

<i>Sacide Çobanoğlu</i> (Türkiyə). Folklor metaetik nəzəriyyə ilə Dədə Qorqud kitabındakı “pis düşünməyin mənfi etik dəyəri”nin folklorla əsaslandırılması.....	106
---	-----

ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏR

<i>Afina Barmanbay</i> (Türkiyə). Əhməd Cavad və Türk dünyası.....	125
<i>Gülər Abdullabəyova</i> (Azərbaycan). XIX-XX əsrlər Azərbaycan alimlərinin Polşa şərqşünaslığının inkişafına töhfəsi.....	138
<i>Malika Adıgezalova</i> (Özbəkistan). “...hüsnü-xuda şairiyim”, yaxud H.Cavidin “Peyğəmbər” dramında Şərq və Avropa ədəbiyyatlarının sintezi məsələsinə dair.....	149

MÜZAKİRƏ

<i>İlhami Cəfərsəy</i> (Azərbaycan). “Olimpiya” yunanlaşmış türk sözüdür.....	161
---	-----

T Ü R K O L O G İ Y A N I N K L A S S İ K L Ə R İ

<i>Nuri Yüce</i> (Türkiyə). İstanbul Universiteti Ədəbiyyat fakültəsindəki müəllimlərimiz və azərbaycanlı Əhməd Cəfəroğlu haqqında xatirələr.....	166
<i>Leyla Karahan</i> (Türkiyə). Dialektoloji araşdırmalar tarixinə öz damğasını vuran ad: Prof.Dr. Zeynep Korkmaz.....	178
<i>Kamil Vəli Nərimanoğlu</i> (Türkiyə). İbn-i Haldun məktəbinin çağdaş davamçısı Lev Qumilyov (1912-1992). (Doğumunun 110 illiyinə sayqı və sevgi ilə).....	186

RESENZİYA

<i>İsmayıl Kazımov</i> (Azərbaycan). Möhsün Nağısoylu. “Kitabi-Dədə Qorqud”un Gənbəd əlyazması: tekstoloji-filoloji araşdırma, tənqidi mətn, sözlük.....	193
<i>Selim Aytac</i> (Türkiyə). Hakan Haslaman. Alpağut.....	196

ELMİ HƏYAT

Xronika.....	198
--------------	-----

PERSONALİA

Arminius Vamberi – 190.....	204
Vilhelm Tomsen – 180.....	205
Hüseyn Namık Orkun – 120.....	206
Fyodor Aşnin – 100.....	212
Qəzənfər Kazımov – 85.....	213
Qızılgül Abdullayeva –70.....	217

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Низами Джафаров</i> (Азербайджан), <i>Надир Мамедли</i> (Азербайджан). Азербайджанское языкознание в масштабе академика Агамусы Ахундова.....	11
--	----

ТЕОРИЯ ЯЗЫКА

<i>Ахмет Биджан Эрджиласун</i> (Турция). Зарождение и эволюция языка: ступенчатая теория.....	16
<i>Эрден Кажыбек</i> (Казахстан). Принципы реконструкции пра- и протоязыковых систем: преимущества комплексного подхода.....	36

ЯЗЫКОВЫЕ СВЯЗИ

<i>Имре Пачаи</i> (Венгрия). Ботанические названия фразеологического характера, отражающие венгерско-тюркские контакты.....	47
---	----

ПИСЬМЕННЫЕ ПАМЯТНИКИ

<i>Иван Добрев</i> (Болгария). Преславская надпись.....	55
<i>Дилафруз Мухаммадиева</i> (Узбекистан). Принципы перевода пословиц и поговорок в «Бабурнаме».....	67
<i>Нагихан Четин</i> (Турция). Чтение южной стороны памятника «Кюль Тигин» с опорой на риторический треугольник.....	77
<i>Махира Гусейнова</i> (Азербайджан). Фонопоэтические спектры поэтических текстов в «Диване» Махмуда Кашгари.....	85
<i>Майыл Б.Аскеров</i> (Азербайджан), <i>Ахмет Ардыч</i> (Турция). Язык рукописи Войнич.....	93

ФОЛЬКЛОР

<i>Саджиде Чобаноглу</i> (Турция). Фольклорное обоснование «отрицательной этической ценности злого умысла» в Книге Деда Коркута посредством теории фольклорной метаэтики.....	106
---	-----

ЛИТЕРАТУРНЫЕ СВЯЗИ

<i>Афина Барманбай</i> (Турция). Ахмед Джавад и тюркский мир.....	125
<i>Гюляр Абдуллабекова</i> (Азербайджан). Вклад азербайджанских ученых XIX-XX вв. в развитие польской ориенталистики.....	138
<i>Малика Адыгезалова</i> (Узбекистан). «...hüsnü-xuda şairiyim» или к вопросу о синтезе восточной и европейской литератур в драме Г.Джавида «Пророк».....	149

ОБСУЖДЕНИЯ

<i>Илхами Джафарсой</i> (Азербайджан). «Олимпия» – греческое слово тюркского происхождения.....	161
---	-----

КЛАССИКИ ТЮРКОЛОГИИ

<i>Нури Юдже</i> (Турция). Воспоминания о наших преподавателях на литературном факультете Стамбульского университета и азербайджанце Ахмеди Джафароглу.....	166
---	-----

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Лейла Карахан</i> (Турция). Имя, запечатлённое в истории диалектологических исследований: проф. д-р Зейнеп Коркмаз.....	178
<i>Камиль Вели Нариманоглы</i> (Турция). Современный преемник школы Ибн-и Халдуна Лев Гумилев (1912-1992). (С уважением и любовью к 110-летию со дня рождения).....	186

РЕЦЕНЗИИ

<i>Исмайыл Кязимов</i> (Азербайджан). Möhsün Nağısoylu. “Kitabi-Dədə Qorqud”un Günbəd əlyazması: tekstoloji-filoloji araşdırma, tənqidi mətn, sözlük.....	193
<i>Селим Айтац</i> (Турция). Nakan Haslaman. Alpağut.....	196

НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ

Хроника.....	198
--------------	-----

ПЕРСОНАЛИИ

Арминий Вамбери – 190.....	204
Вильгельм Томсен – 180.....	205
Гусейн Намык Оркун – 120.....	206
Фёдор Ашнин – 100.....	212
Газанфар Казымов – 85.....	213
Гызылгюль Абдуллаева –70.....	217

CONTENTS

- Nizami Jafarov* (Azerbaijan), *Nadir Mammadli* (Azerbaijan). Scale of Academician Agamusa Akhudov in Azerbaijan Linguistics..... 11

THEORY OF LANGUAGE

- Ahmet Bijan Erjilasun* (Turkey). The origin and evolution of the language: Step Theory.. 16
Erden Kajybek (Kazakhstan). Principles of reconstruction of Pra- and Proto-Linguistic systems: Benefits of an integrated approach..... 36

LANGUAGE RELATIONS

- Imre Pachai* (Hungary). Botanical names in phraseologic characteristic reflecting Turkish Hungarian relations..... 47

WRITTEN MONUMENTS

- Ivan Dobrev* (Bulgaria). Preslav Inscription..... 55
Dilafruz Mukhammadiyeva (Uzbekistan). Principles of translating the proverbs and adages in “Baburname”..... 67
Nagihan Chetin (Turkey). Rhetorical triangle based reading of the southern side of the Kul Tigin Monument..... 77
Mahira Huseynova (Azerbaijan). Phonopoetic spectra of poetic texts in Mahmud Kashgari’s “Divan”..... 85
Mayil B.Asgarov (Azerbaijan), *Ahmet Ardich* (Turkey). Language of the “Voynich manuscript”..... 93

FOLKLORE

- Sajide Chobanoghlu* (Turkey). The folklogical foundation of the “negative ethical value of think bad” in metaetic theory of folklore with in the “The Book of Dede Korkut” 106

LITERARY RELATIONS

- Afina Barmanbay* (Turkey). Ahmet Javad and Turkic World..... 125
Guler Abdullabekova (Azerbaijan). The Contribution of Azerbaijani scientists to the development of Polish Oriental Studies in the XIX-XX centuries..... 138
Malika Adigezalova (Uzbekistan). “...hüsnü-xuda şairiyim” or to the question of the synthesis of Eastern and European literatures in H.Javid’s drama “The Prophet”..... 149

DEBATES

- Ilhami Jafarsoy* (Azerbaijan). Olympics is a greecisized turkic word..... 161

CLASSICS OF TURKOLOGY

- Nuri Yuje* (Turkey). Memories of our teachers at the Faculty of Literature of Istanbul University and Azerbaijani Ahmed Jafaroglu..... 166
Leyla Karahan (Turkey). A name who has made a mark in the Dialectology History: Prof. Dr. Zeynep Korkmaz..... 178
Kamil Veli Nerimanoglu (Turkey). Lev Gumilyov (1912-1992), a contemporary successor of Ibn Khaldun. (With respect and love for the 110th anniversary of his birth)..... 186

CONTENTS

REVIEWS

<i>Ismayil Kazimov</i> (Azerbaijan). Möhsün Nağısoylu. “Kitabi-Dədə Qorqud”un Günübd əlyazması: tekstoloji-filoloji araşdırma, tənqidi mətn, sözlük.....	193
<i>Selim Aytach</i> (Turkey). Hakan Haslaman. Alpağut.....	196

SCIENTIFIC LIFE

Chronicle.....	198
----------------	-----

PERSONAL NEWS

Arminius Vambery – 190.....	204
Vilhelm Thomsen – 180.....	205
Huseyin Namık Orkun – 120.....	206
Fedor Ashnin – 100.....	212
Gazanfar Kazimov – 85.....	213
Gizilgul Abdullayeva –70.....	217

*NİZAMİ CƏFƏROV (Azərbaycan)**
*NADİR MƏMMƏDLİ (Azərbaycan)***

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNİN AKADEMİK AĞAMUSA AXUNDOV MİQYASI

Azərbaycan elminin elə görkəmli nümayəndələri var ki, onların sadəcə adlarını çəkmək kifayət edər ki, bütöv bir tarix, onun dövrləri, mərhələləri, ümumi və xüsusi cəhətləri, fenomenologiyası barədə doğru qənaətlərə gəlməyə imkan verən ictimai yaddaş reflekslərini hərəkətə gətirərək xronoloji (və nəticə etibarilə, diaxron) təsəvvürlərimizi canlandırır tarixə obyektiv münasibətimizin əsas konturlarını hər kəsin aydın dərk edəcəyi, həmişə düzgün nəticələr çıxararaq özünü (və ətrafını) sxematik, statistik (və fəlsəfi!) dəqiqliklə dəyərləndirəcəyi bir analitik müəyyənlik təqdim etsin.

Onlardan biri də akademik Ağamusa Axundovdur... Minlərlə tələbəsinin dili ilə desək, Ağamusa müəllimdir ki, onun yaradıcılıq tərcümeyi-halı müasir Azərbaycan dilçiliyi tarixində bir neçə nəslin ümumi yaradıcılıq tərcümeyi-halının dərkinə uğurla münsiflik etməkdədir.

XX əsrin ortalarından başlayaraq Azərbaycan dilçiliyinə kifayət qədər hazırlıqlı, dünya dillərinə (və dilçiliyinə) bu və ya digər dərəcədə bələd, araşdırmaların

* Azərbaycanca Atatürk Mərkəzinin direktoru, akademik.

** Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası (AMEA) Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun direktoru, professor.
E-mail: nurlan1959@gmail.com

da müasir tədqiqat metodlarına əsaslanmağa çalışan bütöv bir nəsil gəldi. Onlarca mütəbər tədqiqatçı ilə təmsil olunan və Azərbaycan dilçiliyinə yüzlərlə ciddi elmi-tədqiqat işi verən bu nəsil intellektual estafeti yaradıcılığa həmin əsrin əsasən 30-cu illərindən başlamış sələflərindən – Məmmədəğa Şirəliyev, Əbdüləzəl Dəmirçizadə, Muxtar Hüseynzadə kimi ustadlardan almışdı. O ustadlardan ki, 30, 40, 50-ci illərin müxtəlif xarakterli siyasi-ideoloji təzyiqlərindən (və repressiyalarından) keçərək elmin, ümumən dünyagörüşün ən milli sahəsini (dilçiliyi) formalaşdırmış, ən azından onun dialektologiya, dil tarixi, müasir dilin fonetika, leksika, morfologiya, sintaksis və s. bölmələrinin əsaslarını yaratmaqla gələcək tədqiqatlar üçün möhkəm bünövrə qoymuşdular.

Azərbaycan dilçilərinin ilk nəslinin Müəllimi əslən Krım tatarı olub Türkiyədə, Macarıstanda təhsil almış professor Bəkir Çobanzadə idi. O Bəkir Çobanzadə ki, XX əsrin 20-ci, 30-cu illərində Bakıda dünya şöhrətli türkoloq kimi həm özü məşhurlaşdı, həm də Azərbaycanın ilk peşəkar türkoloqlarını yetişdirməklə yeni vətəninə heç zaman unudulmayacaq tarixi xidmətlər göstərdi. Ancaq çox təəssüf ki, Stalin repressiyasının qurbanı olan böyük Müəllim nəinki öz yetirmələrinin uğurlarını görə bildi, hətta yetirmələri də onun tələbələri olduqlarını uzun müddət “danmağ”a məcbur edildilər.

Azərbaycan dilçiliyinə 30-cu illərdə gələn birinci nəsildən fərqli olaraq 50-ci, 60-cı illərdə gələn ikinci nəslin bir xoşbəxtliyi də onda idi ki, onlar elmi-ictimai həyatda bir neçə on il öz müəllimləri ilə çiyin-çiyinə addımladılar. Və beləliklə, birinci nəslə istedadlı yetirmələrinin uğurlarını görüb qiymətləndirmək, ikinci nəslə isə müəllim - ustad himayəsində yetişib formalaşmaq imkanı qismət oldu.

Müşahidələr (və müqayisələr) göstərir ki, ikinci nəslin birinci nəsildən öyrənib mənimsədiyi ən mühüm xüsusiyyətlər aşağıdakılardan ibarət idi:

1) milli təəssübkeşlik, yəni ana dilinə sadəcə tədqiqat obyektı kimi yox, xüsusi ehtiramla, milli özünüdərkini (və özünüdərsdiqin!) atributu kimi yanaşmaq;

2) praktiklik, yaxud geniş miqyas alan dil quruculuğu proseslərində yaxından iştirak etmək, respublikada dil siyasətinin əsas konturlarını müəyyənləşdirməyə çalışmaq, ana dilinə olan hər hansı təcavüzə qarşı dayanmaq və s.

3) pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmaq, proqramlar, dərsliklər hazırlamaq, dilçi kadrlar yetişdirmək və s.

Bununla belə, Azərbaycan dilçiliyinin ikinci nəsli, tamamilə təbii olaraq, birinci nəsildən xeyli irəli getdi. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, XX əsrin ortalarından sonra dünyada, eləcə də Sovetlər Birliyində siyasi-ideoloji gərginlik tədricən aradan qalxmağa, elmi fikir mübadiləsinin miqyası genişlənməyə, yeni tədqiqat istiqamətləri (və metodları) müəyyənləşməyə başlamışdı ki, bu da elmə 50-ci, 60-cı, 70-ci illərdə gələnlərin dünyagörüşünə əhəmiyyətli təsir göstərməyə bilməzdi. Qeyd etmək lazımdır ki, həmin illərdən etibarən Azərbaycan dilçiliyində elmi-nəzəri səviyyə yüksəlməyə başladı. Və mühüm göstəricilərdən biri o idi ki, Azərbaycan dili ilə yanaşı müxtəlif türk dilləri, həmçinin Şərqi və Qərbi bir sıra əsas dilləri sahəsində nüfuzlu kadrlar meydana çıxaraq milli dilçilik təfəkkürünün dairəsini o zamana qədər görünməmiş bir şəkildə elə genişləndirdilər ki, hətta dilçi-

liyin birinci nəslilə ikinci nəslilə arasında “polemika” üçün xeyli mövzular ortaya çıxmağa başladı.

Birinci nəsilədən fərqli olaraq ikinci nəsil müqayisəyə gəlməyəcək qədər daha çox dilçi mütəxəssislə təmsil olundu ki, bunu, sadəcə, kəmiyyət göstəricisi hesab etmək, fikrimizcə, doğru olmazdı. Birinci növbədə ona görə ki, hər bir dilçi-mütəxəssisin şəxsinə Azərbaycan dilçiliyinə bu və ya digər dərəcədə fərqli tədqiqat üsulları (və üslubları), yeni mövzular, hətta bütöv dilçilik sahələri gəldi. Ələvsət Abdullayev, Zərifə Budaqova, Səlim Cəfərov, Hadi Mirzəzadə, Yusif Seyidov, Məmməd Tağıyev, Zəfira Verdiyeva, Afad Qurbanov, Oruc Musayev, Musa Adilov, Tofiq Hacıyev, Vaqif Aslanov, Nəsir Məmmədov, Fərhad Zeynalov, Samət Əlizadə, Məmməd Qasımov, Vasim Məmmədəliyev, Mirzə Rəhimov, Həsən Mirzəyev, Zinyət Əlizadə, Abdulla Vəliyev, Əliheydər Orucov, Muradxan Cahangirov, Əbdürrəhman Cavadov, Müseyib Məmmədov, Musa İslamov, Əvəz Sadıqov, Əbülfəz Rəcəbli, Türkan Əfəndiyeva, Rəhilə Məhərrəmov, Həsərət Həsənov, Qəzənfər Paşayev, Qəzənfər Kazımov, Adil Babayev... kimi onlarca dilçinin yüzlərlə kitabları, minlərlə məqalələri Azərbaycan dilçiliyinin inkişafında, heç şübhəsiz, əhəmiyyətli rol oynadı.

Akademik Ağamusa Axundov yaşca bu dilçilərin çoxundan cavan olsa da, yaradıcılığının miqyasına (və keyfiyyətinə) görə daha önə çıxdı. Və ümumiyyətlə, o, Azərbaycan dilçilərinin sözügedən ikinci nəslinin lideri mövqeyinə yüksəldi.

Hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, Ağamusa Axundov müasir Azərbaycan dilçiliyinin banilərindən professor Muxtar Hüseynzadənin tələbəsidir. Və dünya dilçiliyini nə qədər dərinləndirib mənimsəmiş olsa da tamamilə milli bir məktəbin yetirməsidir. Və təsadüfi deyil ki, M.Hüseynzadə ilə yanaşı, M.Şirəliyev və Ə.Dəmirçizadəni də özünün bilavasitə müəllimləri hesab etmişdir. Əlbəttə, dərin fitri zəkası, genişmiqyaslı elmi-ictimai fəaliyyəti, mükəmməl şəxsiyyəti (və zamanın hökmü!) ilə şərait yaratmışdı ki, Ağamusa Axundov nəinki böyük müəllimlərdən irəli getmiş, hətta mənsub olduğu dilçilər nəsil-ordusuna komandanlıq eləmişdir. Cəsarətlə demək olar ki, o, Azərbaycan dilçilərinin 70-ci, 80-ci illərdə formalaşan üçüncü nəslilə üçün həmişə örnək olmuşdur. Təsadüfi deyil ki, Aydın Məmmədov, Kamil Vəliyev, Firudin Cəlilov, Elbrus Əzizov, İlyas Həmidov, Kamal Abdulla, Nizami Xudiyev, Rüşət Rüstəmov, Fəxrəddin Veysəlli, Mübariz Yusifov, Əbülfəz Amanoğlu, İsmayıl Məmmədli, Mehman Musaoğlu, Məsud Mahmudov, eləcə də Nizami Cəfərov, Məmmədəli Qıpçaq, Buludxan Xəlilov, Həbib Zərbəliyev, İsmayıl Kazımov, Kamil Bəşirov, Əfqan Abdullayev, Məhərrəm Məmmədov, Əzizxan Tanrıverdi, Aslan Məmmədli, Tofiq Müzəffəroğlu, Sevinc Məhərrəmov, Nadir Məmmədli, Sayılı Sadıqova, Mahirə Hüseynova, Azad Məmmədov, Mayıl Əsgərov, İlham Tahirov, Yadigar Əliyev, Fikrət Cahangirov, Aygül Hacıyeva... kimi sonrakı nəsil dilçilərin təfəkkürünə, üslubuna Ağamusa Axundovun heç zaman silinməyəcək təsiri vardır.

Bu təsir yalnız böyük alim-müəllimin yaradıcılığının zənginliyi, yüksək elmi-metodiki səviyyəsi ilə bağlı deyil, həm də onunla əlaqədardır ki, Ağamusa müəllim həmin zənginliyə (və səviyyəyə) çox gənc yaşlarında nail olaraq tezliklə

tələbələrinin kumirinə, hətta demək olar ki, uzunmüddətli təqlid obyektinə çevrilmişdi.

Azərbaycanda dilçilik elmi nə qədər inkişaf etsə də, nüfuzlu dilçilərin sayı nə qədər çox olsa da, akademik Ağamusa Axundovun adı həmişə xüsusi ehtiramla çəkilmiş, sağlığında da hamı etiraf etmişdir ki, o, birincidir, Allah vergisidir, canlı klassikdir... onun təfəkküründə intəhasızlıqla yanaşı riyazi dəqiqlik, mükəmməl harmoniya mövcuddur.

Ağamusa Axundov öz böyük müəllimlərinin yolu ilə gedərək (və tələbələrinə nümunə göstərərək) dilçiliyi öyrənilən (və öyrədilən) elm miqyasından ictimai-siyasi (və ideoloji) özünütəsdiq meydanına çıxardı. Və Azərbaycan xalqının ümummilliyə lideri Heydər Əliyev onu bir nömrəli dilçi kimi müstəqil Azərbaycan Konstitusiyasını hazırlayan Komissiyanın tərkibinə daxil etdi ki, bu, ümumən dilçiliyə verilən tarixi qiymət idi.

Ümummilliyə lider, heç şübhəsiz, Ağamusa Axundovu yaxşı tanıyırdı. Onun elminə, məntiqinə, ictimai-siyasi dünyagörüşünə bələd idi. Və bilirdi ki, ən mübahisəli (və kritik) anlarda da həqiqəti deməkdən çəkinməyən bu böyük alim (şəxsiyyət) mənsub olduğu millət üçün ancaq (və ancaq!) fayda verə bilər.

Ağamusa Axundovun bir dilçi olaraq peşəkarlığı, yaradıcılıq məhsuldarlığı və parlaq şəxsiyyəti elmi-ictimai mühitdə daim yüksək qiymətləndirilmişdir. Rus-sovet dilçiliyinin görkəmli nümayəndəsi, nəzəriyyəçi-metodoloq, akademik B.A.Serebrennikov yazırdı ki, “mən A.A.Axundovu Azərbaycanın dil haqqındakı elmin müxtəlif sahələrində özünü müsbət tərəfdən göstərən nəzəri baxımdan ən hazırlıqlı dilçilərindən hesab edirəm”. Daha bir məşhur rus-sovet dilçisi O.N.Trubaçovun fikrincə isə, “Ağamusa Ağası oğlu Axundov orta nəsil Azərbaycan dilçilərinin ən görkəmlisi olub həm ölkəmizdə, həm də onun hüdudlarından kənarda Azərbaycan dilçiliyinin və ümumi dilçiliyin problemlərinə dair əsərlərilə tanınır”.

Onomastika üzrə bütün dünyada etiraf olunmuş mütəxəssis N.V.Nikonov Ağamusa Axundovun “iyirmi illik çoxtərəfli və dəyərli elmi fəaliyyətinə bələd olduğunu qeyd edəndən sonra göstərir ki, “onun Azərbaycan onomastikası sahəsindəki xidmətləri heç bir digər sahədəki xidmətlərilə müqayisə oluna bilməz”.

Bununla belə, tamamilə təbiidir ki, Ağamusa Axundovla yaxından əməkdaşlıq edən, onun yaradıcılıq qüdrətinə daha yaxşı bələd məhz türkoloqlar olmuşlar. Sovet türkologiyasının ağsaqqallarından Ədhəm Tenişev yazırdı: “Professor A.A.Axundov elmi birinci dərəcəli əhəmiyyət daşıyan əsərlərlə zənginləşdirən, yalnız Azərbaycan və türk dilçiliyi deyil, eyni zamanda ümumi dilçiliyin olduqca aktual problemlərinin həllinə əhəmiyyətli töhfələr vermiş aparıcı Azərbaycan türkoloqudur. Onu elmi marağın müxtəlif-tərəfliyi, tədqiqatların geniş diapazonu fərqləndirir.

O, yüksək ixtisaslı türkoloq kadrların yetişməsinə çoxlu qüvvə və diqqət ayırır, yetirmələrinin çoxu görkəmli alim, elmi müəssisələrin və elmi istiqamətlərin rəhbərləridirlər”.

Leninqrad (Sankt-Peterburq) Dövlət Universiteti Türk filologiyası kafedrasının müdiri, professor S.N.İvanov öz azərbaycanlı həmkarı haqqında demişdir ki, “o, istər bizim ölkədə, istərsə də xaricdə Azərbaycan dilinin fonologiya, qrammatika və leksikologiyasına, eləcə də ümumi dilçilik problemlərinə dair əsərlərlə məşhur olan böyük alim-türkoloqdur. Professor A.A.Axundov təkrarolunmaz tədqiqatçıdır, elmi ideyaları olduqca müstəqil və məhsuldardır”.

Moskva Dövlət Universitetinin Asiya və Afrika İnstitutu Türk filologiyası kafedrasının müdiri, professor S.A.Sokolov isə Ağamusa Axundovun xidmətlərini belə dəyərləndirmişdir: “Professor A.A.Axundov sovet türkologiyasının inkişafına, türkologiya sahəsində mütəxəssis kadrların hazırlanması işinə böyük töhfələr vermişdir. Professor A.A.Axundov çoxlu türkoloji elmi konfransların fəal iştirakçısı olub həmin konfranslarda dərin məzmunlu məruzələrlə çıxış edir”.

Əlbəttə, sovet dövrü də, sovet türkologiyası da artıq həm uğurlu, həm qüsurlyu, həm də mübahisəli cəhətlərlə tarixdə qalmışdır. Və kimlərsə düşünə bilər ki, bu barədə bəhs etməyə ümumiyyətlə ehtiyac yoxdur... Lakin nəzərə alsaq ki, Ağamusa Axundov kimi böyük alimlərin həyatının ən məhsuldar illəri məhz həmin dövrdə keçmişdir, onda “sovet türkologiyası”nın dünya türkologiyası tarixində tutduğu yer haqqında nikbin fikirdə olmaq üçün, görünür, hər cür əsas vardır. Və belə bir faktı da xatırlatmağa ehtiyac vardır ki, Ağamusa Axundov 1974-cü ildə Sovet Türkoqlar Komitəsinin üzvü, 2000-ci ildə isə Türk Dil Qurumunun fəxri üzvü seçilmişdir.

Akademik M.Z.Zakıyev türkoqlar həmkarlarının fikirlərini ümumiləşdirərək demişdir: “Axundov Ağamusa Ağası oğlu... öz əsərlərlə yalnız Azərbaycan dilçiliyini deyil, bütövlükdə türkologiyayı zənginləşdirmişdir”.

Görkəmli Azərbaycan türkoqlu, akademik Tofiq Hacıyev yazır: “A.Axundov bir dilçi kimi əski sovetlər auditoriyasında yaxşı tanınırdı. Bizdə bu gün həmin “əski sovet” anlayışına ağız büzənlər çoxdur. Ancaq bilirik ki, bu “əski sovetlər”də bütün elm sahələri ilə yanaşı, dünyanın çox mükəmməl dilçilik məktəbi vardı, çox nəhəng türkoqlar vardı. Prof. A.Axundovu bu məktəbin böyük nümayəndələri tanıyır və etiraf edirdilər”.

Akademik Ağamusa Axundovun həyatının heç də az məhsuldar olmayan 25 ili Azərbaycanın müstəqillik dövrünə düşür. Həmin illərdə Azərbaycanın Türk dünyası ilə əlaqələri daha da genişlənmiş, türkologiya bütün dünyada öz inkişafının yeni mərhələsinə qədəm qoymuşdu. Və müstəqillik dövründə ömrünün sonuna qədər məhz Ağamusa Axundovun “Türkologiya” jurnalının baş redaktoru olması tələyin elmdə onun üçün müəyyənləşdirdiyi tarixi missiyanın (və miqyasın) təbii davamı idi.

DİL NƏZƏRİYYƏSİ
ТЕОРИЯ ЯЗЫКА
THEORY OF LANGUAGE

AHMET BİCAN ERCİLASUN (Türkiyə)*

DİLİN YARANMASI VƏ TƏKAMÜLÜ: ADDIM NƏZƏRİYYƏSİ

Xülasə

Bu məqalə, dilin yaranması və təkamülü haqqında “Addım nəzəriyyəsi” adını verdiyim nəzəriyyəni izah etmək məqsədilə yazılıb. Nəzəriyyədə təkcə dilin yaranmasına deyil, həm də yaranmasından sonrakı mərhələlərə də diqqət yetirmək lazımdır. Derek Bikerton, “Adam's Tongue” adlı əsərində “how humans made language?” (insan dili necə yaratdı?) deyər soruşurdu. Addım nəzəriyyəsi isə daha çox kök dil yarandıqdan sonra necə inkişaf etdi sualının cavabını axtarır. Nəzəriyyəyə görə “bilavasitə təqlid”dən sonra dil, yeddi mərhələdə inkişaf etmişdir. Bunlar; “zaman və məkan əngəlinin keçilməsi, simvolik sözlərin yaranması, müəyyən məna və funksiyaların səslərin xarakterinə görə yaranması (fonosemantika), sözlərin çoxaldılması, sintaksis, qrammatik formaların meydana gəlməsi, diferensiasiya (ləhcələrə və dillərə ayrılma)” mərhələləridir. Məqalədə bu mərhələlər və bugünkü vəziyyət izah edildikdən sonra dillərin bir-birindən uzaqlaşması, sözlərin ilk orijinal formalarından uzaqlaşmasının (sərbəst/irrational (arbitraire) xüsusiyyətin meydana çıxması) səbəbləri səkiz maddədə izah edilməyə çalışılmışdır. Bu araşdırmada insan təkamülü ilə dilin təkamülü arasındakı paralelliklər də qeyd olunub.

Açar sözlər: *addım nəzəriyyəsi, dilin yaranması, dilin təkamülü, dillərin diferensiasiyası, sözlərin fərqliləşməsi.*

Son on illiklər ərzində araşdırmalarda insanın təkamülü kimi dilin də təbii seleksiya yolu ilə meydana gəlməsi fikri üstünlük qazanmışdır. Bu araşdırmalarda daha çox səs və eşitmə orqanları ilə beynin inkişafı üzərində dayanılmış, insan dilinin daha çox ətrafındakı varlıqların səslərini təqlid edərək meydana gəlməsi fikri üzərində tədqiqat aparılmışdır. Lakin dilin yaranmasından sonrakı mərhələlər diqqətdən kənar qaldığı üçün dillər necə olub ki, bir-birindən bu qədər fərqli olub və sözlər necə sərbəstlik (arbitraire) xüsusiyyətinə sahib olub sualları cavabsız qalmışdır. Addım nəzəriyyəsi ilə mən, “bilavasitə təqlid”dən sonrakı mərhələləri də nəzərə alaraq bugünkü vəziyyəti izah etməyə çalışdım.

* Qazi Universiteti, Türk Dili və Ədəbiyyat fakültəsi, Prof.Dr. E-posta: bercilasun@gmail.com

Hələ XIX əsrdə Darvin “The descent of man” adlı əsərinin üçüncü fəslində dilin təkamülü ilə canlı orqanizmlərin təkamülü arasındakı oxşarlığa/eyniliyə toxunmuşdu:

“Dilləri üzvi canlılar kimi qruplara və alt qruplara bölmək olar. Ya təbii şəkildə nəsilərə görə, ya da süni şəkildə başqa xüsusiyyətlərə görə təsnif etmək olar. Dominant dillər və ləhcələr sürətlə yayılır və digər dillərin yavaş-yavaş məhv olmasına gətirib çıxarır. Bir dil bir canlı növü kimi yox olduqdan sonra, Ser C.Lyellin qeyd etdiyi kimi, heç vaxt yenidən meydana çıxa bilməz. Eyni dilin heç vaxt iki doğum yeri ola bilməz. Ayrı dillər bir-biri ilə birləşə (uyğunlaşa) bilər və ya qarışa bilər. Hər dildə dəyişkənliyə rast gəlirik və davamlı olaraq yeni sözlər yaranır. Amma yaddaşın gücünün də bir həddi olduğu üçün sözlər tək-tək bütöv bir dil kimi yavaş-yavaş yox olur. Maks Müllərin qeyd etdiyi kimi “Hər bir dilin sözləri və qrammatik formaları arasında yaşamaq uğrunda daimi döyüş gedir. Daha yaxşı, daha qısa və daha asan formalar hər zaman qalib gəlir və onlar bu qalibiyyətlərini təbiətlərinə xas olan fəzilətlərinə borcludurlar.” Bəzi sözlərin yaşama səbəblərinə yenilik və moda da əlavə edilə bilər. Çünki insan şüurunda hər şeydə kiçik bir dəyişiklik etmək üçün çox güclü bir istək var. Yaşama uğrunda mübarizə-də bəzi bəyənələn sözlərin yaşaması və qorunub saxlanması təbii seçimdir” (Harris-Taylor, 2018: 166).

Darvin və Maks Müller dillərin, sözlərin və qrammatik formaların yaşamasında və yox olmasında təbii seleksiyanın rol oynadığını bildirirlər. Bəs, görəsən, ilk sözlər və kök dil (protolanguage) necə yarandı, necə inkişaf etdi?

Addım nəzəriyyəsinin məqsədi bu suala və bundan sonrasına cavab verməkdir. Lakin bu araşdırmada böyük meymunların beyinlərinin böyüməsi, səs və eşitmə orqanlarının inkişafına toxunulmayacaq. Fişerin əsərində Homo habilis cinsindən olan Homo erectus və Homo sapiensə qədər milyon illər davam edən bədən və beyin inkişafı kifayət qədər verilmişdir (2010: 27 vd.). Bu araşdırmada güzgü neyronları, körpə-böyük ünsiyyəti, emosiyaların təzahürü kimi psixoloji səbəblərə və əməkdaşlıq, qarşılıqlı fədakarlıq, paylaşmaq, qeybet, ritual və s. sosioloji səbəblərə də toxunulmayacaq. İnsan münasibətlərində bu və ya digər şəkildə ünsiyyət ehtiyacı yaranmış və ilk insanlar bu ehtiyacı işarələrlə və ya səslərlə təmin etməyə çalışmışdılar. Bu araşdırma işarə dili nəzəriyyələri ilə də əlaqəli deyil. Addım nəzəriyyəsinin məqsədi, müasir insanların danışdığı dilin necə yarandığını və necə inkişaf etdiyini meydana çıxarmaqdır. Bunu edərkən də xarici səbəblər deyil, insan dilinin özü nəzərə alınacaq. Ətrafdakı heyvanların və digər canlıların səslərini bilavasitə təqlid etməklə yaranan məlumatlandırıcı səslər zaman və məkanla məhdudlaşdı. İnsanların ilk təqlid səsləri fərqli məkan və zamana istinad etmirdi. Böyük meymunlar və insana oxşayan hominidlər çıxardıqları səslərlə o anda baş verən bir təhlükəni yoldaşlarına xəbər verirdilər. Zaman və məkan əngəlinin keçilməsi, insan dilinin yaranmasındakı ilk addımdır.

Birinci addım: zaman və məkan əngəlinin keçilməsi

Derek Bikerton “Adam's Tongue” (Adəmin dili) adlı əsərində insan dilinin necə yarandığına toxunur və bir ssenari tərtib edir. Onun fikrincə dil, təkamülün təbii bir nəticəsi kimi yaranmışdır. Bikerton, Darvinin bu fundamental fikrini təkamül və bununla əlaqəli elmlərdəki yeni araşdırmalar və inkişafın işığında təcəssüm etdirməyə çalışmışdır. Mərkəzi Afrikanın meşələrlə örtülü olan şərq hissəsi, yeddi-səkkiz milyon il əvvəl baş verən iqlim dəyişikliyi nəticəsində səhralaşmış və milyon illər ərzində savannaya çevrilmişdir. Savannalarda yaşamaq məcburiyyətində qalan avstralopiteklərin zəif cinsi qida ehtiyaclarını qarşılamaq üçün fil, mamont və kərkədan kimi böyük heyvanların (meqafaunaların) leşlərindən bəhrələnməmişdilər. Amma başqa yırtıcılar da eyni leş ətrafına yığıldığı üçün avstralopiteklər ancaq adam toplayaraq digər yırtıcıları qovmaq məcburiyyətində idilər. Adam toplamaq üçün yoldaşlarına haradasa böyük bir heyvan leşi olduğunu xəbər vermək və ancaq birlikdə hərəkət etsələr bundan faydalanacaqlarını başa salmaq məcburiyyətində idilər (Bikerton, 2012: 120 vd.).¹

“Adam toplama, HÜS (heyvanların ünsiyyət sistemi) qəlibini qırılmışdır, bu həlledici bir addım idi. Üstəlik bu qəlib qarışıqlarda, arılarda və ya ən kiçik beyinli növlərdə deyil, o dövrdə yer üzündə beyin-bədən nisbəti ən yüksək olan növlərdə qırılmışdır.” (Bikerton, 2012: 228).

İnsan dilinin heyvan ünsiyyət sistemlərindən əsas fərqi zaman və məkan əngəllərini aradan qaldırmasıdır. Heyvan ünsiyyət sistemlərindəki xəbərdarlıq, məlumatlar mövcud vəziyyət və həmin yerdəki vəziyyət üçün etibarlıdır. Halbuki, insan dili keçmişə və gələcəyə, eləcə də gözlə görünməyən bir yerə də istinad edə bilər. Dilçilikdə buna “yerdəyişmə” (displacement) deyilir (Bikerton 2012: 53-57). Zəif avstralopiteklər adi gözlə görünməyən bir məsafədə olan və öz gördükləri an üzərindən xeyli vaxt keçdikdən sonra böyük bir heyvan leşi haqqında yoldaşlarına xəbər verdikdə, əslində fərqli bir zaman və yerə aid bir məlumatı onlara ötürürdülər.

Məlumatı ötürməyin yolu da qarşı tərəfə bir “siqnal” verməkdi. Bikerton siqnalların ya “semiotik” ya da “simvolik” olduğunu qeyd edir və bunlara üçüncü bir siqnal da əlavə edir: “Təqlid etmə (onomatopoeic) siqnalı. Bu siqnal istinad etdiyi şeyə bir qədər oxşar olur. İstinad edilən şeyin bir hissəsi və ya şəkli (ya da şəklinin bir hissəsi) və ya onun səsi ola bilər.” (2012: 58). Zəif avstralopiteklər də ya böyük heyvanı (və ya ən diqqət çəkən hissəsini) işarələrlə təsvir etmiş ola bilərlər, ya da heyvanın səsinə təqlid etmiş ola bilərlər.

Avstralopiteklər fərqli zaman və məkana aid bir məlumatı yoldaşlarına xəbər verdikləri an, zaman və məkan əngəlini arada qaldırmış olurdular. Bu, dilin yaranmasındakı birinci addımdır.

İkinci addım: simvolik sözlərin yaranması

İnsan dilinin sözləri “simvolik”dir, yəni sözlərin səs quruluşu ilə mənası arasında məntiqli bir əlaqə yoxdur. Sössürün ifadəsilə göstərən ilə göstərilən

¹ Bu ssenarini avstralopiteklər əvəzinə hominid növləri üçün də nəzərdən keçirmək mümkündür.

arasındakı əlaqə “sərbəst”dir (ixtiyaridir). Buna görə də böyük heyvan leşini görüb ilk xəbər verən avstralopiteklərin çıxardığı təqlid səsi, tutaq ki, fil səsi hələ “simvolik” deyildi. Bikertonun fikrincə, bu təqlid olunan (onomatopoeic) səs savannada bəlkə də min illər boyu təkrarlanmış, artıq ortada bir fil leşi olmasa da, fil anlayışını ifadə etmiş və “simvolik” sözə doğru addım atılmışdır. Beləliklə, heyvanlar və ətrafdakı digər canlılar haqqında beş hiss orqanına əsaslanan məlumat və xətirələri danışmaq üçün ilk sözlər meydana çıxmış olur. Beyin bu şəkildə ilk sözlərə malik olduqdan sonra bir kök dil yaratmağa da nail oldu. Bikertonun fikrincə, bu kök dil bir hibrid (pidgin) dilinə bənzəyir və milyon ildən çox müddət ərzində belə qalıb.

Ətrafdakı canlılar haqqında beş hiss orqanına əsaslanan məlumat və xətirələri ifadə etmək üçün “simvolik” sözlərin meydana çıxması, dilin yaranmasındakı ikinci addımdır.

Derek Bikerton “kök dil”in (protolanguage) belə yarandığını düşünür² və yalnız birləşdirmə (merge) yolu ilə iyerarxik bir qurluşa keçməyin mümkün olduğunu söyləyirdi. Əsərinin son hissəsində belə deyir:

“Əl işarələrindən və digər məna daşıyan siqnallardan başqa ilk kök dil sözlərinin bölünməz səs qrupları olduğunu, digər sözlərlə ortaq xüsusiyyətlərinin olmadığını təxəyyül edirəm. Əgər bu qayda doğrudursa, ətrafda çox söz ola bilməzdi. Qeyri-müəyyən bir sərhəddən kənarında, müasir dillərin bəhrələndiyi sistemə keçilməliydi. Seçilmiş bir neçə mənasız səsdən sözlər yaradılmalıydı və bu səslərin müəyyən sayda olmalarına baxmayaraq kombinasiyaları sonsuz sayda ola bilər.” (2012: 243)

Dilin yaranmasının ilk iki addımını təkamüldə protohüceyrələrin inkişafı ilə müqayisə edə bilərik və protohüceyrələri (coacervate) hələ bir məna verilməmiş (simvolik olmayan) səslər toplusu kimi qəbul edə bilərik. Bəzi protohüceyrələr, müxtəlif kimyəvi reaksiyalar vasitəsilə RNT və DNT molekulları yaratmağı bacarırlar. Buna “molekulyar təkamül” deyilir. Beləliklə, genetik materiala malik olan protohüceyrələr üç üstünlük əldə etmişdir:

1. Varlıqlarını daha uzun bir müddət davam etdirə bilmişdilər.
2. İlk molekulyar birləşmələri (combination) yaratmışdılar.
3. Bu birləşmələri özlərindən əmələ gələn yeni progenitor hüceyrələrə ötürə bilmişdilər (Bakırcı 2012: 63).

Progenitor hüceyrələrdə RNT və DNT molekullarının əmələ gəlməsini ilk mənalı (simvolik) səslər toplusunun yaranmasına bənzədə bilərik. Mənalı səslər toplusunun da eyni şəkildə üç üstünlüyü var idi:

1. Zaman və məkan səddi keçildiyi üçün daha uzun yaşamaq imkanı əldə etmişdilər.
2. İlk birləşmələri yaratmışdılar.
3. İlk birləşmələrdən yeni sözlər yarada bilmişdilər.

² Mövzunu çox qısa izah etdim. Bickerton bütün əlaqəli elmlərin işığında ehtimal olunan bütün inkişaf yollarını geyd edərək zəngin bir qaynağa əsasən öz fikrini təqdim etmişdir. Müəllifin tezisini yuxarıda toxunduğum qısa və zəif xülasə əsasında qiymətləndirmək olmaz.

Üçüncü addım: səslərin xüsusiyyətinə görə müəyyən mənə və funksiyaların yaranması (fonosemantika)

Bikertonun kök dilin ilk sözləri kimi təxəyyül etdiyi, səsin təqlid olunması ilə yaranan “bölünməz səslər toplusu” dilçilikdə onomatopeya adlanan təqlidlərdir. Səs simvolizmi (sound symbolism/phonosemantics) ilə bağlı araşdırmalarda mövzu, təqlid (onomatopoeia) anlayışından kənara çıxarılmışdır. Onomatoplar, Humboldtun “Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluß auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts” (1836) əsərində qeyd edilən səs-mənə əlaqəsinin üç növündən yalnız biridir.

Məncə, təqlid (onomatopoeia) dilin yaranmasının ilk iki mərhələsində baş verir. Bundan sonrakı mərhələ səslərin xüsusiyyətlərindən irəli gələn müəyyən mənə və funksiyaların istifadə edilməsidir. Müəyyən xüsusiyyətlərə malik ən azı üç səs növünün bu mərhələdə istifadə olunduğunu düşünürəm: r, dodaqlanan səslər, uzun tələffüz olunan saitlər.

R: r səsinin xüsusiyyəti titrək olmasıdır. Bu səsi çıxarmaq üçün dil (fransız r-sində damaq dilçəyi (uvula)) titrəyir, yəni bir-birinin ardınca hərəkət edir. R səsinin bu xüsusiyyətinə görə bir çox dildə “təkrar” anlayışı r-li sözlər və ya şəkilçilərlə edilir: Ərəbcədə *kerre/tekrar*, roman dillərində *re-* (*reorqanization, restoration, reconstruction...*), ingilis dilində *-er* (*maker, killer, runner...*), türk dilində *-Ar / -(X)r* (*yaz-ar, çiz-er, düşün-ür, gör-ür [göz]), bil-ir [akıl]...*)³.

Dodaqlanan səslər (*u, o, ü, ö, b, v, w, p, f, m*): bu səslərin xüsusiyyətləri isə tələffüz edildiyi zaman dodaqların büzülməsidir. Buna görə də *burulmaq, büzülmək, əyilmək, dirsək, yay* və s. anlayışları üçün bir çox dildə dodaqlanan səslərdən istifadə edilir: ingiliscə: *bow-yay, twist-bükmək, sarmaq, burmaq, twirl-burmaq, fırlatmaq, elbow-dirsək*; ərəbcə: *imalə-əymək, dewr-çevirmək, liwa-bel*; türkcə: *bur, büz, bükülüm, bel...*

Merrit Rulenin Avstraliya dil ailəsinə aid “*bunqu*”-*diz* sözü haqqında dedikləri məsələyə aydınlıq gətirə bilər. Ruhlen “*bunqu*” sözünü, R.M.V.Diksonun “Avstraliya dil ailəsi ilə hər hansı digər bir dil ailəsi arasında genetik bir əlaqə qətiyyəni yoxdur” iddiasına cavab vermək üçün istifadə etmişdir. Hind-Avropa dil ailəsindən “*beuq(h)*”-*qıvırmaq*, Altay dil ailəsindən “*bük(ä)*”-*qıvırmaq, bükmək*, Bantu dil ailəsindən “*bónqó*”-*diz* və digər başqa bir çox oxşar nümunələr verərək Avstraliya dillərinin də qeyri-avstraliya dilləri ilə genetik əlaqəsinin olduğunu göstərməyə çalışmışdır.

“Avstraliya ən azı 40.000 il əvvəl insanların davamlı məskunlaşdığı yer olmuşdur və Proto-Avstraliya dilinin tarixini də bu tarixlərə yazmamaq üçün heç bir səbəb yoxdur” deyən Rulenin (2012: 171) verdiyi müqayisəli nümunələri qəbul edərsək türkcədəki *bur* və *bük* feillərinin kökü olan “*bu*” feilinin ən azı 40.000 yaşında olan türkcə bir söz olduğunu qəbul etməliyik.

³ Bir neçə mövcud dildən fonosemantika ilə bağlı nümunələr verdim. Təbii ki, kök dildən nümunələr vermək mümkün deyil, lakin kök dildə də bu üsulla yaranan sözlərin olduğu şübhəsizdir..

“Ruhlenin Altay dilindən verdiyi *bük* feili tarixi və hazırda yaşayan bir çox türk ləhcələrində var.” Lakin bu feil türk dilində kök deyil, bir törəmədir. “Divani lüğət-it türk”den aşağıda verdiyim sözlər bunu açıq şəkildə göstərir.

buk - büküb toplamaq

bukuk - ağac çiçəyinin tumurcuğu

bük - Arqu ləhcəsində künc

bük - qıvrım, büküm

bükül - öz-özünə və ya biri tərəfindən əyilmək

bür - bürmək

bürül - qatdalamaq, yuvarlamaq

Bunlara Türkiyə türkcəsindən iki feil də əlavə edə bilərik.

bur - burmaq

büz - bürmək

Aydındır ki, yuxarıdakı nümunələrin hamısı “*bu*” kökünə gedib çıxır... Nümunələrdən *buk*, *bür*, *bur*, *büz* törəmələrində sırayla *-k*, *-r*, *-r*, *-z*- feildən feil düzəldən şəkildədir; *bük* ismində isə *-k* feildən isim düzəldən şəkildədir. *Bukuk*, *buk* feilindən düzəldilmiş isim; *bükül* və *bürül* isə *bük* və *bür* feillərindən düzəldilmiş feillərdir (Ercilasun, 2021: 292-293).

Bük və s. törəmələr türk dilinin öz qaydaları çərçivəsində törəmişlər. 40.000 il əvvəl türk dili mövcud olmalıdır ki, öz qaydaları çərçivəsində bu törəmələri əldə edə bilsin və *bük* törəməsi də 40.000 il əvvəl olan Avstraliya aborijenlərinin dilindəki *bunqu* ilə eyni ola bilsin.

Təbii ki, bunu qəbul etmək çətindir. Amma işin əslini fonosemantika ilə izah etmək olar. Yuxarıda qeyd etdiyim kimi dodaqlanan səslər, daşdıqları xüsusiyyətlərə görə dünyanın bir çox dilində *bur*, *büz*, *yay*, *diz*, *dirsək*, *bel* kimi anlayışlarda istifadə olunur. Türk dilində və bir çox dünya dillərində *bunqu*, *bu*, *beuq(h)* və s. sözlərin bir-birinə oxşamasının səbəbi budur.

Əlbəttə, Rulenin göstərdiyi oxşarlıqların əksər hissəsi doğrudur və bütün dilləri tək bir kök dilə apanan mənşə birliyinə işarə edir. Lakin Ruhlen oxşarlığın səbəbinin fonosemantika olduğuna toxunmamışdır. Məncə, yuxarıdakı nümunələrdə oxşarlıqların səbəbi, dodaqlanan səslərin xüsusiyyətidir və səslərin xüsusiyyəti ilə məna arasındakı əlaqə dilin yaranması və inkişafındakı üçüncü addımı təşkil edir.

Uzun tələffüz edilən saitlər (*â*, *ê*, *û*, *î*...): Uzun saitlərin xüsusiyyəti, səslərin uzadılaraq tələffüz edilməsidir. Uzadaraq tələffüz etmək müəyyən mənada eyni səsi təkrarlamaq deməkdir. Bu xüsusiyyətlərinə görə uzun saitlər bir çox dillərdə, çoxaltma və gücləndirmə funksiyalarında istifadə olunurlar. Fars dilində *mərd-ân* – *kişilər*, *zen-ân* – *qadınlar*, *esb-hâ* – *atlar*; ərəbcə *muallim-ûn* – *müəllimlər*, *muallim-în* – *müəllimlər*, *muallim-ât* – *qadın müəllimlər*.

XX əsrin əvvəllərində Sörsürün səs və məna arasındakı əlaqənin “sərbəst” (arbitraire) olduğu fikri dilçilik araşdırmalarına çox böyük təsir göstərmişdir. Buna görə də fonosemantika məsələləri çox işıqlandırılmamışdır. Lakin xüsusilə əsrin son rübündə səs simvolizmi araşdırmaları artmağa başlamış və mövzu qalın-açıq saitlərlə incə-qapalı saitlərin əmələ gətirdiyi məna fərqi, hecaların başında və

ya sonunda olan cüt samitlərin və ya bəzi samitlərin əmələ gətirdiyi məna növlərinə qədər müxtəlif aspektlərdən ələ alınmışdır. Hətta bilinməyən bir dildəki sözlərin səslərindən sözün mənasını təxmin etmək üçün təcrübələr də aparılmışdır.

Marqaret Maqnus, “What’s in a Word? – Studies in Phonosemantics” adlı doktorluq dissertasiyasında Genettenin “Mimoloqiques” (1976) və Earl R. Andersonun “A Grammar of Iconism” (1998) kitablarına da istinad edərək mövzunun tarixi inkişafını verir (2001: 12 vd.).

Ərəb dilinin qrammatikasında da səs və məna əlaqəsi vurğulanmışdır. “Sözlərin ifadə etdikləri hadisələrin səslərini xatırlatması ərəb dilinin mühüm bir xüsusiyyəti kimi göstərilmişdir. Ərəb dilindəki bir çox sözdə səsin mənaya uyğun olduğu görülür. Ərəb dilində səs məna uyğunluğu ilə bağlı izahlar dil ənənəsində hərfli sifətlərinə (səslərin xüsusiyyətlərinə – ABE) əsaslandırılmışdır. Məsələn, *şedde’l-hdöable* – ipi düyünlədi mənasını verən *şedde* feilindəki səs-məna harmoniyası feildə *şîn* (ش) hərfinin təfəşşi sifət ipin düyünlənmədən əvvəl çəkildə çıxardığı ilk səsi bildirir. Bu səsdən sonra dünyanın möhkəmləndirildiyini ifadə etmək üçün *şîn* (ش) -dən daha güclü bir hərf olan *dâl* (د) hərfi istifadə edilmişdir. *Dâl* (د) hərfinin şəddələnməsi (təkrarlanması) ilə əldə edilən qüvvətli səs, düyünün zehinlərdə vizuallaşdırılmasını təmin edir.” formasında izah edilmişdir (Gündüzöz, 2004: 184).

Türkoq Timur Qocaoğlu da bir araşdırmasında bu məsələyə toxunmuşdur. 2004-cü ilin sentyabr ayında keçirilən V Beynəlxalq Türk Dili Qurultayında “Türk və dünya dillərində səs-məna bərabərliyinə əsaslanan əks ekvivalentlər” mövzusunda bir məqalə təqdim edən Qocaoğluya görə “dodaq və dil-dodaq samitləri (*b, m, v, f, p, w, q, k, l, r*) yaxınlıq, sevgi, bağlanmaq mənalarına, diş və dil-diş samitləri (*t, d, s, z*) isə uzaqlıq, nifrət, ayrılmaq mənalarına gələn sözlər yaradır... İnsanların sevgi üçün dodaqlarını qabağa uzatması, kiməsə qarşı çıxmaq və nifrətini göstərmək üçün dişlərini göstərməsi və ya onları bir-birinə sürtməsi bunun ən bariz göstəricisidir.” (2004: 1988). Qocaoğlu bu hadisənin universal olduğunu bildirir və 325 dildə yazdığı şəxs əvəzliliklərinə aid bir cədvəl⁴ və 700 dildə yazdığı qeyri-əvəzliliklərin əks ekvivalentlərini göstərən bir digər cədvəl də məqaləsinin sonuna əlavə etmişdir⁵.

Fonosemantika mövzunu, şerlərində səsin ritmik dəyərindən çox gözəl istifadə edən məşhur türk şairi Yəhya Kamal Bayatlının bir lətifəsilə bitirək. Yəhya Kamal belə deyir: “Türk xalqı böyük əşyaları ifadə edərkən “o” səsi kimi qalın və açıq səslərdən istifadə edirlər. Məsələn, kənddən gəlmiş biri şəhərdəki böyük avtobusu görəndə təəcüblənir və otobüs əvəzinə otobos deyir. Bu anlayışa görə bizim universitetlərimizdə çoxlu prifisir var.”

Bikerton “kök dil”in necə yarandığını izah etdikdən sonra sintaksis mövzuna keçmişdir. “Bir neçə mənasız səsdən” “sonsuz sayda” sözlərin necə meydana gəldiyi, “birləşmələrin” necə əmələ gəldiyi mövzularına toxunmamışdır. Sonsuz

⁴ Birinci şəxs əvəzliliklərində əsasən dodaqlanan səslər, ikinci şəxs əvəzliliklərində isə adətən diş səsləri olur.

⁵ Məqalənin nəşr edilən mətnində 700 sözdən ibarət ikinci cədvəl yoxdur.

sayda sözlərin yaranması və birləşmələrin əmələ gəlməsi üçün lazım olan təkamül addımlarına davam edək.

İlk mənalı səs toplusunda neçə səsdən istifadə edildiyini bilmirik. Bu gün dünya dillərindəki nitq səslərinin sayı samitlərdə 6-122 arası, saitlərdə isə 2-14 arasında dəyişir. Samitlərdə orta hesabla (562 dilin orta hesabı) 22,7, saitlərdə isə orta hesabla 6-dır (Maddieson, 2021). Buna görə də əksər dillərdə səslərin sayını orta hesabla 28-30 arası götürə bilərik. 200 000 il əvvəl homo sapiens sapienslərdə bu sayının daha az (bəlkə də daha çox) olduğunu güman etmək olar. İnsan dilinin ilk sözlərinin sadə quruluşda, yəni təkhecalı olacağını da izah etməyə ehtiyac yoxdur. 20-30 nitq səsi ilə V, KV, VK, KVK, VKK, KKV⁶ və s. quruluşundakı təkhecalı sözlərin məhdud sayda olacağı da təbiidir. Bəs bu məhdud sayda sözlər necə çoxalmışdır? Burada nəzəriyyənin dördüncü addımına keçirik.

Dördüncü addım: sözlərin çoxaldılması

İndiyədək mövcud sözlərdən yeni sözlər yaratmağın dörd üsulu müəyyən edilmişdir: birləşdirmə, əlavə etmə, daxili modifikasiya, intonasiya. Əslində bu üsullardan dillərin tipoloji təsnifatında da meyar kimi istifadə olunmuşdur. Məlum olduğu kimi, XIX əsrdən başlayaraq dilçilikdə geniş tətbiq olunan tipoloji təsnifatda dünya dilləri “söz düzəltmə” (word formation) ölçüsünə görə üç yerə bölünür: təkhecalı, aqlütinativ, flektiv⁷. Bunlara bəzən dördüncü bir ölçü də əlavə olunur: polisintetik (və ya keçid dili) (Comrie, 2005: 61).

Təkhecalı dillər intonasiya ilə, aqlütinativ dillər şəkildilər vasitəsilə, flektiv dillər daxili modifikasiya (internal modification, apophony, ablaut/umlaut) vasitəsilə, polisintetik (keçid dili) dillər birləşdirmə vasitəsilə yeni sözlər, ifadələr yaradırlar. Buna görə də birləşdirmə, polisintetik (keçid dili) dillərin; əlavə etmə, aqlütinativ dillərin; daxili modifikasiya flektiv dillərin; intonasiya təkhecalı dillərin səciyyəvi xüsusiyyətidir. Lakin bu, sözü gedən dillərdə digər xüsusiyyətlərin olmadığı mənasına gəlmir. Yəni təkhecalı və flektiv dillərdə də şəkildilər, aqlütinativ dillərdə də intonasiya və ya daxili modifikasiya (ablaut) ola bilər. Birləşdirmə isə bütün dillərdə olan bir xüsusiyyətdir. Komrinin aşağıdakı sətirləri bu vəziyyəti daha yaxşı izah edir:

“İntonasiyalı dillər digər parametrlərə görə bir-birindən çox fərqlidir. Bəzi dillər, məsələn, Vyetnam dili təkhecalı dillərdəndir. Hər bir söz bir morfemdən əmələ gəlir. Digərləri isə, məsələn, Bantu dilləri aqlütinativ dillərdə olduğu kimi mürəkkəb morfemlərə malikdir.” (2005: 59).

Bu məlumatlara əsasən yeni söz yaratma üsulları yalnız müvafiq qrupun dillərinə xas olan üsullar kimi qəbul edilməməlidir. Lakin sözügedən üsulları izah etmək üçün daha çox əlaqəli qruplara daxil olan dillərdən nümunələr verilir.

⁶ V =sait, K=samit

⁷ Comrie, təkhecalı, aqlütinativ və flektiv dillərin təsnifatının bəzi problemləri üzərində dayansa da (2005: 61-73) bu müzakirələr və problemlər bizim mövzumuz üçün bir əhəmiyyət kəsb etmir.

“Əlavə etmə” vasitəsi aqlütinativ dillərin səciyyəvi xüsusiyyətidir. Türk dili də aqlütinativ dillərə yaxşı nümunədir. Bu dildə yeni sözlərin necə yarandığını bir neçə misalla göstərə bilirik:

hır – xırıltı səsi / *hır+ıl* – xırıltı səsi

fık – qaynama səsi / *fık+ır* – qaynama səsi

yak – (qədim türkcədə) kıyı / *yak+a* – *kıyı* (sahil)

kan / *kan+a*

ba – (qədim türkcədə) bağlamaq (bağlamaq) / *ba+q* – bağ

öl – ölmək / *öl-üm*

Aqlütinativ dillərdən biri olan Macar dilindən də bir neçə misal verə bilirik:

lassu – yavaş / *lass+an* – yavaşca

naqy – böyük / *naqy+on* – çox

szep – gözəl / *szep+en* – gözəlcə

rossz – pis / *rossz+ul* – pis, çox pis halda

el – yaşamaq / *el-et* – həyat

ir – yazmaq / *ir-at* – sənəd

ül – oturmaq / *ül-es* – oturma, oturaq

olvas – oxumaq / *olvas-as* – oxuma

olvas – oxumaq / *olvas-o* – oxuyucu

ir – yazmaq / *ir-o* – yazıçı

Flektiv bir dil olan ərəb dilindən də prefiks və daxili fleksiyaya misal verilə bilər:

ketebe – yazdı / *me-ktu:b* – yazılan, məktub / *ka: tib* – yazan, katib

mədəd – kömək / *isti-mda:d⁸* – kömək istəmə

Ərəb dilində suffiks də var:

ka:tib – katib / *ka:tib+e* – katibə

ka:tib+u:n⁹ – katiblər

ka:tib+a:t – katibələr

Daxili modifikasiya (ablaut) flektiv dillərin səciyyəvi xüsusiyyətidir. Ərəb və ingilis dilləri flektiv dillər üçün nümunə götürülə bilər. Ərəb dilində daxili modifikasiya (ablaut) vasitəsilə yeni sözlərin necə yarandığına bir neçə nümunə ilə baxaq:

hakeme – höküm verdi / *ha:kim* – höküm verən, hakim / *hukm* – höküm

ketebe – yazdı / *kutibe* – yazıldı / *kita:b* – kitab

İngilis dilindən də bir neçə daxili modifikasiya (ablaut) nümunəsi verilə bilər:

drink – içmə, içiləcək bir şey / *drank* – içdi / *drunk* – sərxoş

sinq – mahnı oxuma / *sanq* – mahnı oxudu / *sonq* – mahnı

İntonasiyalı dillər üçün də çin dilindən adətən bu nümunələr verilir:

⁸ Ərəb qrammatikasında şəkilçilərə “zeid” hərfləri deyilir. Uzunluqlar da əlif, vav, ye hərflərini göstərir. Buna görə də, nümunələrdə görünən a: və u: uzunluqları da bir növ daxili şəkilçidir.

⁹ Əvvəlcə söz yaratmaq üçün istifadə edilən üsullar sonra başqa kateqoriyalarda və fleksiyada istifadə edilmişdir.

Birinci ton (sabit ton): *mā* 妈 “ana”

İkinci ton (yüksələn ton): *má* 麻 “çətənə”

Üçüncü ton (dalğalı ton): *mǎ* 马 “at”

Dördüncü ton (düşən ton): *mà* 骂 “danlamaq”

Neytral ton (qısa heca-çox az rast gəlinir): *ma* 吗 (sual şəkilçisi)

Birləşdirmə üsulu bütün dillərdə geniş yayılmışdır. Kök dildəki ilk birləşdir-mələr yəqin ki, onomatopeik sözlərlə edilmişdir. Türkiyə türkcəsindəki bu nümu-nələrə oxşar quruluşda nümunələrin kök dildə də olduğunu düşünə bilərik.

şır-şır, şırıl-şırıl, xor-xor, xorul-xorul, tık-tık, tıkar-tıkar, tıp-tıp, tıpır-tıpır, hav-hav, civciv... (cücə)

Ərəb dilindəki dördlü onomatopeyaların əks-səda verən iki sözün təkrarın-dan əmələ gəldiyi məlumdur. Kök dildəki birləşmələr, ərəb dilindəki bu nümunə-lərin bənzəri də ola bilər.

zelzele(t) – zəlzələ

velvele(t) – fəryad etmək

vesvese(t) – fısıltı

ğarğara(t) – qarqara

ğumğuma(t) – zümzümə etmək

ka'ka'a(t) – taqqıltı

Eyni və ya oxşar sözlərin təkrarı ilə yaranan birləşdirmə (təkrarlama) əslində kök dilin ilk getdiyi yol olmalıdır. İki sözün birləşərək yeni bir söz, ifadə yaratma-sı, inkişaf prosesində təkhüceyrəli sadə orqanizmlərin bir-birilə əlaqə yaradaraq (symbioz) yeni bir orqanizm əmələ gətirməsi kimidir (Bakırcı, 2021: 92). Sözlərin əvvəlinə, daxilinə və ya sonuna şəkilçilər əlavə etməklə yeni sözlərin yaranmasını, heyvanlarda dimdik, ayaq, qanad, və quyruğun əmələ gəlməsinə oxşada bilərik. Daxili modifikasiyanı (ablaut) heyvanların forma dəyişdirməsinə oxşatmaq olar. İntonasiyanı isə sürünənlərin bədəninin yerin qurluşuna görə aldığı formaya oxşadiram.

Dilçilər yaxşı bildikləri dillərdən daha çox nümunə verə bilərlər. Lakin dildə yeni sözlərin yaranma yollarını göstərmək üçün, mənəcə, yuxarıda verdiyimiz nü-munələr kifayətdir. Kök dildə bu dörd üsulun hər biri və ya bir neçəsi istifadə olunmuş ola bilər.

İlk dörd mərhələnin nəticəsi kimi Svadeşin 207 əsas sözü də daxil olmaqla 500-1000 sözdən ibarət bir söz ehtiyatının yarandığını düşünə bilərik. Bu söz ehti-yatına *tək və cəm halda şəxs əvəzliləri* (onlar olmaya da bilər); *yaxın və uzağı göstərən işarə əvəzliyi*; *beşə qədər olan saylar*; *erkək-dişi*; insan və heyvanların *baş, saç, göz, qulaq, ağız, burun, dil, diş, boyun, qol, ayaq, sinə, qarın, dimdik, buynuz, qanad, quyruq* kimi gözlə görünən əsas orqanları ilə *qan, ət, sümük, dırnaq, qıl* kimi digər hissələri; *göy, günəş, ay, ulduz, bulud, gündüz, gecə, dağ, su, od, torpaq, qum, ağac, budaq, yarpaq, çiçək, meyvə, çəyirdək/toxum, ilan, kərtən-kələ, böcək, bit, milçək, quş, meymun, şir, fil, canavar, it, balıq, dovşan* və s. kimi

canlı və cansız təbiət varlıqları; *böyük, kiçik, isti, soyuq, sərt, yumşaq, çox, az, yaxşı, pis, dolu, boş, kök, zəif, ağ, qara, sarı, qırmızı, yaşıl, mavi* kimi əsas sifətlər daxil edilmiş olmalıdır. Əsas feillər də isə ikinci şəxsin təkli əmr formasında olmalıdır: *qalx, otur, dur, gəz, qaç, get, gəl, uzan, yat, bax, danış/de, qulaq as, eşit, toxun/tut, al, ver, iç, ye, dişlə*.

Bu sözlər arasında, yuxarıda qeyd edilən üsullarla yaranan bəzi törəmələr də olmalıdır. Lakin ilk dörd mərhələdə şəkilçilərin yarandığını düşünmürəm.

Beşinci addım: sintaksis

Eyni və oxşar sözlərin təkrarlanması ilə əmələ gələn birləşmələr, kök dilin yeni sözlər yaratmaq üçün tətbiq etdiyi ilk üsullardan biri olduğunu yuxarıda da qeyd etmişdim. Bu cür təkrarların ilk mərhələlərdə ortaya çıxdığını düşünürəm. Sintaksis deməkdə məqsədim müxtəlif sözlər arasında əlaqə qurulmasıdır. Eyni və oxşar sözlərin təkrarı ilə əmələ gələn birləşmələr, müxtəlif sözlər arasında əlaqə qurulmasına da nümunə olmuş ola bilər. Eyni və ya oxşar iki sözün birləşdiyini görən homo sapiens, bunlardan nümunə götürərək fərqli sözləri də birləşdirməyi düşünmüş ola bilər.

İlk sintaksis nümunələri ismi birləşmələr, təyini söz birləşmələri və obyekt-feil (və ya feil-obyekt) quruluşundakı cümlələr olmalıdır. Feildə də yalnız ikinci şəxsin təklinin əmr formasından istifadə olunduğunu düşünürəm. İnsan şüurunda yan-yana mövcud olan hadisələrin sintaksisdə də yan-yana olması təbiiidir. Bunun nəticəsində də sifətlərlə əlaqəli bu universallıq yaranmışdır. Bütün dillərdə sifətlər necəliyini bildirdiyi isimin yanında olur (Fischer, 2010: 41).

İlkin sintaksis quruluşu üçün aşağıdakı nümunələri göstərə bilərəm.

İsmi birləşmələr:¹⁰

ı tal – ağac budağı
kişi kol – insanın qolu
kuş tumşuk – quşun dimdiyi
añ adak – vəhşi heyvanın ayağı
taq uç – dağın zirvəsi
çəçək id – çiçəyin qoxusu

Təyini söz birləşmələri:

bu er – bu kişi
ol tişi – o qadın
kök teñri – mavi göy
ak bulut – ağ bulud
kop kişi – çox insan
kızıl kan – qırmızı qan
sarıq ot – sarı ot

¹⁰ Nümunələri ən yaxşı bildiyim qədim türk dilindən verirəm.

kiçiq balıq – kiçik balıq
ısıq kum – isti qum
iki kanat – iki qanad
tōrt kuş – dörd quş

Obyekt-feil:

ay kör – aya bax
sub iç – su iç
et ye – ət ye
ōt yak – od yandır
tal tut – budağı tut
taş at – daş at
tam ör – dam hör, dam tik
ok al – oxu al
koyan ur – dovşanı vur

Yiyəlik kateqoriyasının da beşinci mərhələdə yarandığını düşünürük. Yiyəlik qrupları türk dilində olduğu kimi “*əvəzlik + yiyəlik hal şəkilçisi + isim*” (*ben+iş eb – mən+im+ev*) formasında meydana gələ bilər və ya “*isim + mənsubiyyət şəkilçisi*” (Ər. *beyt+i - ev+im*) ya da “*iyiyəlik bildirən əvəzlik + isim*” (İng. *my house – benim evim*) formasında da meydana gələ ola bilər.

Altıncı addım: fleksiyanın meydana gəlməsi

Bu mərhələdə fleksiya və fleksiya ilə bağlı aşağıdakı bölmələrin meydana gəldiyini düşünürəm: keçmiş zaman, qeyri-qəti gələcək zaman / indiki zaman (aorist), feilin şəxsə görə dəyişməsi, tərz və şərt bildirən feili bağlamalar, obyekt-feil və ya (feil-obyekt) əlaqəsi (hal şəkilçiləri, söz önü (prepositions), suffixlər, ədatlardan biri və ya ikisi). Bəzi bağlayıcılar (və, fəqət, yəni, çünki...) və gücləndirmə (əmr, israr, yalvarma) hissəcikləri (gücləndirici enklitikalar) də bu mərhələdə yaranmış olmalıdır..

Fleksiya ilə bağlı bölmələrin meydana çıxması ilə dilin inkişaf prosesi altıncı mərhələdə tamamlanmış olur. İnsanlar artıq məhdud sayda söz və qrammatik formalarla sonsuz sayda cümlə yarada biləcək bir vəziyyətə gəlmişdilər.

Bundan sonra kök dilin ləhcələrə (dialects) bölünmə mərhələsi gəlir. Təkamül qanunları ləhcələrə bölünmə mərhələsində də fəaliyyətini davam etdirir. Mövzunu tamamlamaq üçün bu mərhələni də izah etməliyik. Buna da yeddinci addım demək istəyirəm.

Yeddinci addım: diferensiasiya (ləhcələrə və dillərə bölünmə)

Kök dilin ləhcələrə bölünmə prosesində, eynilə təkamül prosesində olduğu kimi, bəzi üsullar kütləşdirilmiş, bəzi üsullar inkişaf etdirilmişdir. Aqlütinativ dillər daxili modifikasiya (ablaut) üsulunu, intonasional dillər əlavə etmə üsulunu kütləşdirmişdir. Birləşdirmə üsulu bütün ləhcə və dillərdə davam etmiş olmalıdır. Əlavə

etmə üsulu da ən dözümlü və əhatəli üsullardan biri kimi bir çox dillərdə davam etmişdir.

Aqlütinativ bir dil olan türk dili onomatopeik sözlərdə hələ də daxili modifikasiya (ablaut) üsulundan istifadə edir:

şır-şır / şar-şar
tıkr-tıkr / takur tukur
xırıltı / xorultu
tık-tık / tak-tak
fısır-fısır / fosur-fosur
fışşş / faşşş

Karahan, /A/.../U/ dəyişməsinə incələdiyi araşdırmasında qeyd edir ki, onomatopeik təkrarlarda “nizamsızlıq, çirkinlik, xoşa gəlməmək, narahatçılıq” kimi ifadələr doğuran bir mənə var:

tak-tuk
hatır-hutur
abur-cubur
çakıl-çukul
cart-curt..

(2008: 140-146)

Türk dilinin ən qədim qaynaqlarından olan DLT-də¹¹ də oxşar nümunələrə rast gəlmək mümkündür:

çak-çuk – qırılma səsi
tañ – tuñ – sərt yerə düşən ağır əşyalardan çıxan səs
kaq-kuq – qaz səsi
kart-kurt – barmaqların şaqqıltı səsi
tikir-tikir / takır-takır – at dırnaqlarının səsi
mañrat – bağırmaq / *müñret* – (adamı) öküz kimi böğürtmək
yaldrı – günəş, şimşək, od və s. kimi şeylərin parlaması / *yuldra* – qılinc, mücəvhər və s. əşyaların parlaması

Yaldrı / yuldra onomatopeik kökündən *yulduz* – yıldız kimi qalıcı bir isim də törəmişdir.

Türk dilinin ən qədim onomatopeik köklərindən biri də *kav / kıv / kov*-dur.

Bu nümunələrdə *ı* səsi var:

kıvı – boş (KB)¹²
kıvçak – kof, boş (KB)

Bu nümunələrdə *a* səsi var:

kavuk – kəpək (KB)
kavık / kawık – kəpək (DLT)
kavuk / kawuk – sidik kisəsi (DLT)

¹¹ DLT = Divanu Luqatit Türk. DLT-dəki nümunələr, Ercilasun – Akkoyunlu nəşrindən götürülmüşdür

¹² KB = Kutadqu Biliq. KB-dəki nümunələr, Aratın Kutadqu Biliq III indeks cildindən götürülmüşdür.

kavuk – (əmmamə, papaq) (TT)¹³

kavak – qovaq ağacı (TT)

kabak – balqabaq (TT)

Bu nümunələrdə isə *o* səsi var:

kovi / *kowi* – içi boş (DLT)

kovuk / *kovuk* – içi boş şey (DLT)

kovdak – cılız (KB)

kof – içi boş (TT)

kovuk – oyuq, boşluq (TT)

Türk dilinin qədim və yeni qaynaqlarında müşahidə edilən daxili modifikasiya (ablaut) üsulu onomatopeik sözlərlə məhdudlaşdırılmışdır. Yəni türk dili söz düzəltmədə daxili modifikasiya (ablaut) xüsusiyyətini kütləşdirmiş, bunun əvəzinə əlavə etmə üsulunu inkişaf etdirmişdir. Daxili modifikasiyanın (ablaut) onomatopeik sözlərlə məhdudlaşdırılması təkamüldəki kütləşməyə və ya funksiyasını dəyişməyə uyğun gəlir. Canlıların təkamülündə “kütləşmiş orqan”a aid bir çox nümunələr var. İnsanlarda kor bağırsağ, ağıl dişləri, quyruq sümükləri (koksiks); pinqvinlərdə uçma funksiyasını itirmiş qanadlar; bəzi ilanlarda omba sümüyü; qarahindiba bitkisində mayalanma funksiyasını itirmiş çiçəklər kimi və s. (Bakırcı, 2021).

Son araşdırmalara görə qədim Çin dilində intonasiya yoxdur. Hecanın sonunda bir neçə samitin arxa-ərxaya gəlməsi (clusters) orta Çin dilində müxtəlif intonasiyalar kimi inkişaf etmişdir. Qədim Çin dilinin orta və müasir Çin dilindən başqa bir fərqi də böyük ölçüdə törəmə şəkilçilərinin olması idi. Sonradan bu şəkilçilər aktivliklərini itirərək atrofiyaya uğramış və qrammatik əlaqələr, söz sırası və qrammatik hissəciklərlə (particles) təmin edilmişdir... Henri Maspero da bəzi samitlərin arxa-ərxaya yığılmasının (clusters) törəmə şəkilçilərlə bağlı olduğunu düşünmüşdür (Old Chinese, Wikipedia, giriş tarixi: 29.08.2021, 12.15).

Bu o deməkdir ki, qədim Çin dilindəki törəmə şəkilçilər orta Çin dilində yox olmuş (kütləşmiş), onların yerini isə intonasiya tutmuşdur. Bunu, ilanlarda ayaqların yoxa çıxması ilə müqayisə edə bilərik. Qədim Çin dilinin kütləşmiş şəkilçiləri, bəzi ilanlarda olan omba sümüyü kimidir. Ayaqlarını itirmiş ilan bədəninə yerə görə formasını dəyişməsi də orta və müasir Çin dilindəki intonasiyalar kimidir.

Kütləşmə nümunələri ingilis dilində də var:

+*en* şəkilçisi (*children* – *uşaqlar*, *oxen* – *öküzlər*) və apofoniya (*men* – *kışilər*, *feet* – *ayaqlar*, *teeth* – *dişlər*) üsulu ilə düzəldilən cəm formaları kütləşmişdir, lakin istisna hallar da var. Bunun əksinə +*s* cəm şəkilçisi geniş yayılmışdır. İngilis dilindəki cinsiyyət bölgüsünün aradan qalxması, keçmiş zaman feilisifətlərində (past participle) –*ed* şəkilçisi ilə düzəldilənlər istisna olmaqla, digərlərinin heç bir qayda olmadan istisnalara çevrilməsi də atrofiya nümunələridir.

¹³ TT = Türkiyə türkcəsi

Başqa dillərdən də bir çox nümunələr verilə bilər. Atrofiyaya uğramaq / küt-ləşmək və həyatda qalmaq / yenilənmə prosesi həm dillərin ilk ayrılışında, həm də sonrakı ayrılışında hər dilin öz tarixi sərgüzeştələrində olmuşdur və bu gün də fəaliyyətini davam etdirir (Darvin – Müller).

Diferensiasiya prosesində sintaksis və artıklın da təsiri olmalıdır. Obyekt-feil sırasına malik olan dillər, şəkilçi və ya suffixləri (postpositions) sondan götürür. Feil-obyekt sırasına malik dillər isə şəkilçi və söz önünü (prepositions) adətən öndən götürürlər. Artikllı dillər adətən fiil-obyekt sırasına daxildirlər. Bu sıralama-ların morfolojiyaya da təsiri olacağını və dillərin diferensiasiyasında rol oynayaca-ğını düşünürəm.

Bunu da qeyd etməliyəm. Yuxarıda sadaladığım mərhələlər bir-birindən tamamilə ayrılır. Proseslər bir-birinə qarışa bilər və növbəti mərhələdəki mövzu əvvəlki mərhələnin tərkibində də başlaya bilər. Yəqin ki, mərhələləri bir-birindən dəqiq ayırmaq mümkün deyil.

Günümüz

Homo sapiensin yaranmasından 150.000-200 000 il

keçdi. Mərkəzi Afrikada meydana çıxan homo sapiens sapiens Afrikanın digər hissələrinə və dünyanın hər yerinə yayıldı. İnsanlar, cəmiyyətlər bir-birindən uzaqlaşdıqca¹⁴ dilləri də bir-birindən ayırdı və indiki vəziyyət yarandı.

Etnoqrafların 2021-ci il məlumatlarına görə bu gün dünyada 7139 dil var. Bunların 40%-nin təhlükə altında olduğu, yəni yaxın gələcəkdə öl biləcəyi təxmin edilir. Bu günə qədər yoxa çıxan dillərin sayı da çox yüksəkdir.

Dillər bir-birindən uzaqlaşdıqca sözlər də orijinal formalarından uzaqlaşaraq tamamilə fərqli formaya gəldi və Sössür tərəfindən aşkar edilən sərbəstlik / irrasio-nallıq (arbitraire) hadisəsi ortaya çıxdı.

Dillərin bir-birindən və sözlərin orijinal formalarından uzaqlaşmasının bir çox səbəbi var. Bunların bəzilərini sadalamaq, mövcud vəziyyəti başa düşmək üçün lazımdır.

1. Coğrafi məsafə. İlk insan qəbilələri 100-150 nəfərlik kiçik qruplardan ibarətdir. Bu qruplar da bir-birindən 40-60 kilometr məsafədə yaşayırdılar. (Fischer 2010: 51). İlk ləhcələr bu yaxın qonşular arasında yaranmış olmalıdır. Daha sonra on minlərlə il ərzində insanlar bütün dünyaya yayıldılar. İcmalar arasına minlərlə kilometr məsafələr hətta, okeanlar girdi. Bunun nəticəsində də minlərlə dil və ləh-cələr yarandı. Dillər bir-birindən ayırdığı kimi sözlər də orijinal formalarından uzaqlaşdı.

2. Fonetik dəyişikliklər. Məlumdur ki, səs dəyişikliklərinin əsas səbəbi “ən az cəhd qanunu”dur. Dillərdəki fonetik hadisələrin əsas səbəbi insanların öz məqsədlərini ən az cəhd ilə, yəni səs orqanlarını ən qənaətli şəkildə işlədərək özlərini ifadə etmək istəmələridir. Bu əsas səbəblə fonologiya mütəxəssislərinə çox yaxşı məlum olan oxşarlıq, dəyişmə, səs düşməsi, törəmə, fərqlilik və s. fonetik

¹⁴ İlk insan cəmiyyətlərinin köçü üçün internetdə də mövcud olan Luigi Cavalli-Sforzanın xəritələrinə baxmaq olar.

hadisələr sözlərin səs qurluşlarının dəyişməsinə, bəzən onların tanınmaz dərəcədə bir-birindən fərqli olmasına səbəb olmuşdur. Ümumi türk dillərindəki *ayak* sözü ilə çuvaş dilindəki *ura* sözünün eyni sözün variantları olduğunu ancaq mövzunun mütəxəssisləri başa düşə bilər. Azərbaycan türkcəsində “*geçen gün*” mənasında istifadə olunan “*sırağa gün*” birləşməsi də ancaq bir türkoloq tərəfindən “*asrakı gün*” – *alttaki gün* birləşməsi ilə əlaqələndirə bilər.

3. Qrammatikləşmə (grammaticalization). Heine-Kutevada qrammatikləşmə belə izah olunur: “Qrammatikləşmə, leksik formaların (lexical form), qrammatik formalara çevrilməsi və qrammatik formaların daha çox qrammatik formalara çevrilməsi”dir (2004: 2). Bütün dillərdə qrammatikləşmə var. Mövzunu Türkiyə türkcəsi, özbəkçə, və qırğızcadan bir nümunə verməklə daha yaxşı başa düşmək olar:

Türkcə: *geliyor < gel-e yori-r – gelip yürür*

Özbəkçə: *kelyapti – geliyor < kel-e yat-ıp tur-ur – gelip yatıp duruyor*

Qırğızca: *kelet – geliyor < kel-e tur-ur – gelip duruyor*

İngilis dilindən də bir nümunə göstərək:

I am going to eat > I am gonna eat – yiyeceğim (Demirci, 2021: 132).

Bütün dil və ana dillərdə on minlərlə il ərzində davamlı qrammatikləşmə nümunələri mövcud olmuş və leksik formaları yeni sözlər yaradan morfemə çevrilmişdir. Bunlar da sözləri orjinal formalarından uzaqlaşdırmışdır.

4. Məna dəyişiklikləri. Dildə məna dəyişiklikləri də səs hadisələri qədər, hətta bəlkə də ondan daha geniş bir faktdır. Sözlər ilk yarandığı mənasından tamamilə fərqli və yeni mənalar qazana bilər və bu prosesdə ilk mənaları da tamamilə unudulmuş ola bilər. Yeni uyğur dilindən bir nümunə verə bilərik. DLT-də “*düşünmək, zənnətmək, umursamaq*” mənasında qeyd edilmiş olan *sakin* feili yeni uyğurcada *sağın* formasında və “*darıxmaq*” mənasındadır. Bir neçə nümunə də Türkiyə türkcəsindən verə bilərik. Qədim türk dilində (DLT) “*örtmək, qapamaq*” mənasındakı *yap* feili Türkiyə türkcəsində “*etmək, qılmaq*” mənasındadır. Əvvəlcə “*çağırmaq*” mənasına gələn *okı* feili qədim türkcədə (DLT) “*oxumaq*” mənasını da qazanmışdır. Müasir türk dilində isə yalnız “*oxumaq*” mənasında istifadə olunur. Ərəb qrafikasında hərfin altına qoyulan hərəkə mənasındakı “*əsrə*” sözü, Göytürk mətnlərində “*alt*” mənasını verən “*asra*” ilə eynidir. Burada mənanın daralmasını da yalnız bu mövzunun mütəxəssisləri başa düşə bilər.

5. Metaforalar. Məna dəyişikliklərinə metaforaları da əlavə etmək mümkündür. Lakin metafora anlayışı dildə ayrıca bir başlığa layiq olacaq qədər əhəmiyyətlidir. Lakof-Conson da metaforaların bütün dili əhatə etdiyini söyləyir. Doğan Aksan, metafora üçün “ifadə köçürülməsi” terminini istifadə edir və onu “sözün... işarəsi ilə başqa bir anlayış arasında çox vaxt bənzətmə yolu ilə əlaqə quraraq sözün o anlayışa ötürülməsi hadisəsi” kimi izah edir (2000: 3-183). Son əsrlərdə, hətta son min ildəki metaforalar əsas anlayışdan hələ də qopmamış ola bilər. Məsələn, türk dilində burun, boğaz kimi bədən üzvlərinin coğrafi adlar üçün istifadə edilməsi belədir. İzmir şivəsində təzə əncir üçün istifadə edilən *bardacık* metaforası da belədir. Farsçada və Azərbaycan türkcəsində “*tatlı*”, Türkiyə türkcəsində “*hoş, sevimli*” mənasında istifadə edilən “*şirin*” sözünün əsl mənası da məlumdur:

şir+in – südlü. Lakin unutmamaq olmaz ki, dillər on minlərlə ildir istifadə olunur və onların tarixlərini mətnlər vasitəsilə izləmək mümkün olmadıqda metaforalara da əl atılır. Odur ki, tarixin dərinliklərində istifadə edilmiş bir çox metafora əsas anlayışdan qopmuş ola bilər. Bu da metafora daşıyan sözlərin ilk formalarla əlaqəsinin olmaması ilə nəticələnmə bilər.

6. Digər konseptual sahələrdən gələn sözlər. Dillərdəki bir çox söz, ilk mənası ilə əlaqəsi olmayan digər konseptual sahələrdən gəlmişdir. Mövzunu türk dilindən üç nümunə ilə izah edə bilərik. Karluk və qıpçaq yazı dillərində *yığ / cıy* formasındaki anlayış Türkiyə türkcəsində *toplan* formasındadır. *Yığ* onomatopeik bir sözə oxşayır. Açıq-aydın bilinir ki, *toplan* fərqli bir konseptual sahədən gəlmişdir; “*yuvurlak nesne*” (*yumru əşya*) mənasına gələn “*top*” anlayışından yaranmışdır. İkinci bir nümunə də türk dilindəki “*kötü*”dür. Bu anlayış demək olar ki, bütün türk ləhcələrində *yaman / caman* sözü ilə eyni mənədadır. *Kötü*, DLT-də yalnız *köti bürt – kabus* anlayışında qeyd olunur. Sözü “*pas, çil*” mənasındaki *köq* kökünə *+ti* şəkilçisi əlavə etməklə (*köq+ti > köti > kötü*) törəmiş olması mümkündür. Əgər bu doğrudursa, demək ki, Türkiyə türkcəsindəki *kötü* “*pas*” anlayışından gəlir. Üçüncü nümunə *kop* feilidir. Digər türk yazı dillərində *üzül* (qopmaq, kəsilmək) feili ilə ifadə edilən anlayış Türkiyə türkcəsində (havalanmaq, ayağa qalxmaq, (rüzgar) qopmaq, (yerdən bitki) çıxmaq) mənalarındaki *kop* (DLT) anlayışından gəlmişdir.

7. Fərqli coğrafiyaların və iqlimlərin təsiri. Yeni coğrafiya və iqlim dedikdə, yeni meteoroloji hadisələr, yeni flora və yeni fauna deyə bilərik. Bu yeni hadisələr və varlıqlar və onların təfərrüatları yeni sözlər tələb edir. Hər bir dil öz törəmə üsullarına uyğun olaraq yeni sözlər yaradır. Təbii ki, belə sözlər həm kök dillə əlaqəli ola bilməz, həm də qohum olmayan dillər arasında ortaqla ola bilməz.

8. Dil münasibətləri. Bəşəriyyət tarixi müəyyən mənada köçlər tarixidir. On minlərlə il ərzində cəmiyyətlər bir yerdən başqa yerə köç edərək yeni qonşuluqlar qurmuşdurlar. Qonşuluq münasibətləri, müharibələr, ticarət, evliliklər, mədəni və dini təsirlər şəklində davam etmişdir. Bütün bunlar söz və anlayış mübadiləsinə də səbəb olmuşdur. Dillərin fərqliliyinin mühüm səbəblərindən biri də, təbii ki, bu mübadilələrdir.

Homo sapienslərin DNT-lərində bir neçə neandertal gen var. Bu, müasir insanların neandertallarla da evlilik münasibətlərinin olduğunu göstərir. Son araşdırmalardan bəziləri göstərdi ki, neandertalların da səsə əsaslanan bir dilləri varmış (Kerimoğlu, 2020: 71 vd). Demək ki, kök dildən ayrılan ilk dillərlə neandertal dillər arasında belə əlaqələr ola bilər.

Bəzi güclü təsirlər nəticəsində qarışıq (creol) dillər meydana gəlmişdir. Qarışıq dillər, hibrid (pidgin) dillərdən fərqli olaraq bir cəmiyyətin ana dilinə çevrilmiş və nəsil-dən-nəsilə ötürülən dillərdir. Eynilə digər dillər kimi onlar da öz qaydaları çərçivəsində inkişaf etməyə davam edirlər. Son dövrlərdə meydana gələn qarışıq dilləri müəyyən etmək olur. Lakin tarixin uzaq dövrlərində formalaşmış qarışıq (creol) dillər, hər hansı bir qaynaq olmadığı üçün aydın şəkildə müəyyən edilə

bilmir. Bununla belə, bu tip dillərdədəki alt (substratum) və üst (superstratum) təbəqələr bəzi ipucları verə bilər.

Mövcud dillərin müxtəlifliyini izah etmək üçün yuxarıda sadaladığım səbəblər yetərli səbəblərdir. Milyonlarla canlı növü bir-birinə bənzəmədiyi kimi, minlərlə dil də bir-birinə bənzəməyə bilər. Milyonlarla canlı təkamülün ilk addımındakı tək bir hüceyrəyə bənzəmədiyi kimi, minlərlə dildə olan milyonlarla söz də kök dilin ilk sözlərinə bənzəməz. Lakin bu bənzərsizlik, deyək ki, tırtıl, şir, insan, gül, çinar, balıq və s. bütün bu canlılar bir-birindən fərqli olsa da bu, onların eyni kökdən olmadığı mənasına gəlmir. Eləcə də dillərin və sözlərin bir-birinə və kök dilə bənzəməməsi də onların eyni kökdən olmadığı mənasına gəlməz. Canlıların təkamülü üçün normal olan diferensiaslaşma dilin təkamülü və Sössürün sərbəstlik (arbitraire) prinsipi üçün də normal hesab edilməlidir.

Elm, kök dili araşdırmağa, hətta mümkünsə onu canlandırmağa çalışır. Düşünürəm ki, kök dilə gedib çatmaq üçün də Addım nəzəriyyəsindən istifadə edilə bilər. Mərhələləri bu gündən geriyə doğru araşdıraraq və fonoloji və semantik dəyişiklikləri nəzərə alaraq homo sapiensin dünyasına gedib çıxmaq lazımdır. “Homo sapiensin dünyası” dedikdə onun səsi və beyin gücü, coğrafiyası, ətraf mühiti, şəraiti, nə etdiyi, nə istehsal etdiyi və nəyə ehtiyacı olduğu kimi ünsürləri nəzərdə tuturam. Son dövrlərdəki araşdırmalarda Homo sapiensin dünyasına tez-tez nəzər salırlar. Mən daha çox, təkamüldəki addımları vurğulamaq və araşdırmaların bu istiqamətdə intensivləşdirilməsinin vacibliyini başa salmaq istədim.

ƏDƏBİYYAT

1. Aksan, D. (2000). Her Yönüyle Dil – Ana Çizgileriyle Dilbilim, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
2. Arat, R.R. (1979). Kutadqu Biliq III – indeks (Neşre hazırlayanlar: Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce), İstanbul, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
3. Bakırcı, Ç.M. (2021). Evrim Kuramı ve Mekanizmaları – Evrimin Temelleri ve Nasıl İşlediği Üzerine, İstanbul, Ginko Bilim.
4. Bickerton, D. (2012). Adem’in Dili – İnsan Lisanı Nasıl Yarattı – Lisan İnsanı Nasıl Yarattı (Çeviren: Mehmet Doğan), İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayinevi.
5. Comrie, B. (2005). Dil Evrensellikleri ve Dilbilim Tipolojisi (Türkçesi: İsmail Ulutaş), Ankara, Hece Yayınları.
6. Demirci, K. (2021). Türkoloji İçin Dilbilim – Konular Kavramlar Teoriler, Ankara, Anı Yayıncılık.
7. Ercilasun, A.B. (2021). “İlk ve Ana Türkçe Çağı”, Kökler: Yay Çeken Kavimlerin Şafağı (Dil, Arkeoloji, Tarih, Antropoloji ve Etnoqrafya Işığında Altay Halklarının Kökeni), (Editör: Sergen Çirkin), İstanbul, Ötüken Neşriyat.
8. Ercilasun, A.B., Akkoyunlu, Z. (2014). Kaşgarlı Mahmud – Divanu Luqati’t – Giriş-Mühtir-Çeviri-Notlar-Dizin, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
9. Fischer, St.R. (2010). Dilin Tarihi (Çeviren: Muhtesim Güvenç), İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

10. Gündüzöz, S. (2004). “Arapçanın Potansiyeli: Arapçada Kelime Türetim Yollarına İlişkin Bir İnceleme”, *Marife*, yıl 4, sayı 2 (Güz)
11. Harris, R., Taylor, T.J. (2018). *Dil Bilimi Düşününde Dönüm Noktaları -I- / Socrates'ten Saussure'e Batı Geleneği* (Çevirenler: Eser E. Taylan – Cem Taylan), Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
12. Heine, B., Kuteva, T. (2004). *Word Lexicon of Grammaticalization*, Cambridge, Cambridge University Press.
13. Karahan, L. (2008). “Tekrar Gruplarında Ünlü Düzeni – Anlam İlişkisi Üzerine Düşünceler”, Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun Armağanı, Ankara, Akçağ Yayınları.
14. Kerimoğlu, C. (2020). *Neandertaller Konuşur muydu? – İnsanın ve Dilin Kökenine Bir Yolculuk*, İzmir, Varyant Yayınları.
15. Kocaoğlu, T. (2004). “Türk ve Dünya Dillerinde Ses-Anlam Eşitliğine Dayalı Karşıt Denklikler”, V. Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II – 20-26 Eylül 2004, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
16. Maddieson, I. (2021). “Consonant Inventories; Vowel Quality Inventories”, *WALS* (Erişim: 14.08.2021).
17. Magnus, M. (2001). *What's in a Word? – Studies in Phonosemantics*, Norwegian University of Science and Technology.
18. “Old Chinese” (erişim: 29.08.2001), *Wikipedia*.
19. Ruhlen, M. (2012). “Dilin Kökeni: Geçmişe ve Geleceğe Bakış” (Çeviren: Ahmet Bican Ercilasun), *Dil Araştırmaları*, sayı 10 (Bahar 2012), Ankara, Avrasya Yazarlar Birliği yayını.

Ахмет Биджан Эрджиласун (Турция)

Зарождение и эволюция языка: ступенчатая теория

Резюме

Данная статья написана с целью объяснения теории зарождения и эволюции языка, названной «Ступенчатая теория». В теории внимание уделяется не только зарождению языка, но и последующим этапам. Дерек Бикертон в своей работе «Adam`s Tongue» («Язык Адама») задавался вопросом: «how humans made language?» («как человек создал язык?»). А ступенчатая теория в большей мере ищет ответ на вопрос о том, как развивался язык после зарождения праязыка. Согласно теории, «непосредственно после подражания» язык прошёл семь этапов. Это «преодоление временного и пространственного препятствия, создание символических слов, создание определённых значений и функций в соответствии с характером звуков (фоносемантика), количественное увеличение слов, синтаксис, появление грамматических форм, дифференциация (разделение на говоры и языки)». В статье после объяснения данных этапов и сегодняшнего состояния в восьми пунктах толкуются причины расхождения языков, удаления слов от своих первичных оригинальных форм (появление произвольной иррациональной (arbitraire) особенности). В данном исследовании отмечены также параллели между эволюцией человека и языка.

Ключевые слова: *ступенчатая теория, зарождение языка, эволюция языка, дифференциация языков, различение слов.*

Ahmet Bijan Erjilasun (Turkey)

The Origin and evolution of the language: Step Theory

Abstract

This article is written for the purpose of explaining the theory of “step theory”, named by me, on the origin and evolution of the language. The theory argues that it is necessary to focus not only on the origin of language, but also on its evolution after the birth. Derek Bickerton has asked “how humans made language?” in his book named *Adam’s Tongue*. On the other hand, the step theory seeks an answer to the question of “how was the root language evolved after the birth?” According to the theory, the language evolved through seven steps after “direct imitation”. These steps are “overcoming time and place barriers”, “the emergence of symbolic words”, “the birth of specific meanings and functions from the types of sounds (phono semantic)”, “the reproduction of words”, “word order (syntax)”, “the emergence of inflection” and “differentiation (division into dialects and languages)” respectively. Firstly, these steps and current situation are explained in the article. Furthermore, the divergence of the languages from each other and the divergence of the words from their primary forms (the emergence of arbitrariness) are explained in eight points. Parallels between human evolution and language evolution have also been drawn attention in this study.

Key words: *step theory, origin of language, language evolution, separation of languages, separation of words.*

ЭРДЕН КАЖЫБЕК (Казахстан)*

ПРИНЦИПЫ РЕКОНСТРУКЦИИ ПРА- И ПРОТОЯЗЫКОВЫХ СИСТЕМ: ПРЕИМУЩЕСТВА КОМПЛЕКСНОГО ПОДХОДА

Резюме

В настоящий момент в тюркской компаративистике накопилось большое количество разрозненных и не связанных друг с другом данных паремиологической (половицы и поговорки, крылатые выражения, идиомы), антропологической (анализ состава крови, слюны, костей и др.), мифологической, эпической, археологической, этнографической и лингвистической реконструкций пратюркской и прототюркской древности. Главные итоги этих реконструкций во многих случаях противоречат друг другу и все это нуждается в анализе и сведении всех результатов воедино.

В статье на выборочном иллюстративном материале обращается внимание на некоторые артефакты и итоговые результаты отдельных реконструкций материального и нематериального мира. Это – комплексы протогородов, серия археологических находок “золотых людей”, данные пра- и прототюркской (и пра- и протоалтайской) реконструкций и другие.

Наступило время ученым-древникам сопоставить результаты, полученные в смежных отраслях и относящиеся к синхронным временным периодам – и попытаться привести все сведения к общему знаменателю.

Хронологически тождественные исторические эпохи, археологические и антропологические пласты, так называемые «лингвистические общности», собственно диахронная периодизация – должны иметь четкий инвентарь типичных и характерных средств и атрибутов.

В сфере языкознания фонетические, фонологические и морфонологические преобразования, также как и собственно морфологические, лексические и семантические корреляции – все они должны иметь ясные временные маркеры и сигнализаторы.

Концептуально только попытка сопоставления результатов реконструкций паремиологической, антропологической, мифологической, эпической, археологической, этнографической и лингвистической архаики приведет к выверенным открытиям и новому прочтению отдельных страниц истории тюркских народов мира, в частности, и человечества, в целом.

Ключевые слова: *прототюркский, пратюркский, реконструкция, архаика, палеокультура.*

* Президент «Международного тюркологического центра» и «Международной академии казахского языка», член-корреспондент Национальной академии наук Республики Казахстан, доктор филологических наук, профессор. E-mail: office@inturcology.org, kazhybek@gmail.com

1. Теоретическая часть.

В компаративистике принято язык-предок (~ языки предки) «живых» или «мертвых» языков (~ языковых семей) обозначать термином с приставкой *пра-*. В свою очередь, праязыки восходят к *proto*-предкам. Каждый пра- и (~ или) протоуровень, соответственно, подразделяется, минимально, на ранний, средний и поздний этапы развития пра- и протоуровней всех элементов языковой системы.

Для каждого конкретного реконструируются соответствующие фонетические, семантические, лексические, морфологические и синтаксические пра-вила и наиболее характерные маркеры-сигнализаторы.

Верхним обозримым пределом для истории собственно тюркских, а также других уральских и алтайских языков, является протоурало-алтайская общность, точнее, – ее раннепротоурало-алтайское состояние, за пределами которого уже должны фиксироваться дотюркские, доалтайские и доуральские языковые формы, «отпочковывающиеся» от предыдущих стадий.

Позднепротоурало-алтайское состояние (через промежуточный переход) трансформируется в раннепраурало-алтайское качество и завершает праурало-алтайский цикл на его самой поздней стадии. Далее генерируются аналогично троичные черты протоалтайской общности, которые на последующем праалтайском уровне уже имеют выраженные языки-предки для последующих прототюркских, протомонгольских, прототунгусо-маньчжурских, протокорейских и протояпонских языковых семей [см. Рис. 1].

(Рис. 1)

Для полноты протоурало-алтайской реконструкции (Дыбо, 1996: 3-4, 305, 334-335) (Мудрак, 1988: 1-34) (Хелимский, 1982: 68-70, 123-126) (Поппе, 1925: 11-13) (Musaev, 1990: 154-166) (Кудайбергенов, 1983: 20-36) (Базылхан, 1974: 20) (Aydin, 2013) важны данные японских (Сыромятников, 1972: 17-25) (Syromiatnikov, 1981:20-23) и корейских (Поливанов, 1968: 156-164) реконструкций, индейско-тюркские параллели (Каримуллин, 1995: 17-65 и др.). При анализе древних текстов, например, шумерских, важно строго соблюдать грамматические, синтаксические и лексико-семантические особенности языка (Aydin, 2013: 18-26). В «Большом шумерском словаре» турецкого ученого Нафиза Айдына только (выделенных самостоятельно) морфем *a*, *-a* и *a-*, в том числе корневых, насчитывается 17, морфем *sag* – более 100, в том числе корневых – более 20 (Aydin, 2013: 580-589). Ср. результаты многолетнего труда татарского профессора Марселя Бакирова (Бакиров, 2018: 11-17).

Скрупулезно восстанавливая прото- и пратюркские общности, важно акцентировать внимание не на одностороннем наращивании словарных массивов и лексических сопоставлений, а – на установлении типологических (по большей части, гетерогенных) и типичных (в подавляющем большинстве – исконных) структурных и системных закономерностей фонетического, морфологического, синтаксического и семантического блоков. Необходимо попытаться, хотя бы отчасти, дифференцированно хронологизировать закономерно чередующиеся звуки прото- и пратюркских языков. Так, в этом плане, на фоне популярных суждений о древности **d* или **z* в линейке звукоряда *d ~ θ ~ δ ~ z ~ r // y* и т.д., заслуживает внимания вывод Э.Р.Тенишева об архаичности и зачастую – пратюркской первичности **y* (йот) (Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков, 1984: 296). Старо- и древнегузские чередования гласных и согласных звуков систематизированы азербайджанскими учеными (Aslanov, 2002-2012: I-III) (Асланов, Гукасян, 1986: 24-62), турецким проф. Тунжером Гуленсом (Gülensoy, 1986, 2011: I-II) и др.

Аналогичный подход применим для прото- и праалтайских параллелей. Так, в свое время, двоичность гуттуральных **k-* и **g-* для праалтайского так же, как и традиционная реконструкция для пратюркского одинарного **k-*, по правомерному мнению В.М.Иллича-Свитыча, не учитывают прототунгусо-маньчжурские и прототюркские данные, в частности прагузские и пратувинско-карагасские факты (Иллич-Свитыч, 1965, 1967: 321-373), которые позволяют для древнейших этапов восстанавливать не только одинарные или двоичные, а также – троичные ряды сопоставлений (Иллич-Свитыч, 1965: 343).

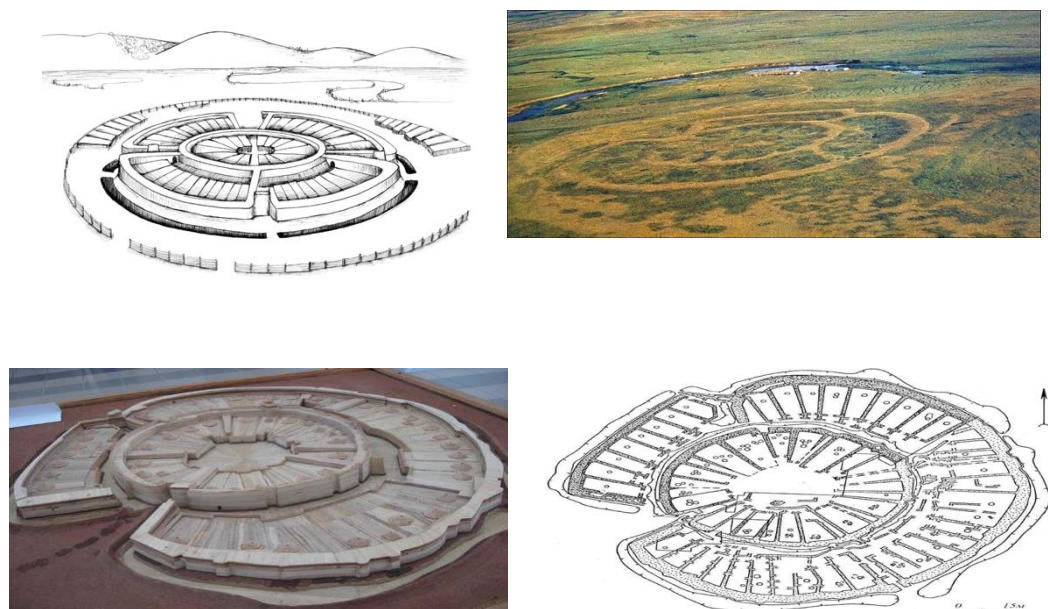
В этом плане нельзя не вспомнить и не упомянуть отдельно великолепную монографическую работу А.М.Мамедова, посвященную всестороннему анализу (одного! – *Е.К.*) первого звука тюркского моносиллаба, причем, что также необходимо выделить особо, выполненную на прото- и даже отчасти до-тюркском уровне с выверенными параллелями из древнейших зафиксированных языков, включая шумерский, и данные собственных реконструкций (Мамедов, 1985).

Повторим важнейший тезис компаративистического исследования: важно систематизировать «рефлексии протофоном», «регулярные фонетические соответствия» (Иллич-Свитыч, 1965, 1967: 321-373), не замыкаясь на отдельных соотношениях словоформ.

II. Практическая часть.

Последние десятилетия ознаменованы целой серией археологических сенсационных открытий, которые существенно изменили отношение ученых к возможностям учета данных материальной культуры при анализе палеоархаики. В итоге мнение о том, что археологические артефакты, в силу временной протяженности и естественного «износа», не могут служить надежными источниками для восстановления цельных фрагментов доисторических эпох – оказалось неверным. Не пытаясь быть исчерпывающими в вопросах, в которых мы не являемся (профильными) специалистами, отметим несколько самых заметных событий, имеющих непосредственное отношение к прототюркской (хронологически) реальности.

Начнем с *аркаимского феномена* – обнаружения наидревнейшего комплекса рубежа III – первой трети II тыс. до н.э. – одновременно протогорода (Зданович, 2009: 15) и протокрепости, протометаллургической фабрики (протосети мастерских), протодоместикационного (одомашнивание диких животных – лошади, овцы, собаки) и ирригационного (плотины, запруды, система орошения и полива) центра, протоастрономической обсерватории, протокультурного центра и т.д. и т.п.

(Рис. 2)

Как мы знаем, вначале был обнаружен у подножия горы Аркаим Челябинской области первый сенсационный объект, сразу же послуживший основанием для создания многофункционального музея-заповедника. А затем были обнаружены – еще 21 аналогичный объект в прилегающей к Казахстану российской части и 30 «аркаимских» объектов уже собственно в Актюбинской, Костанайской и Карагандинской областях нашей республики. Таким образом, была обнаружена целая «страна протогородов» – древнейшая база протокультуры угорских, индоевропейских и тюркских народов Евразии [см. *Рис 2*] (Зданович, 2007: 6-40).

Второй комплекс открытий – назовем условно «цивилизация золотых людей». После открытия первого «золотого человека» близ города Иссыка

(Рис. 3)

в окрестностях Алматы только в Казахстане было обнаружено уже более десяти (! – *Е.К.*) аналогичных захоронений: и в центральном Казахстане, и в западном, и на востоке, и на юге... [см. *Рис 3*]. Особенно показательным в этом плане был Берель [см. *Рис 4*], где в результате создания естественной системы охлаждения (высоко в горах) была обнаружена «свежая» человеческая (и не только – также погребенных вместе животных) кровь. «Генетическая карта выявляет важные исторические факты» (Резерфорд, 2019: 153) и анализы,

(Рис. 4)

ДНК, оперативно проведенные зарубежными и отечественными антропологами, расставили все точки над *i* – автохтонность древних насельников и их «принадлежность» (родство) коренному этносу и, в целом, тюркским народам была подтверждена лабораторно (Исмагулов, Исмагулова, 2017: 88-129).

Примечательно, что надпись на чаше первого «золотого человека», многочисленные прочтения которой долгое время не могли выйти за пределы гипотез, была, наконец, недавно достоверно расшифрована по-тюркски (древне- или позднепротюркски) главным научным сотрудником отдела тюркологии и алтаистики Института языкознания им. А.Байтурсынова известным медиевистом, проф. А.Н.Гаркавцом (Гаркавец, 2017: 255-280).

Следует выделить ряд открытий карагандинских археологов под началом И.А.Кукушкина, А.З.Бейсенова, например, сарыаркинскую пирамиду [см. Рис. 5] несколько тысячелетней давности и, вообще, похвальную приверженность карагандинской школы компаративистической тематике (Новоженов, 1989:110-122) (Новоженов, 2012: 183-187).

(Рис. 5)

Итог. Как бы то ни было, современным ученым придется сопоставлять и объяснять данные гео-археологических реконструкций, например, известного «медного пути», мифологические реконструкции (Ögel, 2014: I-II) (Толстова, 1984: 237-244) (Қондыбай, 2004: I-IV) (Қондыбай, 2006: 444) (Қондыбай, 2018: 480), результаты генетических исследований для того, чтобы попытаться привести их в соответствие с показателями собственно лингвистических восстановлений.

Примечательна в этой связи реплика В.А.Шнирельмана, с которой трудно не согласиться: «Казалось бы, речь идет о «присвоении чужого наследия», и именно так это трактуют армяне и таджики... Но вопрос о лингвистической мозаике в степной зоне в эпоху бронзы и в раннем железном веке остается открытым. Если с большой долей вероятности можно говорить о наличии там языков индоиранской группы, то у нас нет оснований полностью исключать отсюда тюркские языки. Если их следов там до сих пор не найдено, это не означает, что они не будут найдены в дальнейшем. В любом случае остаются безусловными сходства в культуре и образе жизни, а также факт массовой тюркизации степного населения в раннем средневековье. Поэтому у нынешних тюрков имеются определенные основания претендовать на наследие степняков бронзового века» (Шнирельман, 2015:58).

Позволим себе еще одну цитату ученого, которому мир признателен открытием удивительной «страны протогородов» – Аркаима: «Древние люди строили свою цивилизацию... И кто знает, не были ли их примитивные, как мы считаем сегодня, способы «вписывания» в мир более эффективными, чем сегодняшние головокружительные компьютерные технологии. Дело не в возврате, но в пересмотре нашей картины мира» (Зданович, 2009: 109).

Только сопряжение результатов языковой, антропологической, археологической, этнографической, культурологической, искусствоведческой, фольклорной, паремиологической, мифологической и палеографической реконструкций древнейшей архаики позволит ученым приблизиться к пониманию и более или менее достоверному восприятию главных этапов древнейшей истории человеческого глотто-культурно-этногенеза, основные пути которого, как линии на ладони одного и того же человека, скорее сходятся друг с другом воедино в связанной судьбе, чем разделяют и разводят нас на диаметрально противоположные участки обособленного развития.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Aydın, N.* (2013). *Büyük sümerce sözlük*. Ankara.
2. *Aslanov, V.* (2002-2012). *Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər*. I-III. Bakı.
3. *Асланов, В., Гукасян В.* (1986). Исследования по истории азербайджанского языка дописьменного периода. Баку.
4. *Базилхан, Б.* (1974). Краткая сравнительно-историческая грамматика монгольского и казахского языков. Доклад ... работ, представленных на соиск. ученой степени кандидата филол. наук. А..
5. *Базылхан, Б.* (1993). Монгол қазақтарының тілі және оның кейбір алтай тілдеріне қатысы. Баспадан шыққан еңб. негізінде ... филол. ғыл. докторы атағын алу үшін ... баяндама. А.
6. *Бакиров, М.* (2018). Прототюрки: изначальная прародина, ранние племена и язык, история и этнокультура. Казань.
7. *Гаркавец, А.Н.* (2017). Иссыкская надпись: новый вариант прочтения. – Кіт.: Түркістан және түркология: Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдарының жинағы. Түркістан.
8. *Gülensoy, T.* (1986). *Doğu Anadolu Osmanlıcası: Etimolojik sözlük denemesi*. Ankara.
9. *Idem* (2011). *Köken Bilgisi Sözlüğü*. I-II. Ankara.
10. *Дыбо, А.В.* (1996). Семантическая реконструкция в алтайской этимологии. М.
11. *Idem.* (2005). Дентальные взрывные в пратюркском. – Аспекты компаративистики. Вып. 1. М.
12. *Зданович, Г.Б.* (2009). У истоков цивилизации. Челябинск
13. *Idem.* (2007). Аркаим – страна городов: Пространство и образы. Челябинск
14. *Иллич-Свитыч, В.М.* (1964, 1965). Алтайские гуттуральные: *k', *k, *g. – В кн.: Этимология.
15. *Иллич-Свитыч В.М.* (1967). Материалы к сравнительному словарю ностратических языков. – В кн.: Этимология 1965. М., Наука.
16. *Исмагулов, О., Исмагулова, А.* (2017). Происхождение казахского народа. По данным физической антропологии. Алматы.
17. *Каримуллин, А.* (1995). Прототюрки и индейцы Америки.
18. *Kho, S.* (1982). *Paralipomena of Korean etymologies by G.J.Ramstedt and Songmo Kho*. Helsinki.
19. *Кудайбергенов, С.* (1983). О связях алтайских языков. – В кн.: Тюркологические исследования. Фрунзе.

20. Қондыбай, С. (2004). Арғықазақ мифологиясы. I-IV. А.
21. *Idem.* (2006). Маңғыстау-нама. А.
22. *Idem.* (2005). Казахская мифология. А.
23. *Idem.* (2018). Байырғы қазақ дүниетанымының негіздері. А.
24. Мамедов, А.М. (1985). Тюркские согласные: Анлаут и комбинаторика – сравнительно-исторические и историко-типологические проблемы фонологических и морфонологических изменений согласных в тюркских языках. Баку.
25. Мудрак, О.А. (1988). Опыт реконструкции фонологической системы берингоморских и американских эскимосов. Палеоазиатские языки. Ленинград.
26. *Idem.* (2000). Этимологический словарь чукотско-камчатских языков. Языки русской культуры, М.
27. Musaev, K.M. (1990). Turco-Finno-Ugric language contacts. – Aspects of Altaic Civilization III. Ed. by D.Sinor. Bloomington.
28. Напольских, В.В. (1990). Древнейшие этапы происхождения народов уральской языковой семьи: Данные мифологической реконструкции. Автореф. ... канд. ист. наук. Ижевск.
29. Новоженев, В.А. (2017). Наскальные летописи Сарыарки. Қарағанды
30. *Idem.* (1989). Колесный транспорт эпохи бронзы урало-казахстанских степей. – Вопросы археологии Центрального и Северного Казахстана. Караганда.
31. *Idem.* (1994). Наскальные изображения повозок Средней и Центральной Азии (к проблеме миграции населения степной Евразии в эпоху энеолита и бронзы). Алматы.
32. *Idem.* (2012). Раннеандроновские колесничные инновации и некоторые аспекты генезиса китайской цивилизации. – Культуры степной Евразии и их взаимодействие с древними цивилизациями. СПб.
33. *Idem.* (2012). Заметки по этнокультурной истории племён эпохи бронзы Центральной Азии. – Материалы и исследования по культуро-генетическим процессам на территории древнего и средневекового Казахстана. Алматы.
34. *Idem.* (2013). Индоевропейские коммуникации в свете распространения древнейшего колёсного транспорта: модель кочевой прародины. – Материалы и исследования по культуро-генетическим процессам в эпоху бронзы и РЖВ. Алматы.
35. *Idem.* (2015). К вопросу об этнокультурной интерпретации коллекции антропоморфной пластики из памятников Центральной Азии второй половины III тыс. до н. э. – Древний Тургай и Великая Степь: часть и целое. Костанай, Алматы.
36. *Idem.* (2015). Колесный транспорт и евразийские коммуникации ранних номадов. – «Stratum plus», № 3.
37. *Idem.* (2015). Археологические маркёры идентичности. – Этнические взаимодействия на Южном Урале. Челябинск.
38. *Idem.* (2015). Трансконтинентальные связи ранних кочевников (к проблеме происхождения киммерийцев). – Сакская культура Сарыарки в контексте изучения этно-социо-культурных процессов в степной Евразии. Алматы.

39. *Ögel, B.* (2014). Türk mitolojisi. I-II. Ankara.
40. *Полливанов, Е.Д.* (1968). К вопросу о родственных отношениях корейского и «алтайских» языков. – В кн.: *Idem.* Статьи по общему языкознанию. М.
41. *Понне, Н.Н.* (1925). Система глухих смычных в алтайских языках. – Доклады Российской Академии наук. Ленинград.
42. *Ramstedt, G.J.* (1949-1953). Studies in Korean etymology. I-II. Helsinki.
43. *Idem.* (1952). Einführung in die Altaische Sprachwissenschaft, II. Formenlehre. Helsinki.
44. *Резерфорд, А.* (2019). Краткая история всех, кто когда-либо жил: история человечества, рассказанная через наши гены. М.
45. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков (1984). Фонетика. М.
46. *Сыромятников, Н.А.* (1972). Древнеяпонский язык. М.
47. *Syromiatnikov, N.A.* (1981). The ancient Japanese language. М.
48. *Толстова, А.С.* (1984). Исторические предания Южного Приаралья. М.
49. *Türkkan R.O.* (1999). Kızılderililer ve Türkler. Istanbul .
50. *Хелимский, Е.А.* (1982). Древнейшие венгерско-самодийские языковые параллели. М.
51. *Шнирельман, В.А.* (2015). Конструирование исторического наследия – случай Аркаима. – «Сибирские исторические исследования», № 2.

Erden Kajıbek (Qazaxıstan)

Pra- və protodil sistemləri rekonstruksiyasının prinsipləri: kompleks yanaşmanın üstünlükləri

Xülasə

Hal-hazırda türk komparativistikasında pratürk və prototürk qədimliyinin paremioloji (atalar sözləri və məsəlləri, qanadlı ifadələr, idiomlar), antropoloji (qan, tüpürçək, sümüklər və s.-nin tərkibinin təhlili), mifoloji, epik, arxeoloji, etnoqrafik və linqvistik rekonstruksiyalarına aid çoxlu sayda pərakəndə və əlaqəsiz məlumatlar qalmaqdadır. Həmin rekonstruksiyaların başlıca nəticələri bir çox hallarda bir-birinə ziddir və bunların təhlili və bir araya gətirilməsi vacibdir.

Məqalədə seçmə əyani material əsasında bəzi artefaktlara, maddi və qeyri-maddi dünyanın ayrı-ayrı rekonstruksiyalarının yekun nəticələrinə diqqət yetirilir. Bu, protoşəhərlər kompleksləri, “qızıl adamlar”ın arxeoloji tapıntıları seriyası, prototürk (və protoaltay) rekonstruksiyasının verdiyi məlumatlar və s.-dir.

Qədim dövrü tədqiq edən alimlər həmhüdüd sahələr üzrə sinxron zaman qatlarına aid alınan nəticələri tutuşdurmalı və bütün məlumatları ümumi məxrəcə gətirməyə cəhd etməlidirlər.

Xronoloji cəhətdən eyni tarixi dövrlər, arxeoloji və antropoloji qatlar, diaxron dövrləşdirmənin tipik və səciyyəvi vasitə və atributları dəqiqləşdirilməlidir.

Dilçilik sferasında fonetik, fonoloji və morfonoloji dəyişikliklər, eləcə də sırf morfoloji, leksik və semantik korrelyasiyalar aydın zaman göstəricisi və işarələrinə malik olmalıdır.

Konseptual cəhətdən paremioloji, antropoloji, mifoloji, epik, arxeoloji, etnoqrafik və linqvistik arxaikanın yenidən qurulması nəticələrinin təkcə tutuşdurulması cəhdi yoxlanılmış kəşflər və dünya türk xalqları, bütövlükdə bəşəriyyət tarixinin ayrı-ayrı səhifələrinin oxunuşu ilə nəticələncək.

Açar sözlər: *prototürk, pratürk, rekonstruksiya, arxaika, antropoloji.*

Erden Kajybek (Kazakhstan)

Principles of reconstruction of Pra- and Proto-Linguistic systems: Benefits of an integrated approach

Summary

At the moment, a large amount of disparate and unrelated paremiological (proverbs and sayings, popular expressions, idioms), anthropological data (analysis of the composition of blood, saliva, bones, etc.), mythological, epic, archaeological, ethnographic and linguistic reconstructions of the Proto-Turkic and Pro-Turkic antiquity. The main results of these reconstructions in many cases contradict each other, and all this needs to be analysed and brought together.

In the article, based on selective illustrative material, attention is drawn to some artifacts and the final results of individual reconstructions of the material and non-material world. These are complexes of proto-cities, a series of archaeological finds of “golden people”, data of proto-Turkic (and proto-Altaic) reconstruction, and others.

The time has come for ancient scholars to compare the results obtained in related fields and related to synchronous time periods and try to bring all the information to a common denominator.

Chronologically identical historical epochs, archaeological and anthropological strata, proper diachronic periodization should have a clear inventory of typical and characteristic means and attributes.

In the field of linguistics, phonetic, phonological and morphonological transformations, as well as proper morphological, lexical and semantic correlations - all of them must have clear temporal markers and signaling devices.

Conceptually, only an attempt to compare the results of reconstructions of paremiological, anthropological, mythological, epic, archaeological, ethnographic and linguistic archaism will lead to verified discoveries and a new reading of individual pages in the history of the Turkic peoples of the world and mankind.

Key words: *Proto-Turkic, Pro-Turkic, reconstruction, archaic, anthropological.*

DİL ƏLAQƏLƏRİ
ЯЗЫКОВЫЕ СВЯЗИ
LANGUAGE RELATIONS

ИМПЕ ПАЧАЙ (Венгрия)*

БОТАНИЧЕСКИЕ НАЗВАНИЯ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКОГО
ХАРАКТЕРА, ОТРАЖАЮЩИЕ ВЕНГЕРСКО-ТЮРКСКИЕ КОНТАКТЫ

Резюме

Сопоставительное изучение венгерских и тюркских фразеологических единиц, по мнению венгерских тюркологов, является важной новой задачей лингвистики, так как этот вопрос не исследовался довольно глубоко. В настоящей статье представлены ботанические названия фразеологического характера венгерского и тюркских языков, в которых наблюдаются сходные метафорические картины при обозначении изученных нами растений. Общие мотивы языковой картины и общий прием создания сходных структур в венгерском и тюркских языках говорят об интенсивных языковых и культурных контактах, так как в народных изречениях отражаются важные элементы национального менталитета.

Ключевые слова: сопоставительное исследование, фразеологические единицы, венгерские и тюркские народные изречения, ботанические названия, языковая модель, метафорическая картина, языковые и культурные контакты.

В настоящей статье мы представляем влияние тюркской языковой модели на венгерские ботанические названия, обнаруженное при сопоставительном исследовании венгерского и тюркского языков. При изучении восточных элементов в венгерской культуре и венгерском языке мы смогли установить большое количество языковых элементов тюркского происхождения. Многие из венгерских фразеологических единиц и пословиц, кроме калькирования, отражают и культурные традиции, и менталитет тюркских народов. О фразеологическом характере ботанических названий упоминается в работах известных фразеологов Н.М.Шанского, В.М.Мокиенко.

Для освещения упомянутых тюркских языковых влияний мы представляем слова со значением «деревянный» в венгерском и тюркских языках: тат.: *агач акча* (ТаРС 22) 'деньги, изъятые из обращения (букв. деревянные деньги)'. Венгерские слова *a fapénz fabatka*, *fagaras* тоже обозначают понятие

* Ньиредьхазская высшая школа (College of Nyíregyháza), кафедра русского языка и литературы, профессор. E-mail: drpacsai@gmail.com

«деньги, изъятые из обращения» (букв. деревянные деньги): *egy fabatkát sem ér* (ONG 191/105) 'ломанного гроша не стоит (букв. не стоит деревянный грош); *jó annak a fapénz is* (ONG 195/206) 'подходят ему и деревянные деньги'; *nem adok érte egy fagarast sem* (ONG 191/114) 'не дам за это ни деревянный грош'. Эпитеты **fa** 'деревянный' и **агач** 'деревянный' обладают значением «ничего не стоящий» в представленных оборотах.

Для обозначения понятий «неловкий, фальшивый, нечувствительный» в венгерском языке широко используется слово **fa** 'деревянный': *fahang* 'беззвучный (неприятный) голос'; *fakézű* 'неловкий (у него деревянные руки)'; *fafejú* '1) дурак, болван; 2) упрямый (букв. у него деревянная голова)'; *fajankó* 'невежда, чурбан, грубиян, нечувствительный'; *fapofa* 'нечувствительный, равнодушный (букв. у него деревянное лицо)'.

Башкирские обороты **агас ауыз** (БРС 7) 'косноязычный (букв. деревянный рот)'; **агас тел** (БРС 7) 'невежливый, непочтительный, грубый на язык (букв. деревянный язык)' обладают сходными семантическими и стилистическими признаками.

В представленных выражениях используются тождественные метафоры, которые обладают сходной эмоциональной окраской. Сходство наблюдается и в стилистической функции оборотов.

Заслуживает внимания то, что в венгерском и тюркских языках слова, обозначающие материалы (дерево, золото, камень), используются в роли существительного либо прилагательного.

В составе венгерских ботанических нашенований обнаруживаются названия тюркского происхождения, которые свидетельствуют о длительных языковых и культурных контактах. Необходимо указать на то, что о возможных тюркских корнях изучаемых нами ботанических названий еще не говорилось в этимологических работах.

Общим структурно-семантическим элементом венгерского и тюркских языков является название **gyöngyvirág** 'ландыш': тат.: **энже чэчэк** (ТаРС 685); башк.: **ынйы сәскә** (БРС 572); турецкое **inciciçeği** (ТуРС 454), азерб.: **inciciçəyi** (ARL II / 558). Как венгерская, так и тюркские структуры, которые по своему характеру являются кальками, состоят из компонентов «жемчуг» '**gyöngy** / **энже** / **ынйы** / **inci**' и «цветок» '**virág** / **чэчэк** / **сәскә** / **çiçeği** / **çičəyi**', что подтверждает наше мнение. Компонент **gyöngy** 'жемчуг' венгерского сложного слова восходит к древнетюркскому языку: уйг. **jincü** 'жемчуг'. Русское слово «**жемчуг**» тоже восходит к тюркским языкам: **жынчугъ** (1161) < древне-чувашиское **gingü**. Заслуживает внимания то, что подобная структура не используется для наименования данного растения ни в родственных финно-угорских языках, ни в языках дунайского ареала, что установлено Й. Скаличкой.

В соседних славянских языках **ландыш** назван словами **konvalinka** (словацкое) и **konwalia** (польское), восходящими к латинскому **Convallaria** и не имеющими отношения к понятию «жемчуг».

Венгерское ботаническое название *gyöngyvírág* 'ландыш' не имеет никакой связи ни с немецким *Maiglöckchen*, ни с латинским *convallaria*, ни с французским *muguet*, ни с русским *ландыш*, использующими другую структуру для обозначения данного растения.

В румынском языке имеется пара синонимов *lăcrimioară* / *margărităr* 'ландыш' для обозначения данного цветка. Слово *lăcrimioară* восходит к слову *lacrimă* 'слёзы' и возникло по внешней форме маленьких цветочков ландыша. Слово *margărităr* (MRSz 248), которое имеет соотношение со словом *margărităr* 'жемчуг', интересно в аспекте ареальной лингвистики. Нам необходимо указать на происхождение этого румынского слова, которое восходит к персидскому *morvārid* (РПС 156) 'жемчуг'.

Персидское *morvārid* (РПС 156) 'жемчуг' мотивировало возникновение узбекского *марварид гул* (УзРС 250) 'ландыш', которое построено по вышеупомянутым тюркским образцам, состоящим из компонентов «жемчуг» и «цветок». Заслуживает внимания то, что в узбекском слове *марварид гул* 'ландыш' используется слово *гул* 'цветок' иранского происхождения. При изучении ФЕ, обозначающих «ландыш», мы получаем важную информацию о роли языковой модели мира в образовании фразеологических единиц. В новоперсидском языке структура *gol-e estekani* (РПС 248) 'ландыш' построена из других компонентов, несмотря на то, что в узбекском языке оба компонента заимствованы из иранского языка. Узбекская ФЕ *марварид гул* была создана по нормам тюркских языков. В персидской ФЕ используется компонент *estekani* (РПС 676) - 'стакан *прил.*' в роли определения. Буквальное значение персидского слова «цветок-стакан» свидетельствует о том, что данная структура представляет собой другую картину.

Венгерское народное ботаническое название *bolondgomba* 'ядовитый гриб (букв. дурацкий, сумасшедший гриб)', которое используется в ФЕ *Nemettem bolondgombát* (ONG 95) 'с ума не сошел/ белены не ел (букв. не ел дурацкий гриб)'; *Bolond gombát evett* (ME 72) 'с ума сошел/ белены ел (букв. ел дурацкий гриб)', тоже обладает ареальным характером. Венгерская ФЕ *bolondgomba* (*bolond gomba* по ранней орфографии) состоит из компонентов *bolond* '1) сумасшедший, помешанный; 2) глупый, дурацкий' и *gomba* 'гриб'. Данная структура не свойственна европейским языкам, где для обозначения данного вида грибов используется слово «ядовитый» в роли определения: польск. *grzyb trujący* (WPS 142); русск. *ядовитый гриб*; румын. *ciupercă veninoasă*; немецкий *Giftpilz*.

В английском семантическом эквиваленте *toadstool* (M-ASz 809) 'ядовитый гриб' не используется слово «ядовитый» со значением «сумасшедший, дурацкий». Слово *toad* имеет значение «жаба», что свидетельствует о своеобразном характере английской метафорической картины, выражающей ядовитый характер данного вида грибов.

При изучении тюркских языков обнаруживались сходные ботанические названия, в которых для обозначения понятия «ядовитый» использовались

определения «сумасшедший, дурацкий». В турецком языке мы нашли полный эквивалент венгерской структуры *delice mantar* (ТурС 216) 'ядовитый гриб (букв. сумасшедший, дурацкий гриб)'. В турецкой ФЕ используется слово *delice* 'сумасшедший, дурацкий', обозначающее ядовитый характер данного вида грибов.

В турецком языке слово *delice* (ТурС 216) 'плелел опьяняющий (*Lolium temulentum*)' обозначает также ядовитое растение, которое в венгерской терминологии называется *szédítő vadóc* '(букв. головокружительный дикарь)' или *részegítő fű* '(букв. опьяняющая трава)'.

Слова *szédítő* 'головокружительный' и *részegítő* 'опьяняющий' указывают на вредный характер растения. Как венгерское *részegítő fű*, так и русское название *плелел опьяняющий* восходят к латинской терминологии, о чем свидетельствует слово *temulentum* < *temulentus* (LM 551) 'опьяненный, хмельной, упоенный'. В русском языке данное растение называют и *голова-лом*, что также подтверждает его ядовитый характер. В турецком языке *delice* 'сумасшедший, дурацкий' одним словом выразительно характеризует данное растение.

В словаре венгерского языка, вышедшем в 1585-м году, названием *белены* служило выражение *bolondító fű* (TESz I/ 273) 'одурачивающая трава', в котором наблюдается компонент, связанный с эпитетом ботанического названия *bolondgomba*.

В татарском языке ядовитое растение *Lolium temulentum* обозначается тоже словом *тиле*, о чем свидетельствует ботаническое название *тиле бодай* (ТаРС 539) 'плелел опьяняющий / *Lolium temulentum* (букв. 'сумасшедшая пшеница)'. Название *тиле акбаиш* (ТаРС 539) '*Achillea millefolium* (букв. 'сумасшедшая белая голова)' тоже свидетельствует об общем приеме выражения ядовитого характера.

Татарское ботаническое название *тилебэрэн орлыгы* (ТаРС 538) 'белена' тоже свидетельствует об использовании эпитета *тиле* 'сумасшедший, дурацкий' при передаче понятия «ядовитый».

Башкирское ботаническое название *тилебэрэн* (БРС 611) 'белена', тесно связанное с татарским, тоже обозначает ядовитое растение.

Киргизское ботаническое название *делбе чон* (КиРС 190) 'ядовитое растение (букв. сумасшедшая трава)', в котором используется слово *делбе* (КиРС 190) '1) ненормальный, помешанный, юродивый', тоже отражает общие тюркские традиции. Заслуживает внимания то, что при толковании значения слова *делбе* в киргизско-русском словаре дано следующее замечание: *делбе*: 2) название **ядовитого травянистого растения** (КиРС 190). Данное толкование подтверждает результаты нашего исследования, так как использование эпитета *делбе* в киргизском языке является общепринятым методом обозначения ядовитого характера растений.

В азербайджанском языке мы обнаружили сходный прием обозначения ядовитого или несъедобного характера растения. В следующих азербайджан-

ских ботанических названиях используется эпитет *dəli* со значением «дурак, сумасшедший», что свидетельствует об общем элементе языковой модели, который формировался под влиянием культурных традиций: *dəlibəng* 'Datura / дурман', *dəlicincilim* 'Cerastium (букв. сумасшедшая ясколка)', *dəliəməkötəci* 'Malvathæa' (ВТВА 72), *dəliçətənə* 'Datisca / датиска', *dəlizogəl* 'Cornus L. (сумасшедший дёрен)', *dəliotu* 'Sporgula / торица (букв. сумасшедшая трава)', (ВТВА 72-73), *dəlipişipişi* 'Polypogon Dsf' (ВТВА 73), *dəlitərə* 'Hurecoum' (ВТВА 73),.

Здесь мы выражаем благодарность госпоже доценту **Самире Мир-Багирзаде** за присланный нам ценный материал со многими примерами азербайджанских ботанических названий.

В представленных азербайджанских ботанических названиях используется эпитет *dəli* со значением «сумасшедший, дурак, дурацкий», имеющий этимологическую связь с эпитетами **тиле** (ТаРС 538), **тиле** (БРС 611), **deli** (ТуРС 215) / **delice** , **делбе** других тюркских ботанических названий ядовитого характера.

Ботаническое название **дели миндан** 'белена' крымско-татарского языка тоже свидетельствует об общей модели тюркских языков. Слово **дели** 'сумасшедший, дурак, дурацкий' также обладает функцией обозначения ядовитого характера растения.

Чувашское ботаническое название ФЕ *ухмах курăкĕ* (ЧРС 520) 'белена (букв. сумасшедшая трава)' использует в роли определения слово *ухмах* (ЧРС 520) 'сумасшедший, дурак', выражающее вредный характер растения.

В туркменском языке словом *делигожеле* (ТуркРС 300) 'Merendera', в котором выделяется компонент *дели* (ТуркРС 300) 'сумасшедший, дурацкий', называется растение, содержащее опасный яд *colchicin*, препятствующий делению клетки.

Заслуживает пристального внимания общая модель тюркских языков, в которой используется эпитет «сумасшедший, помешанный». Чувашское *ухмах курăкĕ* (ЧРС 520), киргизское *делбе чон* (КиРС 190), азербайджанское *dəliotu* (ARL I / 727) 'Sporgula (букв. сумасшедшая трава)', построенные из тождественных компонентов, являются кальками, что подтверждает использование общей метафорической картины.

Не менее интересна общая метафорическая картина ботанических названий в венгерском *ördögszekér* 'полевой синеголовник (Eringium campstre)' и в башкирском *шайман арбаһы* (БРС 761) 'камгак, перекаати-поле'.

Эти колючие растения являются типичными растениями степи. Название этих растений возникло по внешнему виду. Степной ветер гонит вырванные сухие растения по степи, катающиеся круглые растения кажутся колесами движущейся арбы без коней и без извозчика.

Это явление природы воспевал великий венгерский поэт Атила Йожеф ...*Ördögszekéren jár a szél* ... (Nyár) 'ветер ездит на перекаати-поле (букв. на

арбе сатаны)...’ (Лето). Данная картина образно изображает надвигающуюся грозу и символизирует тревогу, беспокойство. Экспрессивность картины связана с инверсией действий, с народной фантазией: ветер здесь приравнивается к образу шайтана, едущего на возе, катающегося без коней в бурной степи.

Общность метафорической картины подтверждается компонентами выражений *шайтан* / *ördög* ‘бес, дьявол, шайтан’ и *арба* / *szekér* ‘повозка, телега, воз’, которые являются семантическими эквивалентами.

Использование эпитета *ördög* ‘бес, дьявол, шайтан’ в венгерских ботанических названиях выражает вредный характер растения, о чем свидетельствуют: *ördöggharapta fü* ‘чертогрыз (букв. трава, которую грыз черт)’; *ördögbooskor* ‘прицепник (букв. чертовы лапти) ‘Concalis’; *ördögcérna* ‘Lycium (букв. чертова нитка)’.

В метафорической картине турецких ботанических названий *şeytanarabası* (ТурС 809) ‘пушок семян, летающий в воздухе (**чертова** арба)’; *şeytansaçı* (ТурС 809) ‘(Eupatorium cannabinum) посконник коноплевидный (букв. **чертовы** волосы)’; *şeytintersi* (ТурС 809) ‘асафетида / растительная смола, используемая в медицине (букв. **чертов** пот)’; *şeytanşalgamı* (ТурС 809) ‘(Bryonia dioica) переступень двудомный (букв. **чертова** репа)’ также используется эпитет *черт*.

Общий характер растений в тюркских языках передается тоже с использованием слова **шайтан**: азерб. *şeytanqanqalı* (ARL IV / 311), тат. *шайтан таягы* (ТаРС 653), башк. *шайтанаяк* (БРС 761) ‘чертополох’, что отражает языковые и культурные контакты.

Заключение

В настоящей статье сопоставлены некоторые фразеологические единицы венгерского и тюркских языков, что было мотивировано выводами исследователей, подчеркивающих необходимость сопоставительного исследования венгерской и тюркской фразеологии. По их мнению данная область лингвистики не изучена в необходимой мере и результаты будущих исследований обогатят знания о тюркско-венгерских контактах. Центральным вопросом этой работы было сопоставление некоторых венгерских и тюркских ботанических названий. По использованным в них метафорическим картинам они тесно связаны с фразеологическими единицами, о чем говорится в работах выдающихся фразеологов.

Заимствование тюркских фразеологических единиц посредством калькирования свидетельствует о мультикультурализме, так как метафорическая картина заимствованного оборота соответствовала венгерской языковой модели. Это явление, по мнению доцента С.Мир-Багирзаде (2021), отражает следы контактов, обогащающих национальные языки и культуры.

В результате проведенного исследования мы смогли установить, что сопоставленные венгерские и тюркские ботанические названия обладают сходными семантическими и стилистическими особенностями. Общность

метафорических картин народных изречений объясняется интенсивными языковыми и культурными контактами, так как во фразеологических единицах отражаются и элементы национального менталитета.

ЛИТЕРАТУРА

1. Баскаков, Н.А. (1979). *Русские фамилии тюркского происхождения*. Москва, «Наука».
2. Будагов, Р.А. (1985). *Сходства и несходства между родственными языками*. Москва.
3. Мир-Багирзаде, С. (2021). *Введение в мультикультурализм*. Баку.
4. Мокиенко, В.М. (1999). *В глубь поговорки*, Санкт-Петербург. ИД «МиМ» «Паритет».
5. Телия, В.Н. (1996). *Русская фразеология*. Москва, Изд. «Языки русской культуры».
6. Ткаченко, О.Б. (1979). *Сопоставительно-историческая фразеология славянских и финно-угорских языков*. Киев, «Наукова думка».
7. Трубецкой, Н.С. (1927). Верхи и низы русской культуры. In: *Вестник Московского университета*. Сер. 9, № 1, 87-98. 1991. Москва.
8. Шанский, Н.М. (1975). *Краткий этимологический словарь русского языка*. Москва.
9. *Botanika terminləri və bitki adları* (1980). Bakı, Elm.

Условное сокращение источников

ВТВА=Botanika terminləri və bitki adları,-Bakı,- Elm,-1980.

LM = Latin-magyar szótár. Tankönyvkiadó. Budapest 1997. (Латинско-венгерский словарь)

M-ASz = Ország, László: *Magyar-angol szótár*. Budapest, «Akadémiai Kiadó», 1994.

(Венгерско-английский словарь)

ME = Margalits Ede: *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*.

Budapest, “Akadémiai Kiadó”, 1990. (Венгерские пословицы и народные изречения)

MNSz = Halász Előd: *Magyar-német szótár*. I-II. Bp. 1974. (Венгерско-немецкий словарь)

MRSz = Bakos Ferenc: *Magyar-román szótár*. Budapest, 1970.

(Венгерско-румынский словарь)

ONG = O.Nagy Gábor: *Magyar közmondások és szólások*. Budapest,

«Gondolat – Talantum», 1985. (Венгерские пословицы и поговорки)

TESz = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Budapest, «Akadémiai Kiadó», 1976.

(Историко-этимологический словарь венгерского языка)

WPS = *Magyar-lengyel szótár*, Warszawa, 1968, (Венгерско-польский словарь)

ARL = *Azərbaycanca-rusca lügət*. В 4-х томах. Баку, «Восток-Запад», 2006. (Азербайджанско-русский словарь)

БРС = *Башкирско-русский словарь*, Москва, «Русский язык», 1996.

КирРС = *Киргизско-русский словарь*, Москва, «Русский язык», 1965.

РПС = *Русско-персидский словарь*. Москва, «Русский язык», 1986.

ТаРС = *Татарско-русский словарь*. Москва, «Русский язык», 1966.

ТуРС = *Турецко-русский словарь*, Москва, «Русский язык», 1977.

ТуркРС = *Туркменско-русский словарь*. Москва, «Сов. Энциклопедия», 1968.

УзРС = *Узбекско-русский словарь*. Москва, «Советская энциклопедия», 1959.

ЧРС = *Чувашиско-русский словарь*. Москва, «Русский язык», 1977.

İmre Paçai (Macaristan)

Macar-türk əlaqələrini əks etdirən frazeoloji səciyyəli botanik adlar

Xülasə

Macar türkoloqlarının fikrincə, macar və türk frazeoloji vahidlərinin müqayisəli tədqiqatı linqvistikanın mühüm yeni vəzifəsidir, çünki bu məsələ dərinədən araşdırılmamışdır. Məqalədə macar və türk dillərinin oxşar metaforik şəklə malik frazeoloji səciyyəli botanik adları təqdim edilmişdir. Macar və türk dillərində dil mənzərəsinin ümumi motivləri və oxşar quruluşların yaradılmasının ümumi üsulu intensiv dil və mədəni əlaqələrinin olmasına dəlalət edir, çünki xalq deyimlərində milli mentalitetin mühüm ünsürləri əks olunur.

Açar sözlər: *müqayisəli tədqiqat, frazeoloji vahidlər, macar və türk deyimləri, botanik adlar, dil modeli, metaforik şəkil, dil və mədəni əlaqələri.*

Imre Pachai (Hungary)

Botanical names in phraseologic characteristic reflecting Turkish Hungarian relations

Abstract

The comparative scientific investigation of Hungarian and Turkish phraseology is important domain of Hungarian turkology according to opinion of researchers, namely this comparison discover new traits of linguistics and cultural contacts. In this study we observe the botanic names of Hungarian and Turkish languages, which represente similar elements of linguistics model, namely in the compared botanic names we observed similar metaphoric aspects. The similar method and similar linguistics elements of signification prove the intensive linguistics and cultural contacts, namely the phraseology is very ancient domain of the language and the culture.

Keywords: *scientific investigation, comparison, turkology, Hungarian and Turkish phraseology, botanic names, linguistics model, linguistics and cultural contacts, similar metaphoric aspects.*

YAZILI ABİDƏLƏR
ПИСЬМЕННЫЕ ПАМЯТНИКИ
WRITTEN MONUMENTS

IVAN DOBREV (Bulgaristan)*

PRESLAV YAZITI

Özet

Preslav Yazıtı bir askerî teçizat listesi olup Veliki Preslav kenti yakınlarında bulunmuş uzunluğu 2 m ve çapı 0.39 m olan bir mermer sütun üzerine büyük Grek harfleriyle Asparuh Han Bulgarlarının dili olan Proto-Bulgarca ya da Türkologiya'da bilindiği gibi yalnız Bulgarca olarak kazılmıştır. Bu sütun sırf askerî teçizat depolamak için Omurtag Han'ın özel olarak kurdurduğu binanın önüne dikilmiştir.

Geçen yüzyılın sonlarına doğru Bulgarca, etimolojisi Bulgar bilginleri tarafından gerçekleştirilen sözcükler ve ekseriyetle Macarca'da bulunan üç yüzden fazla Bulgarca ödünç sözcüklerle tarihî Macar toprakları üzerindeki toponimler hesaba katıldıktan sonra Geç Eski Çağ ile Erken Orta Çağ kavim, boy, soy, kişi adları dahil olmak üzere belki 700-800 kadar birimi içine alan sözcük dağarcığıyla bilinirdi. Ancak bu yüzyılın başlangıcından itibaren Dilgü Türküsü, Boila Yazıtı, Dengiz Yazıtı, Pugu Beyti vb. gibi yazıt ile metinleri keşfetmek, okumak ve çevirmek işi tamamlanıp yayımlanınca artık Bulgarca'nın çok özgün, orijinal ve son derece bileşik bir gramer yapısı olan bir dil de olduğu saptandı.

Preslav Yazıtının ayrı ayrı kısımlarının okunuş, yazıçeviri, etimoloji, yorumlanma ve çevirisini, bundan sonra da metninin bir bütün olarak çeviri, yorumlanma ve açıklanmasını yerine getirme sonucu şu teçizat listesi elde edilir:

Jivko içergu-boila

Gön zırh - 455
Miğfer - 540
Levha zırh - 427
Miğfer - 854

Turtun ve Vali

Levha zırh - 20
Miğfer - 40
Örme zırh - 1
Ayak zırhı - 1

Anahtar sözcükler: *Preslav Yazıtı, Bulgarca, Epigraphi, žitkoy içirgu bule, humši küpe, tulšhi, estrogin küpe, turtuna pilä žopan, alhaši küpe, hlubrin*

Preslav Yazıtı bir askerî teçizat listesi olup Veliki Preslav kenti yakınlarında bulunmuş uzunluğu 2 m ve çapı 0.39 m olan bir mermer sütun üzerine büyük Grek harfleriyle Asparuh Han Bulgarlarının dili olan Proto-Bulgarca ya da

* Profesör (Emekli), Doktor. E-mail: prof_ivandobrev@yahoo.com

Türkolojiya'da yalnız Bulgarca olarak kazılmıştır. Bu yazıtın birinci, mümkün olduğu kadarıyla en ayrıntılı, kapsamlı ve ehliyetli tetkik ile tasvirini seçkin ve dünyaca meşhur Bulgar Epigraphi uzmanı Prof. Dr. Veselin Beşevliev yaptı (Бешевиев, 1981: 25-48; ~*~1992: 199-204).

Geçen yüzyılın ortasında Fransa türkologu J. Deny (1947: 1-5) daha yeni bir Türk dili mi ortaya çıktı diye hayrete düşerek yalnız bu dil Çuvaşça'ya oranla o denli değişik ve başkadır ki zaman zaman bizde „Türk teknik terimleriyle karışık bilinmeyen herhangi bir dil olduğu düşüncesini uyandırıyor“ diye yazdı.

Aslında geçen yüzyılın sonlarına doğru Bulgarca, etimolojisi Bulgar bilginleri tarafından gerçekleştirilen sözcükler ve ekseriyetle Macarca'da bulunan üç yüzden fazla Bulgarca ödünç sözcüklerle tarihî Macar toprakları üzerindeki toponimler hesaba katıldıktan sonra Geç Eski Çağ ile Erken Orta Çağ kavim, boy, soy, kişi adları dahil olmak üzere belki 700-800 kadar birimi içine alan sözcük dağarcığıyla bilinirdi (Добрев, 2005: 9-139; Москов, 1981; ~*~1988; Gombocz, 1912; Maenchen, 1963; Pritsak, 1982; Tekin, 1987). Ancak bu yüzyılın başlangıcından itibaren Dilgü Türküsü, Boila Yazıtı, Dengiz Yazıtı, Pugu Beyti vb. gibi yazıt ile metinleri keşfetmek, okumak ve çevirmek işi tamamlandı yayımlanınca artık Bulgarca'nın çok özgün, orijinal ve son derece bileşik bir gramer yapısı olan bir dil de olduğu saptandı (Добрев, 2005: 89-93, 350-414; Dobrev, 2015: 53-60; ~*~2020: 55-59).

Geç Eski ile Erken Orta Çağlarda Bulgar dil ve lehçeleri 30 kadar olup Küçük Asya ile Balkanlar dahil Baykal Gölünden Ren Nehrine dek yayıldı. Dolayısıyla Çağdaş Türkoloji'nin kurucusu Prof. Dr. Nikolay Baskakov mükemmel, asla erişilmeyecek ve hiçbir zaman eskiiyip de reddedilmeyecek olan tasnifinde birinci ve baş yeri Bulgar dil ve lehçelerine ayırdı (Баскаков, 1969: 210-241).

Maalesef bütün bunlara rağmen Oleg Mudrak'ın (2014: 155-160) Bulgarca hakkındaki son derece sınırlı bilgileriyle Bulgarca üzerine çok önemli hattâ belirleyici mahiyette araştırmaları olan büyük ve Dünyaca ünlü Türkologların elde ettikleri bilimsel sonuçlarını hiçe sayarak; Bulgar bilginlerinin Bulgarca'yı araştırmalarına sözü geçen yepyeni ve sapasağlam başarı ile katkılarını gözardı ederek; Bulgar runik yazısının Orkon-Yenisey runik yazısından çok önce oluşup apayrı bir yazı sistem olduğunu dahi bilmeyerek Preslav Yazıtı'nı okuyuş, çeviri ile içeriğini yorumlaması mesnetsiz, mantıksız, hattâ gülünçtür.

Biz ilk önce Preslav Yazıtının ayrı ayrı kısımlarının okunuş, yazıçeviri, etimoloji, yorumlanma ve çevirisini, bundan sonra da metnin bir bütün olarak çeviri, yorumlanma ve açıklanmasını önermekteyiz:

ZHTKWHHTZHPΓWYBOYAE - ζητκωηητζηργωβωυλε - žitkoy içirgu bule

Bulgarca erkek kişi adı olan ζητκωη/žitkoy -koy eki yardımıyla EBul. жи-ти/живу fiilinden türemiş olup çağdaş Jivko erkek kişi adına eşittir. Ητζηργωβωυλε/içirgu bule unvanı handan sonra gelen ilerigelenin adlandırılması olup ABul. *içräki/içrägi „внутренний, служащий двора, придворный“

sözcüğünün Bulgarca'da değiştirilmiş biçimidir (bk. ve krş. ДТС: 202; ЭСТЯз-а: 388-391; СлДСЯз: 220; Tekin, 1987: 35-36).

ΧΩΜΣΧΗΚΥΠΕ : ΥΝΕ - χουμσχηκυπε : үнэ - humši küpe - 455

Bul. *купе/күпе* „ризница“ sözcüğünün diğer Türk dillerindeki denkliklerinden bazıları ATü. **küpä*, Tü. *kübe* „кольцо в сбруе; серьга; кольчуга; панцирь, броня, латы“, KBul. *куба* „silâh ustası; zirh ustası“, Kum. *kübe*, EOğ. *kübe*, Çağ. *kipäk* „верхнее платье“, Çuv. *këne* „панцирь“, Başk. *köbö*, KBal. *kübe*, Tat. *köbe*, TTü. *kübe*, Mo. *köpe* vb. (ЭСТЯз-к: 129-130).

Özellikle Çuv. *këne* „рубашка“ sözcüğünün denkliklerinden bazıları ve kökeni şu: „МК *каб* „посуда; чехол; коробка“; чаг. *каб* „сосуд; сумка, которую вешают по бокам вьючного животного; мешок“; азерб., туркм. *габ*, тур. *кап* „посуда; сосуд; футляр; чехол; наружный покров“; азерб., туркм. *аяггабы*, тур. *аяккап* „обувь“ (букв. „чехол“, „обертка ноги“); АФТ *каба* „верхняя одежда“; *каб* „футляр“; алт. В, ойр., шор. *кеп*, хак. *кип*, тув. *хеп*, „одежда; белье; обмундирование; форма, шаблон, образец, подобие; колодка (сапожная)“; ср. монг. *кеб* (Бурдуков) „форма, образец“; алт. В *дьылан кеби* „выползок (старая кожа) змеи“ (чув. *çёлен кёни*); тув. *хап* „мешочек; кисет; футляр; чехол“; алт. В, казах. к.калп. *кап*, ног. *капшык*, тат. *капчык*, узб. *коп*, *копчик* „мешок“; ног., тат. *кап* „куль“; тур. *кебе* „плащ из грубого войлока“; тат. Сиб. *кэп* „одежда“ (Будагов II, 413); кирг. *ак кўбө* - название боевого одеяния (Юдахин); кумык. *гюбе* „броня; кольчуга; латы; панцирь“; карач. *кюбе* „броня“; чаг. *күпе* „латы“ (Будагов II, 142); полов. *күбе*, тат. *көбэ кўлмэк* „кольчуга“; чаг. *кепек* „одежда; плащ; покрывало“ (Wambery EWTS 77). В словаре Махм. Кашгарского в качестве болгарского слова (булгары - предки чуваш) упоминается *күбе* в значении „кольчуга“ („защитная рубашка из металлических колец“). Кроме того, в 1945 г. во время раскопок близ древней болгарской столицы Преславы найдена была гранитная колонна со старинной надписью, где четыре раза повторяется слово *күпе* в значении „кольчуга“ (Софийская газета „Изгрев“ от 5 сентября 1945 г., № 282, стр. 4). По видимому, производство *күбе* сильно распространено было у болгар не только в период пребывания их на Северном Кавказе, но и позднее на Волге. Известно, что в древнее время в Хорезм кольчуги ввозились из Волжско-Камской Булгарии (С.П.Толстов. Древний Хорезм, 1949, стр. 14). В сочинении персидского писателя XIII в. также встречается слово *каба* - род кафтана, длинная мужская одежда, которую носили в Азербайджане. Вероятно, слово это иранского происхождения, оно еще встречается в языке пехлеви: *канах* „плащ“; в перс. *каба* „длинная мужская одежда, надеваемая на рубашку“; в осет. и груз. *каба* „женское платье“ (Егоров: 105-106).

Bütün bunlara ek olarak özellikle dikkate değer örnekler „osm. *žäbä* „Panzer, Rüstung, Kürass“ < pers. *ğaba* < *žebe* „Waffen“; çağ. *kipäk*, *kipän*, *keben* „Oberkleid“ < *käp* „Anzug“; leb. šor. *küär. käp* „Anzug, Kleidung“, sag. *kep*, hak. *kip* „одежда“, soj. *хер*; osm. *käpänäk*, kkir. *kebänäk* „Filzrock“, blk. *gebenek*

„Pelzmantel“, hak. *kögenek* „платье, рубашка“, soj. *χevenek* „войлочная куртка“ ~ мо. *kebenek*, kalm. *kemnæg* „Filzrock, Pelzmantel“ (Räsänen: 124,253-254, 271); „осет. *gæbyна* „тюфячок“; *goban/gebena* „короткая, верхняя одежда из грубого материала“; балк. *gebenek* „пальто из войлока“; *zalzæg/zğær* „доспехи, латы, панцирь, кольчуга, броня; металл“; *zğærxædon* „кольчуга“; *zğærxūd* „шлем“, хорезм. *zyryk* „броня“, перс. *zirah*, ав. *zrada-* „панцирь“ (Абаев-1: 509-517,521,564; ~*~--4: 285,308-309); „стб. кебенекъ „одежда въ ненастье“ (СлДСЯз: 315); „бълг. диал. *кабаница* „горна дрѣха като чепкень, гунтешь, ягмурлукъ, пжнджякъ, япжнджя, сакма; плащъ; епанча“; *кѣбе* „тъкано от вълнѣ, дебело като чергѣ, за постилеж и за завивкѣ; дебела, черна дрѣха“ (НГ-2: 331,360); „бълг. *кѣне* „ямурлук“ < *кѣбе/кѣба* „груба вълнена тъкан; плъстена постилка за под; венчална женска дреха без ръкави; връхна дреха с кожена подплата; полушубка; овчарско наметало“ < тур. *kebe* „грубо кече“ < пер. *kābā*, срв. *кабаница* < итал. < араб. *qabā* < пер. *qāba*, докато *кепенек* „ямурлук“ < тур. *kerenek* (< пер. *kāpānāk* „вълнено наметало“) > унг. *köpenyeg* (БЕР-2: 115,314,331, bk. ve krş. DLT-3: 15,217; Eren: 68-69,275; Deny, 1947: 237-238; Soltanov, 2012: 59-64; Tekin, 1987: 36).

Канımızca bütün bu içten çelişkili ve son derece bileşik durumdan tek çıkar yol MÖ 2. binyılın ortalarında Minusinsk Havzasındaki Bulgarların komşuları Doğu İranlılar'dan hem ilgili elbise çeşidini hem de onu gösteren **kebe* sözcüğünü alıp benimsediklerini kabul etmektir. Zamanla bu sözcük Bulgarca'da çeşitli sesbilgisi değişimlerine uğrayarak *күпе/күпе* biçimini aldı.

Preslav Yazıtı'ndaki *χουμσχη/humši* sözcüğünün bulunuşundan besbelli olduğu gibi MÖ 2. binyılın sonuna doğru Minusinsk Havzasındaki Bulgarlar özel olarak işlenmiş boğa ya da beygir derisinden küpeler yapmaya başladılar. Hemen hemen bütün Türk dillerinde ile komşu dillerden bazılarında işlenmiş boğa ya da beygir derisinin adı *gön*, bununla birlikte sonu m'li biçimlere de rastlanır: „ТТü. *gön*, Ткм *gön*, Nog *kön*, ККІр *kön*, Крг *kön*, Тел *kön*, ТатК *kün*, Вşk *kün*, Çuv *çen*, ОТ *kön*, Моğ *köt* ve bundan gelen Tuv *xöm*, Yak *köt*“ (Eren: 162; ЭСЧВЯз-2: 412); „тур. *gөн*, уйғ. *kön*, оғуз. *كون*, кир., ног., ккал. *көн*, уз. *қон*, тув. *хөм*, тат. *күн*, алт. *көң*, тюрк. *kön*, калм. *köt* „кожа; бычья кожа; подошвенная кожа; толстая кожа; выделанная кожа; дубленая кожа; сыромятная кожа; юфт; шкура“ (ЭСТЯз-в.г.д: 72-73); „**kö:n*, др.-уйғ. *kön*, крк.-уйғ. *kön*, ср.-уйғ. *kön*, ср.-кыпч. *kön*, хрзм.-т. *kön*, чаг. *kön*, тур., аз. *g'ön*, турк. *gөн*, тат. *kün*, тув. *xöt*, як. *köt* < монг. *xöt*; бур. *хит*, халх. *xöt*, калм. *köt* „выделанная грубая кожа; сыромятная кожа; подошвенная кожа; выделанная сапожная кожа; юфт“ (Сравнительно-историческая грамматика, 2001: 384).

Bulgarca *χουμ/hum* sözcüğünün sonundaki *m* sesi Тü. **alın* „baş; birinci“ sözcüğünden Bulgarca'ya özgün etimoloji sesbilgisi değişimi yoluyla oluşan Bulgar Hanları Listesindeki алем/έλέμ ауи adında da görülür; *k-χ* sıralaması ise Bulgarca'da yaygın kombinezon sesbilgisi değişimidir. Zamanla bu *χουμ/hum* gövdesine Latince yazıçevirisi *-ši* olan Bulgarca *-σχη* sıfat yapma eki getirildi ki bütün *χουμσχηкүпе/humši күпе* deyimini „gön zırh“ olarak tercüme edilmelidir.

TWYΛΣΧΗ : ΦΜ - τωλσχη : φμ - tulšhi - 540

Türk, Moğol ve Mançu-Tunguzca dilleri temelinde MÖ 4-2. binyıllıklar sıralarında oluşan Altay Dil Birliği koşulları altında Мо. **toluγai* „голова” sözcüğü temelinde Bulgar ve Moğol dilleri için ortak olan **толгой* „голова” oluştu ki, Erken Orta Çağ Tuna Bulgarcası'nda bu sözcük **tul-* „baş” biçimini aldı. Ancak bu köke Çuv. *al* „el” sözcüğünden türemiş *алса* „рукавицы” sözcüğünde de görülen çağdaş Çuvaş *-ske/-ca* ekinin karşılığı olan Bulgar sıfat yapma *-šhi* eki getirilerek Preslav Yazıtı'ndaki *τωλσχη/tulšhi* „miğfer” sözcüğü oluşmuş bulunuyor (bk. ve krş. Егоров: 25; Бешевлиев, 1992: 201; Москов, 1997: 48-51; Poppe, 1962: 339; Tekin: 1987, 38-39).

ΕΣΤΡΓΩΓΗΝΚΥΠΕ : ΥΚΖ - εστρωγηγκυπε : υκζ - estrogen küpe - 427

Minusinsk Havzası ve 2. binyıl sonlarına doğru Bulgarlar Doğu İranlılar'dan ilgili sözcükle birlikte levha zırhı da alıp benimsedi ki **æstærgin* biçimli olan bu sözcüğün denklikleri Dîr. **stær-*, İr. **star-* „стлать, расстилать”, Av. *star-* „рассыпать; расстилать”, Fa. *gu-stardan* „стлать, расстилать”, Pa. *wi-stardan* „выстилать; отделявать”, Sog. *para-štar* „расстилать”, Sak. *štar-* „покрывать”. İşbu gövdeye sıfat yapma *-gin* eki getirilerek „levhali, levhası olan”, harfiyen „astarlı” anlamı kazandı ki burada gözönünde bulundurulan husus levhaların astarının kısa deri ya da kumaş hırka olduğudur (Абаев-3: 150-151,264, bk. ve krş. Бешевлиев, 1992: 201; Tekin, 1987: 39).

TWYΛΣΧΗ : ΓΩΝΔ - τωλσχη : ωνδ - tulšhi - 854

Savunma teçhizatının depolandığı bina dar ve uzun koridorlar biçiminde olup (Рашев, 2008: 115) birinci koridor toplam sayısı 1394 olan bütün miğferleri sığdıramadığından geri kalan kısmı ikinci bir koridorda depolanır ki bunun gereği listenin ayrı bir satıra kaydedilir.

TWYPTWYNA ΠΗΛΕ ΖΩΠΑΝ - τωуртwуна пηλε ζωпан - turtuna pilä žopan

Başka bir şahısla birlikte depolanmış bulunan savunma teçhizatının geri kalan kısmından sorumlu olan görevli her halde Turtun adında yüksek rütbeli bir asker, belki Bulgar ordusu başkomutanı olup adının sonuna getirilen *-a* sesi Bulgar çağırma durum ekidir.

Aynı satırdaki bundan sonra gelen sözcük *për* „bir” sayısıyla *ilä* edatının bir araya gelmesiyle meydana gelen Türk kökenli Bulgar *πηλε/pilä* birleştirme bağlacı, diğer Bulgar ve Türk dillerindeki denklikleri Çuv. *нёрле*, ETü. *bilä/birlä*, EOğ. *birlä*, Özb. *billä*, TTü., Uyg. *birle* (ДТС: 98-102; ЭСТЯз-б: 140-151; ЭСЧВЯз-1: 421-422).

Aynı satırdaki üçüncü sözcük *зопан/žopan* „vali”, şüphesiz Pliska valisi, Çin kökenli olup Çi. *tsou-pan* „секретарь; канцлер” (Баскаков, 1987: 70,73; Ramstedt, 1951: 72), çağdaş *wáng-zuò/wángzhōu* „ближайший помощник госу-

даря, высший сановник“ (БКРСл-2: 155-156) sözcüğüne dayanır (bk. ve krş. Бешевлиев, 1992: 201-202; Tekin, 1987: 39-40).

ΕΣΤΡΩΓΗΝΚΥΠΕ : Κ - εστρωγήγκυπε : κ - estrogen küpe - 20

Başkomutan Turtun ile Pliska valisinin sorumluluğu altındaki levha zırhlar ya yer yetersizliğinden ya da çok daha muhtemel okadar kalmış veya toplanmış olduğundan öncekilere oranla sayıca çok daha azdır.

ΤΩΥΛΣΧΗ : Μ - τωυλσχη : μ - tulšhi - 40

Bu miğferlerdeki durum levha zırhlardaki durumun aynısıdır.

ΑΛΧΑΣΗΝΚΥΠΕ : Α - αλχασήγκυπε : α - alhaši küpe - 1

Daha fazla ozaman Hiyonit olarak bilinen Bulgar Onogurları II-VI yüzyılları döneminde Orta Asya'dan göçederken ilk önce Ahemenid bundan sonra da Sasanid Persleriyle en yakın ve sıkı bir etno-lingvistik kontakt ve ilişkiler kurdu. Bunların sırasında Bulgarlar Perslerden örme zırhı alıp benimsediler yalnız bunu kendi *küpe* terimiyle adlandırarak yine Perslerden alıp benimsedikleri buna Bulgar sıfat yapma -ση/σι ekini getirdikleri Arap kökenli Fa. **حلقة** (hälgə) „кольцо; круг; обруч; обод“ sözcüğü ile somutlaştırdılar. Bunun sonucu Preslav Yazıtı'ndaki *αλχασήγκυπε/alhaši küpe* deyimini „örme zırh“ harfiyen „halkalı zırh, halkadan zırh“, EBul. *кольчуга*' dan Ru. *кольчуга* anlamını kazandı (ПРСл-1: 516-517; СлДСЯз: 328, вж. и срв. Бешевлиев, 1992: 202; Tekin, 1987, 40).

Erken Orta Çağ sıralarında Avrupa Bulgarları yalnız silâh ve teçhizat üreticisi değil bunun ihracatçısı da bilebilir: *О защищенных доспехами гуннских всадниках впервые упоминают античные авторы - Флавий Вегетий Ренат и Аполлинарий Сидений (Флавий Вегетий Ренат. С.1080; Аполлинарий Сидоний. С.420). Агафий сообщает, что двухтысячный отряд тяжело-вооруженных савирских воинов участвовал в обороне византийцами г. Археополя (555 г.) (Агафий. С.88). Прокотий Кесарийский также указывает, что на гуннских воинах, обслуживающих тараны, были панцири и шлемы (Прокотий Кесарийский. II.С. 408). Мовсес Каланкатуацци дает детальное описание вооружения гуннского воина: «Сам гунн вооружил высокий и широкий стан свой с плетеной броней, покрыл свою огромную голову гвоздями, прикрепленным шлемом и трехдюймовый лоб свой закрыл медной доской» (Мовсес Каланкатуацци. I.С. 82). Войско царя гуннов, совершившего военный поход в 664 г. на Албанию, состояло из «броненосных стрелков и вооруженных всадников, покрытых кольчугами и шлемами...» (Мовсес Каланкатуацци. I.С. 184-185). Гуннские воины имели хорошее защитное вооружение - тело покрывали панцирем или кольчугой, голову защищали шлемом, иногда снабженным забралом. Некоторые авторы приводят рассказ о гуннском войне, который был защищен войлочным панцирем, непробиваемым стрелами (Моисей Хоренский. С. 149; Степанос Таройский, С. 45 (Гмыря, 1995: 179-180).*

Среди населения средневековой Волжской Булгарии кольчуга также пользовалась заметной популярностью. Судя по изобразительным материалам и аналогиям, болгарские кольчуги, детали которых найдены в количестве 14 экземпляров, имели вид рубах с короткими рукавами. Плетение колец было комбинированным.

...достаточно широкое применение болгарскими воинами кольчуг подтверждается письменными источниками. По данным арабо-персидских авторов, в первую очередь Ибн Русте (X в.) и Гардизи (XI в.), болгарские всадники имели кольчуги и другое вооружение.

Наличие защитного вооружения в достаточных количествах подтверждается также сообщением ал-Мукаддаси (конец X в.) об экспорте кольчуг из Булгарии в страны ислама. Даже если часть этих кольчуг шла через Булгарию транзитом из Европы, это, тем не менее, подтверждает тезис о распространении кольчуг среди болгар и их популярности. Интересен в этом отношении рассказ испанского путешественника ал-Гарнати, посетившего Булгарию в середине XII в., о снаряжении дружины болгарского царя кольчугами.

Таким образом, важно подчеркнуть, что кольчуга, появившись у волжских болгар довольно рано, стала достаточно распространенным видом защитного вооружения, о чем свидетельствуют письменные и археологические источники. Установлено, что болгарские кольчуги ничем не отличаются от аналогичных видов доспехов других регионов Евразии, в частности Руси (Измайлов, 2008: 63-65).

ΧΛΩΥΒΡΗΝ : Α : - χλωυβρην : α - hlubrin - 1

Bulgarca χλωυβρην/hlubrin „ayak zırhı“ terimi metateze uğramış Bul. hol „ayak“ ve EBul. βρην/brin „koruma, savunma“ sözcüklerinden oluşan bileşik bir sözcüktür (bk. ve krş. Бешевлиев, 1992: 202; Tekin, 1997: 41).

Preslav Yazıtı yazıçeviri, çeviri ve yorumlanmasıyla birlikte bir bütün olarak ve bir yerde şöyle gösterilebilir:

Ζητκωηητζηρωυ-βουλε

χουμσχηκυπε : υνέ

τωλσχη : φμ

εστρωγηγκυπε : υκζ

τωλσχη : ωνδ

τωρτωυνα

πηλε ζωπαν

εστρωγηγκυπε : κ

τωλσχη : μ

αλχασηκυπε : α

χλωυβρην : α

Žitkoy içirgu bule

humši küpe - 455
 tulšhi - 540
 estrogen küpe - 427
 tulšhi - 854

turtuna pilä žopan

estrogen küpe - 20
 tulšhi - 40
 alhaši küpe - 1
 hlubrin - 1

Jivko içergu-boila

Gön zırh - 455
 Miğfer - 540
 Levha zırh - 427
 Miğfer - 854

Turtun ve Vali

Levha zırh - 20
 Miğfer - 40
 Örme zırh - 1
 Ayak zırhı - 1

Omurtag Han'ın kurduđu Preslav Kalesi içinde yalnız savumma teçhizatı depolamak için özel bir bina vardır. Bu teçhizat ya askerlikten serbest bırakılmış bulunan halka, ya savaş alanlarında hayatını kaybetmiş Bulgarlara ait, ya yakındaki savaş alanlarından toplanmış bulunup ve de aynı zamanda bu üç durumdan kökenlidir. Bu savunma teçhizatı toplama ve muhafaza ile nezaret altına alma işini Omurtag Han içergu-boilası olan Slav kökenli Jivko, başında bulunmadığı müddetçe ordusunun başkomutanı Turtun ile Pliska valisine yükledi. Bu üç yüksek Bulgar görevlisi yalnız teçhizatı toplama ve depolama işinden sorumlu değil bundan sonra da yerinde olup olmadığını yoklayıp kontrol ve nezaret etmekle de görevlidir. İşbu amaçla Preslav Kalesindeki sözü geçen binanın önüne mermer bir sütun dikilip üzerine yukarıdaki liste kazıldı.

KAYNAKLAR

Абаев - В. И. Абаев, Историко-этимологический словарь осетинского языка, т. 1-4. Ленинград, 1958-1989.

БЕР - Български етимологичен речник, т. 1-7. София, 1971-2010.

БКРСл - Большой китайско-русский словарь. Москва, 1983.

ДТС - Древнетюркский словарь. Ленинград, 1962.

Егоров - В. Г. Егоров, Этимологический словарь чувашского языка. Чебоксары, 1964.

ЭСТЯз - Этимологический словарь тюркских языков, буквы а-с. Москва, 1974-2014.

ЭСЧВЯз - Федотов М. Р., Этимологический словарь чувашского языка, т. I-II. Чебоксары, 1996.

НГ-2 - Н. Геров, Речник на българския език, ч. 2. София, 1976.

ПРСл - Персидско-русский словарь, т. 1-2. Москва, 1973.

РПСл - Русско-персидский словарь. Москва, 1965.

СлДСЯз - Словарь древнего славянского языка, составленный по Остромирову Евангелию. С.-Петербургъ, 1899.

DLT - Kaşgarlı M., Divanü Lûgat-it-Türk, c. 1-4. Ankara, 1998-1999.

Eren - H. Eren, Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü. Ankara, 1999.

Räsänen - Räsänen M., Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkisprachen. Helsinki, 1969.

BİBLİYOGRAFYA

1. ~*(1987). К проблеме китайских заимствований в тюркских языках.
2. ~*(1988). Именник на българските ханове (ново тълкуване). София, 1988. : Bulgar Hanları Listesi (yeni yorumlama). Sofya.
3. ~*(1992). Първобългарски надписи. София, 1992. : Proto-Bulgarca Yazıtlar. Sofya.
4. ~*(1997). Прабългарският военен надпис от Преслав (разширено тълкуване). - Проблеми на прабългарската история и култура, т. 3. Шумен, 1997. : Proto-Bulgar Preslav Askerî Yazıtı (genişletilmiş yorumlama). - Proto-Bulgar Tarih ve Kültürü Problemleri, c. 3. Şumen.
5. ~*(2020). Geç Eski Çağ Horezm Harfli Bolgar Yazıtlar. - Türkolojiya, № 2.
6. Denu, J. (1947). Une inscription en langue proto-bulgare découverte a Preslav. - Revue des études byzantines.
7. Dobrev, İ. (2015). İç Asya Bulgarca'sında İlk ve en Erken Metin olan Pugu Beyti.
8. Gombocz, Z. (1912). Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache. - Mémoires de la Société Finno-ougrienne, t. 30. Helsinki.
9. Maenchen, O.J. (1963). The Language of the Huns. - Труды XXV Конгресса востоковедов, т. 4. Москва.
10. Mudrak, O. (2014). Tuna Bulgar Türklerinin Dili ve Kültürü üzerine. - Gazi Türkiyat. Nemet Armağanı. Ankara.
11. Poppe, N. (1962). Die mongolischen Lehnwörter im Kommanischen.
12. Pritsak, Om. (1982). The Hunnic Language of the Attila Clan. - Harvard Ukrainian Studies, vol. 6.4.
13. Ramstedt, G. (1951). Alte türkische und mongolische Titel. - Journal de la Société Finno-Ougrienne, vol. 55.
14. Soltanov, M. (2012). Quba Toponimi Haqqında. - Türkolojiya, № 2.
15. Tekin, T. (1987). Tuna Bulgarları ve Dilleri. Ankara. Türkologia, № 4.
16. Баскаков, Н.А. (1969). Введение в изучение тюркских языков. Москва.

17. Бешевлиев, В. (1981). Прабългарски епиграфски паметници. София, 1981. : Veselin Beşevliev, Proto-Bulgarca Epigraphi Anıtları. Sofya.
18. Гмыря, Л.Б. (1995). Страна гуннов у Каспийских ворот. Махачкала.
19. Добрев, Ив. (2005). Златното съкровище на българските ханове от Атила до Симеон. София, 2005. : Atilla'dan Simeon'a kadar Bulgar Hanlarının Altın Definesi. Sofya.
20. Измайлов, И. Л. (2005). Защитники «Стены Искандера». Казань.
21. Москов, М. (1981). Българо-тюркски езикови контакти (езикови остатъци, състояние, проблеми). - Съпоставително езикознание, 1981, 3-5. : Mosko Moskov, Bulgar-Türk Dil İlişkileri (dil kalıntıları, problemler). - Sıpostavitelno Ezikoznanie, 3-5.
22. Рашев, Р. (2008). Българската езическа култура VII-IX век. София, 2008. : Raşo Raşev, VII-IX уу Bulgar Pagan Kültürü. Sofya. Советская тюркология, № 5.
23. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика. (2001). Москва.

KISALTMALAR

ABul. - Ana Bulgarca

ATü. - Ana Türkçe

Av. - Avestice

bk. - rıza, kabul, onaylama, paylaşma hattâ alıntı yapma da demek

Bul. - Bulgarca

ATü. - Ana Türkçe

Başk. - Başkurtça

Çağ. - Çağatayca

Çuv. - Çuvaşça

Dİr. - Doğu İrancı

EBul. - Eski Bulgarca

EOğ. - Eski Oğuzca

Fa. - Farsça

KBal. - Kafkasya Bulgarcası

KBul. - Karaçay-Balkarca

krş. - iktibas edilen bibliografiyada razı olmama, kabul etmeme, reddetme ve inkâr, örneklerde ise yalnız karşılaştırma ya da mukayese demek

Kum. - Kumanca

Mo. - Moğolca

Pa. - Pahlavi

Ru. - Rusça

Sak. - Sakça

So. - Sogdca

Tat. - Tatarca

TTü. - Türkiye Türkçesi

Tü. - Türkçe

Иван Добрев (Болгария)

Преславская надпись

Резюме

Преславская надпись, представляющая собой список защитного военного снаряжения, была обнаружена при раскопках на мраморной колонне длиной 2 м и диаметром 0,39 м, найденной недалеко от города Велики Преслав, и написана заглавными греческими буквами на протоболгарском языке, т.е. языке болгар Аспарух хана, или на болгарском языке, как это принято в тюркологии. Эта колонна была возведена перед зданием, специально построенным Омуртаг ханом как раз для хранения защитного военного снаряжения.

К концу прошлого века, если к болгарскому добавить более трехсот болгарских заимствованных слов, в основном встречающихся в венгерском языке, а также топонимов на исторических венгерских землях, этимологически обоснованные и доказанные болгарскими учеными слова, названия племен, родов и народов поздней античности и раннего средневековья насчитывали около 800 единиц. Однако с начала этого века после завершения работы по обнаружению, чтению, переводу и публикации таких надписей и текстов, как Песнь Дилги, Надпись Бойлы, Надпись Денгиза, Двустиише про Пугу и др., установлено, что болгарский язык является языком с уникально-самобытной и чрезвычайно сложной грамматической структурой.

В результате чтения, транскрипции, этимологического толкования и перевода отдельных частей Преславской надписи, а затем и перевода, толкования и объяснения текста в целом имеется следующий перечень защитного снаряжения:

Ичергу-боила живко

Кожаные панцири - 455
Шлемы - 540
Пластинчатые панцири - 427
Шлемы - 854

Туртун и губернатор

Пластинчатые панцири - 20
Шлемы - 40
Кольчуга - 1
Ногавица - 1

Ключевые слова: *Преславская надпись, болгарский язык, эпиграфика, ичергу-боила живко, кожаный панцирь, шлем, пластинчатый панцирь, Туртун и областной управитель, кольчуга, ногавица.*

Ivan Dobrev (Bulgaria)

Preslav Inscription

Abstract

The Preslav inscription is a list of protective military equipment, it was discovered during excavations on a marble column 2 m long and 0.39 m in diameter, found near the city of Veliki Preslav, and was written in capital Greek letters in Proto-Bulgarian, i.e. language of the Bulgars of Asparuh Khan, or only in the Bulgar language, as this language is well known in Türkology. This column was erected in front of a building specially built by Omurtag Khan just to store protective military equipment.

By the end of the last century, if more than three hundred Bulgarian borrowed words, mainly found in the Hungarian language, as well as toponyms in the historical Hungarian lands, are added to the Bulgarian language, the words, names of tribes, clans and peoples of Late Antiquity and the Early Middle Ages, etymologically substantiated and proven by Bulgarian scientists, amounted to more than 800 units. However, since the beginning of this century, work has been completed and published on the discovery, reading and translation of such inscriptions and texts as the Song of Dilgyu, the Boila Inscription, the Dengiz Inscription, the Couplet about Pugu, etc. Thus, it has now been established that the Bulgar language is also a language with uniquely original and extremely complex grammatical structure.

As a result of reading, transcription, etymology, interpretation and translation of individual parts of the Preslav inscription, and then the translation, interpretation and explanation of the text as a whole, the following list of protective equipment is obtained:

Ichergu-bovila Zhivko

Leather armor - 455
Helmets – 540
Plate shells – 427
Helmets - 854

Turtun and the Governor

Plate shells - 20
Helmets - 40
Mail - 1
Nogavitsa - 1

Key words: *Preslav Inscription, Proto-Bulgarian, Epigraphi, Ichergu-boila Zhivko, leather armor, helmets, plate shells, Turtun and the Governor.*

DILAFRUZ MUKHAMMADIYEVA (*Uzbekistan*)*

PRINCIPLES OF TRANSLATING THE PROVERBS AND ADAGES IN “BABURNAME”

Abstract

In the development of world science, a number of investigations are carried out on the base of scientific importance of Babur's works including analyzing translations of «Baburname» in a comparative aspect, especially on studying the questions of how the linguistic units in it were expressed. In this investigation such questions as determining paremias used in the translation texts of «Baburname»; studying their meaningful features, working out and grouping their statistics, studying their translations in Turkic language in a comparative plan, determining the similar and differential features in the translation of paremias used in it; classification and analysis of proverbs and phrasemes of linguocultural importance were highlighted.

Since paremias are linguistic concepts of more complex components than lexical units, translating and expressing them in translations require special responsibility from the translator. Because paremias take part in expressing the stylistic peculiarities as increasing characteristic and sensible-describing value of the character rather than common retelling of the idea as literary-depicting means in the work. Therefore taking into consideration the peculiarities of paremias trying to translate them in their turn is equal to recreation of a literary work.

The languages of originality and translation form the fundamentals for determining meaning-stylistic correspondence between proverbs and adages and the ways and opportunities to express one by the help of another in the process of translation by studying the nature of proverbs and adages comparatively. In the object of our investigation-“Baburname” the author uses proverbs, adages and phrases for describing the events skillfully. The reason for simplicity and attraction of the work is in that.

Keywords: *“Baburname”, turkish, paremia, proverb, proverb, translation, original, translator, comparative aspect.*

The languages of originality and translation form the fundamentals for determining meaning-stylistic correspondence between proverbs and adages and the ways and opportunities to express one by the help of another in the process of translation by studying the nature of proverbs and adages comparatively. In the object of our investigation – “Baburname” the author uses proverbs, adages and

* Docent of Alisher Navoi' Tashkent State University of the uzbek Language and Literature, Associate professor (PhD). E-mail: d.muhammadiyeva@mail.ru

phrases for describing the events skillfully. The reason for simplicity and attraction of the work is in that.

The following cases can be seen in translating the paremias in “Baburname” into Turkish:

1. Paremias were translated word by word.
2. Paremias were translated by changing one or another grammatic means.
3. Paremias were translated by changing their content.

In translation of proverbs the translator used the method of translating word by word much. For instance: the proverb *Marg bo yoron sur ast-* the death with friends together is a wedding was translated as the following *Dostlarla beraber ölüm düğündür*(the death with friends together is a wedding)

... *ne gibi ıztırıp ve meşakkat olursa: ben de göreyimve halk nasıl tahammül edip duruyorsa ben de durayım-diye düşündüm. Farsça bir mesel vardır; Dostlarla beraber ölüm düğündür* (Vekayi, 1987: 214). We can see here that the proverb was translated word by word.

The proverb *Kopudagini kopmasa kariguncha kaygurur* is about how Babur let his enemies run away by not trying to take them on time. *Ushmundog kopuda kelgan gamin mutazarrir bulmay ajrashdi. Masal borkim, “Kopudagini kopmasa, kariguncha kaygurur”*(Baburname, 2002: 74).

This proverb was translated word by word in a Turkish text as *Kapıdaki kapmazsa, ihtiyarlayıncaya kadar nedamet eder* (Vekayi, 1987: 76) – *if you don't bite what is at the door, you will be sorry till you get old.*

The process of translating the proverbs and adages plays a great role in practice. Here the translator is demanded to be attentive and to have a great skill. Because, not having the ability to highlight the meaning of proverbs and adages may make harm to the meaning of the work. But the translation of the above mentioned proverb doesn't make any harm to the literary content of the work. Vice versa it increases the degree of understanding the work by readers. Perhaps, if it had been given with another proverb in Turkish, the work would be better and nicer.

Babur says the following about the obi angur sort of grapes and the wine prepared by it: *Bir nav uzum bolur, obi angur derlar, heyli yahshi uzumdur. Mast chogirlari bolur.Khoji Hovand Sayid Domani kohiyning chogiri tundluk bila mashhurdir. Agarchi holo taklid birla andin ta'rif kilurlarki: “lazzati may mast donad, hushyoron chi haz”* (Baburname, 2002:108). This Persian proverb translated into Uzbek as *The taste of wine is known only to the drunk and the sober doesn't know its delight* was translated into Turkish as *Şarabın lezzetini sarhoş bilir; akli başında olan ondan ne zevk alır* (Vekayi, 1987: 140) - *only the drunk knows the taste of wine, what delight does the sober get from it (our translation –D.M.)*. As it is seen from the example almost every word was translated directly one by one, and only the word *hushyor* (*sober*) was given as the word combination *akli başında olan*, in present Turkish the word *hushyor* (*sober*) is translated as *uyanık, dikkatli*, here perhaps the translator wanted to give the meaning more clearly, as the mean-

ing of the proverb was translated very clearly and understandably. This proverb was translated by **changing the content**.

Paremiyas are units with polysemy and multi tasks, two lexical units with corresponding meaning do not always correspond in the translation. The meaning of paremiyas in certain texts do not always find their equivalents in phraseologic units, proverbs and corresponding versions. In the above mentioned example the same state can be seen.

The proverb *Yomon ot bila tirilgandin yahshi ot bila olgan yahshi* was translated into Turkish as *Kötü adla yaşamaktansa iyi adla ölmek daha iyidir* (Vekayi, 1987: 357) – *dying with a good name is better than living with a bad name* (our translation – D.M.). If we pay attention, there are many changes in this translation: the word *tirilgandin* was changed to “*yashamokdan*”, the combination *o’lgan yahshi* to “*olmak yanada yahshidir*”.

*tirilgandin – yaşamaktansa,
o’lgan yahshi – ölmek daha iyidir.*

This difference caused to change the meaning too and this proverb was **translated by changing the content**.

The logical continuation of this proverb is the adage *Zikri nomero hakimon umri soniy guftand* (Hakims say that being remembered with pride is a second life). It was told to highlight the story when Temurid princes didn’t come and didn’t keep their promises when they should have been coming so that to be together against Shaybaniy Khan. *Garazkim bu dunyoda kishidin ushmondog’ nimalar qolur, har kim aqldan bahravar bo’lsa, nega andog’ harakatga iqdom qilaykim, andan so’ng yomon degaylar va har kishiga hushdan asari bo’lsa, nega andog’ amrga iqdom va ehtimom qilmag’aykim, qilg’ondin so’ng muhtahsin degaylar: Zikri nomero hakimon umri soniy guftaaband* (Baburname, 2002: 142.).

The proverb *Zikri nomero hakimon umri soniy guftand* (Hakims say that being remembered with pride is a second life) was translated as *Ismin zikredilmesine hekimler ikinci bir ömür adını vermişlerdir* (Vekayi, 1987: 204). In this translation words and grammatical forms were changed, i.e. if we translate the Turkish version into Uzbek word by word: *Remembering the name is called a second life by Hakims*.

Remembering with pride- ismini zikr etish;

Memorizing- zikr etishlariga;

They say- otini berganlar. This proverb was translated by **changing the grammatical means**.

The proverb *Kim o’lar holatga yetsa ul bilur jon qadrini* expresses the feelings of a dying man. *Jon mundog’ aziz nima emish, muncha bilmas edim, ul misra’ borkim: “Kim o’lar holatga yetsa ul bilur jon qadrini”.* *Har qachon bu voqi’ai hoila hotirimga kelsa, behost holim mutag’ayyir bo’lur* (Baburname, 2002: 218.).

The proverb *Kim o’lar holatga yetsa ul bilur jon qadrini* was translated as *canın kadrini ölmek üzere olan kımse bilir*. But here the complex sentence in Uzbek was given as a common sentence and the poetic sound was destroyed too. *Can*

böyle aziz bir şey imiş böyle olduğunu bilmezdim. Bir mısra vardır: canın kadrini ölmek üzere olan kımse bilir (Vekayi, 1987: 347).

Translations of proverbs, adages, idioms are the most delightful –creative sides of this practice. In the expressions of their translations the ability, talent of the translator, his understanding the word and characters in high level and the ability to feel are demonstrated (Gafurov, 2008:4).

Besides these, in the proverb *Ishonmag'il do 'stunga, somon tiqar po 'stunga* (Baburname, 2002:76) – *İnanma dostuna, saman doldurur postuna* (Baburname, 2002:82) the word *tiqar(puts)* was changed to *doldurur (fills)* and it became a translation with the changed content. But in the proverbs *Dushman ne demas, tushga ne kirmas* (Baburname, 2002: 117) –*düşman ne demez ve rüyaya ne girmez* (Vekayi.1987:156), *Safi mag'lubro huye basandast* (Baburname, 2002: 97) –*mağlup düşmana bir hey sesi kafidir* (Vekayi.1987:121), *teng bo 'lmaguncha to 'sh bo 'lmas* (Baburname, 2002: 115) –*denk olmayan buluşmaz* (Vekayi.1987: 153) all the words coincide with their translations, therefore they can be examples to word by word translations.

We sometimes meet translations with fully corresponding words and sometimes the translations with the changed content. The adage *Deh kujovo darahton kujo* (Baburname, 2002: 36) –*where the village is there are trees* is given in the depiction of Akhsi castle. *Mahallati ko 'rg'ondin bir sha'riy yiroqroq tushubtur. "Deh kujovu darahton kujo" masalini g'olibu Akhsi uschun aytibturlar.*

This adage is expressed in the Turkish text as the following: *Mahalleleri kurgandan bir şer'i uzaktadır..... köy nerede, ağaçlar nerede darb-ı meselini, galiba, Ahsi için söylemişlerdir.* We can see from it every word of the adage was translated word by word.

In the text of "Baburname" we can meet the adage *Ko 'zlarini tuz tutti*. It serves to mean "betrayed". While talking about a Bek Mukhammad Do'st who served Babur, he reminds that he served Akhmad Tanbal after him and made him much bad and went to serve O'zbek (Shaybaniy Khan). But he doesn't stay peacefully and makes plenty of intrigues there too: (*Mukhammad Do 'st) Ohir O'zbek ilgiga tushti. Ko 'zlarini ko 'r qildilar.* The meaning of "*Ko 'zlarini tuz tutti*" is this (Baburname, 2002:77). This adage was translated into Turkish as it is: *Gözlerini «tüz tuttu»* (Vekayi, 1987:83).

The adage On guzarro ob burd means "those times have passed, today is another time". Of course, one can understand the meaning of the adage from the work too. *Dedikim, agar guzar topilsa, hud kelgusidir, vale guzarlar suv ulg'aygach tag'ayur topar. Ul masal borkim, "On guzarro ob burd"* (Baburname, 2002:104). The meaning of which is: *if he finds a place to cross the river, he will come, but when the water becomes much, the places to cross would change.* There is an adage "*Ul kechuvlarni suv olib ketdi*". Here Babur plays with words: the original meaning of the adage is "there is no place to cross, thus he can not come" and the figurative meaning is that "he has no former strength now thus he can not come".

In the Turkish text this adage is expressed as the following: *Eğer geçit bulunursa, çabuk gelir; fakat su yükselince, geçitler değişir. Bir darb-ı mesel vardır: «o geçidi su götürdü» – dedi (Vekayi, 1987: 133).* -If there is a place to cross he will come fast and if the water level increases the places to cross change. There is one adage: *that crossing place was changed by water –he said (translation is ours –D.M.).* so we can see that, the words in the adage were translated due to their meaning too. The two examples we translated in the framework of adages refer to **word by word translation**.

The adage meaning “beginning work with a risk” *gah yozdah beh, gah no’h– goh o’n bir yahshi, goh to’qqiz* present one type of Babur’s military style. He sometimes fought with few soldiers against a great number of enemies and in most cases they won. This kind of risk was useful to him in gaining Samarkand and in the fight against Ibrokhim Lo’di. *Davlatkhon ul qarilig’I bila beliga ikki qilich bog’labtur. Bular jazm urushurlar. Khotirga kechtikim, ul masal borkim, “Gah yozdah beh, gah nur”. Chun bu ketmas, Lahurdagilarni o’zumuzga qo’shub-o’q urushaling* (Baburname, 2002: 186).

So, he wants to fight against Davlatkhan’s 30-40 thousands of soldiers with 12 thousands of soldiers. This text was expressed in a different way in Turkish: *Devlet Han bu ihtiyarlığı ile, beline iki kılıç kuşatmıştır. Bunlar şiddetli vuruşacaklardır. – Bir darb-ı mesel vardıron dost dokuzdan evladır. Eldeki vasitalardan hiç birini kaçırmmamak için, Lahur’dakileri kendimize takıp sonra vuruşalım –diye düşündük (Vekayi,1987:289).* Here the adage *gah yozdah beh gah nuh* was translated as *on dost dokuzdan evladır*, i.e. “ten friends are better than 9”. The conjunction “goh-goh” in the content of the adage was omitted and the word *eleven (yozdah)* was translated as *ten (on)*. The attentive thing is that, this kind of adages or proverbs are not found in today’s Turkish vocabulary as well. It can be seen that, this adage is **the translation with a changed content**.

Shaybaniykan so’zi bu ekandurkim, Khojaning ishi mendan emas edi, Qanbarbiy va Ko’pakbiy qildilar. Bu andin yomonroq.Masal borkim.”Uzrash batar az gunoh” (Baburname, 2002: 78). The adage used to evaluate what Shaybaniykan did *uzrash batar az gunoh –his excuse is worse than his sin* was translated into Turkish with slight changes.

Şıbanı Han, Hoca’nın öldürülmesi işinin kerdisinden olmadığını ve katillerin Kanber Bi ile Köpak Bi olduğunu söylemiş. Bu ise daha kötüdür. Bir atalar sözü vardır Özü kabahatinden büyük. In the translation of this text there are a number of differences. Firstly, *Khojaning ishi* was translated as – *Hoca’nın öldürülmesi işi (Khoja’s murder)*, secondly, the word *katillerin –murderers’* that was not in the Uzbek text was added. Ofcourse, this addition was used to explain the text more clearly, but we can not say the same about the difference in the third adage. The word *batar (worse)* in the content of the adage in the original text was changed to *büyük (big, great)*. The translation of a Turkish text is as the following: *Murder of Shaybaniykan Khoja was not done by them and they say that the murderers were Qanbarbiy and Ko’pakbiy and this is even worse. there is a proverb:*

The excuse is even worse than the sin (the translation is ours –D.M.). By this translation we understand that Shaybaniykhān's evil was nothing before his excuse.

“Translating another nation's proverb and adage word by word requires a great skill and cautious. Otherwise, instead of expressing a national idea of another nation one can turn a proverb into a common sentence and an adage into an ordinary combination” (Salomov, 1966: 245). Some proverbs and adages, phraseological combinations lose their value when translating them word by word, wisdom in them, different features peculiar to national colour, direct and figurative meanings will not have their full reflection. But in the sources we are investigating there are no cases where they do not coincide with each other as they belong to one and the same language family and have similar traditions.

Aphorisms are the paremias used much in “Baburname” text. There were a number of changes in the process of their translations.

The aphorism *Korhoro bavaqt boyad just*

Kori bevaqt sust boshad sust (works should be accomplished on time, the work that is not done on time is weak, very weak) was written when Babur was in sorrow by losing his luck in the result of hesitation. In the Turkish translation it was given as the following:

İşlerin zamanında yapılması lazımdır,

vakitsiz yapılan iş gevşek olur, gevşek (Baburname, 2002: 76).

The translation was made correctly when compared to Persian lines, but if we take into consideration that the word *vakitsiz* can mean “before time”, a slight defect appears, i.e. one can understand it as *the work done before time is weak* too. Here the translation in an Uzbek text expresses a clearer meaning: *the work not done on time is weak*.

The aphorism *Ba tundi sabuk dast burden ba tig‘,*

Ba dandon g‘azad pushti dasti darig‘ (Baburname, 2002: 82) is about how Babur was sorry when he hurries to begin fight. Babur believes in forecasters' words: “if you fight today, between eight stars, you will win” and hurries to begin fighting but he will be defeated with his army by Shaybaniykhān in the fight as they were not ready. His bitter lesson he expresses with this aphorism.

This bayt was explained differently in various sources. In the scientific-critical text of “Baburname” it was explained as “a light-minded cuts his finger when he gets angry and chews the back of his hand with teeth” (Baburname, 2002: 82), in “Baburname it is written in a poetic form as *G‘azabdan hanjarga qo‘l cho‘zgan kishi, Afsus barmog‘ini tishlashdir ishi* (Baburname, 2008: 81). In a Turkish text this bayt was translated as *Hiddetli hemen elini kılıca uzatan, peşiman olarek, elinin arkasını ısırır* (Baburname, 2002: 93) –if an angry man takes his sword fast he will bite the back of his hand in sorrow.

Original text	Critical text	Translation	Turkish text
Tundi sabu	Bad characterized	Man	<i>Hiddetli</i> (angry)
Dast burden	Cuts the finger	-	<i>Elini uzatan</i> (gives hand)
Tig	Knife	Dagger	<i>Kılıç</i> (sword)
Ba dandon	With teeth	-	-
Gazad	Chews	Biting	<i>ısıtır</i> (bites)
Pushti dasti	Elbow	Finger	<i>elinin arkası</i> (elbow)
Darig	-	Sorrow	<i>Peşiman olarek</i> (with sorrow)

It is seen that the aphorism was translated word by word in a critical text, only the word *darig* – sorow was not given, in the translation a poetic style was preserved and the figurative meaning was highlighted only, but the words *tundi sabuk* was changed to – *kishi* (man), *tig* into *hanjar* (dagger), *pushti dasti* (back of the hand) into – *barmoq*(finger), and the words *ba dandon* (with teeth) were omitted. There are a number of changes in a Turkish text too, firstly, in the combination *dast burdan* (cuts his hand) was changed in the form *elini uzatan* (gives his hand), secondly, the word *dagger* was turned into *kılıç* (sword), thirdly, the unit *ba dandon* (with teeth) was not reflected in the translation. Despite of so many changes the translator could give the figurative meaning Babur wanted to tell.

While describing Khusayn Boyqaro, Babur says the following about his spouse: *His former wife was Beka Sultonbegim. She was Sanjar Mirzo Mrviy's daughter. Badi'uzzamon was born by her. He was will-bred. Sulton Khusayn Mirzo was often effended by him. Mirzo could tolerate him hardly, he finally surrendered and was freed, what he could do else.*

Zani bad dar saroyi mardi nako,

Ham dar in olam ast do'zax o' (Baburname, 2002: 131).

(a bad woman in a good man's room is his hell in this world)

This aphorism is given in this way in the Turkish text:

İyi bir erkeğin evinda kötü bir karısı olursa, o erkeğin cehennemi bu dünyada demektir (Vekayi, 1987: 184) – *if there is a bad wifa of a good woman in his home, the man's hell is in this world.* We can see that the meaning of this aphorism was translated into Turkish successfully without any changes.

In most cases a translator finds corresponding or coinciding combinations from his language to every proverb, adage or idiom due to the content, object, national spirit and style features of events described in the book or translates them word by word. Due to it one can translate the same proverb, adage or idiom in several cases differently depending on the meaning. Therefore, finding ready prescription corresponding equally to any case is very difficult (Salomov, 1983: 118).

In present stage of language investigation a number of scientists regard paremiology that studies proverbs, adages and aphorisms as a separate independent sphere of linguistics. Paremiology was known to the folk before the scripts appeared and turned into a part of the society's mind. After the scripts appeared it began being reflected in cultural values. Most of the paremiology we analysed are historical proverbs and adages, a part of them are not used today, a part of them can be met in our vocabulary with some changes. Determining and studying their meanings by comparing to today's proverbs and adages is important for today too.

Our conclusions on the second chapter devoted to proverbs, adages and aphorisms are the following:

1. In the process of translation the translator of "Baburname" R.R.Arat presents the form of each paremia in old Uzbek script and the meaning in Turkish alphabet in brackets.

2. In describing most of the events Babur Mirzo ends his idea with a paremia.

3. A part of proverb-adages (12 of them) are in Persian. The reason for this is Persian language is still the state language and we can explain it with that Babur spent his life among Persian nations.

4. Proverbs-adages given in Turkish are used without changes in present Uzbek, only the words of the adage "*Kurgon bekitmaklikka bosh kerak, ikki qo'l kerak, ikki but kerak (a head, two hands, two legs are necessary to close the castle)*" are clear but the meaning is historically old and therefore it is not used now. The proverb "*Kopudagini kopmasa, karigunicha kaygurur (If you don't bite what is in your sack, you will be sorry till the end of your life)*" is old too.

5. Aphorisms are the paremiology used much to conclude an idea in "Baburname", because they are lessons the author gained from good-bad events in his life.

6. Three types of cases were observed in translations of paremiology: a paremia was translated word by word, a paremia was translated by changing a grammatical means, a paremia was translated by changing its content.

7. Paremiology are the units with polysemy and multi functions, units of two languages corresponding each other's meaning do not always fully coincide each other. We met a number of examples for this.

8. In translations of proverbs the translator used the method of translating word by word much. The proverbs given in the work are not met in present Turkish language.

9. Proverbs and adages given in a poetic form are expressed in a narrative form in translation; the aphorisms were given in a narrative form only. This is one of the differential features of an Uzbek text and a Turkish translation.

10. In the Turkish translation their translations were not highlighted enough or there are proverbs, adages and aphorisms that meant different meanings.

11. The peculiar state of Babur's life was generalized in his outlook about nation, people, and life.

LIST OF THE USED LITERATURE

1. Zahiriddin Mukhammad Babur, (2002). “Baburname” preparer for translation S.Hasanov. Tashkent.
2. Zahiriddin, Mukhammad Babur. (2008). Baburname. V.Rakhmonov and K.Mullahujayev translated into present Uzbek language. Tashkent.
3. Rashidova, U. (2018). Semantic-pragmatic analysis of somatic phrases in Uzbek language. (in examples of phrases with the components eye, hand and heart) abstract of PhD dissertation. Samarkand.
4. Explanatory dictionary of Uzbek language, II volume. (2006). Tashkent.
5. Rahmatullayev, Sh. (1963). Present category in verbal phraseologic units. //Uzbek language and literature . Tashkent. №4.
6. Holmanova, Z. (2007). Functional-semantic features of the euphimisms in “Baburname” // Uzbek language and literature. Tashkent. №6.
7. Salomov, G. (1983). Basis of translation theory. Tashkent.
8. Gafurov, I. (2008). Introduction to a translator specialty. Tashkent.

Diləfruz Muhammadiyeva (Özbəkistan)

“Baburnamə”dəki atalar sözləri və məsəllərin tərcümə prinsipləri

Xülasə

Məqalədə “Baburnamə”nin tərcümə mətnlərində istifadə edilən paremiyaların aşkar edilməsi, onların səciyyəvi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi, türk dilinə tərcümələrinin müqayisəli planda tədqiqi, linqvokulturoloji mənə daşıyan atalar sözləri və frazeologizmlərin təsnifatı və təhlili kimi məsələlərdən bəhs edilir.

Paremiyalar leksik vahidlərə nisbətən daha mürəkkəb komponentlərdən ibarət dil məfhumlarıdır, onların tərcüməsi tərcüməçidən xüsusi məsuliyyət tələb edir. Belə ki, paremiyalar ədəbi-təsviri vasitə kimi təkcə əsərin əsas ideyasının yox, eləcə də personajların səciyyəvi cizgilərinin ifadəsində iştirak edir. Paremiyaların bu xüsusiyyətləri nəzərə alındıqda, demək olar ki, onların tərcüməsi ədəbi əsərin yenidən canlandırılmasına bərabərdir.

Original və tərcümənin dilləri atalar sözləri və məsəllər arasında anlam-üslub uyğunluğunun təyini və tərcümə prosesində onların müqayisə yolu ilə əvəzlənməsinin üsul və imkanları üçün əsas təşkil edir.

Tədqiqatın obyektı olan “Baburnamə”də müəllif hadisələrin təsviri məqsədilə atalar sözləri və idiomatik ifadələrdən bacarıqla istifadə edir. Əsərin sadəliyi və cazibədarlığının səbəbi məhz bundadır.

Açar sözlər: *“Baburnamə”, türk dili, paremiya, atalar sözləri və məsəllər, tərcümə, original, tərcüməçi, müqayisəli aspekt.*

Дилафруз Мухаммадиева (Узбекистан)

Принципы перевода пословиц и поговорок в «Бабурнаме»

Резюме

В статье рассматриваются такие вопросы, как выявление паремий, используемых в переводных текстах «Бабурнаме», изучение их значимых характеристик, исследование их переводов на турецкий язык в сравнительном плане, классификация и анализ пословиц и фразеологизмов лингвокультурного значения.

Паремии представляют собой языковые понятия, состоящие из более сложных компонентов, чем лексические единицы, их перевод требует от переводчика особой ответственности. Так, паремии в качестве литературно-изобразительного средства принимают участие в выражении не только основной идеи произведения, но и характерных черт персонажей. Поэтому, учитывая эти особенности паремий, пытаться перевести их, в свою очередь, равносильно воссозданию литературного произведения.

Языки оригинала и перевода составляют основу для определения смысло-стилистического соответствия между пословицами и поговорками и способов и возможностей выражения одних с помощью других в процессе перевода путем сравнительного изучения их характера. В объекте нашего исследования – «Бабурнаме» автор умело использует пословицы, поговорки и идиоматические выражения для описания событий. Именно в этом заключается причина простоты и привлекательности произведения.

Ключевые слова: *«Бабурнаме», турецкий язык, паремия, пословица, поговорка, перевод, оригинал, переводчик, сравнительный аспект.*

NAGİHAN ÇETİN (Türkiye)*

KÜL TİĞİN ABİDESİNİN GÜNEY YÜZÜNÜN RETORİK ÜÇGENİNE DAYALI BİR OKUMASI

Özet

Bu çalışmanın konusu, Türk kültür tarihinde birçok açıdan önem taşıyan Orhun Abideleri'nden Kül Tigin Abidesi'nin güney yüzünün Aristo'nun retorik üçgenine göre incelenip değerlendirilmesidir.

Çalışmanın giriş bölümünde ikna, devamındaki iki bölümde ise Aristo'nun üçlemesi ve incelenen abide hakkında bilgi verilmiştir. İnceleme bölümünde bu üçlemeden hareketle metne sorular sorularak metin icracı, icra ortamı, icra zamanı, hitap ettiği kişiler, bu kişilerin içerisinde bulunduğu durum ve anlatıcının bilgisi açılarından değerlendirilmiştir. Söz konusu metinde anlatıcının kendi yeterliliklerinin farkında olduğu, geçmişi bilip geçmişten örnekler sunarak şimdi ve gelecek için öneri ve uyarılarda bulunduğu; dinleyicinin mantığıyla birlikte duygularına da hitap ederek onu ikna etmeye çalıştığı görülmüştür.

Yapılan inceleme metnin hitabet sanatının ideal bir örneği olarak yorumlanmasını sağlamıştır. Buradan hareketle bu metnin Türk dili, Türk halkbilimi, Türk tarihi alanlarının yanında hitabet, halkla ilişkiler, iletişim, diplomasi dili gibi birçok farklı alanda da örnek bir metin olarak değerlendirilebileceği düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Orhun Abideleri, retorik üçgen, ikna, iletişim, dil.*

Giriş

İnsanın toplumsal bir varlık olduğu kabulünde ve bu konumu yakalamasında eylemlerinin sorumluluğunu alabilecek yeterliliğe sahip olmasıyla birlikte en etkin unsurların başında yazı, konuşma ve beden dili ile iletişim kurabilmesi gelmektedir. Bilgi alışverişinde bulunmak, duygu ve düşüncelerini ifade etmek, karşısındakinin duygu ve düşüncelerini anlamak, yardım etmek, yardım istemek, öğrenmek, öğretmek, uyarıda bulunmak, korkutmak, mutlu etmek gibi birçok amaçla iletişim kuran insan, bu süreçte çoğu zaman iknayı etkin bir şekilde kullanma mecburiyetinde kalmaktadır. En genel haliyle bir konuda birinin inanmasını sağlama, inandırma, kandırma (URL-1) olarak tanımlanabilen ikna, eski Yunan filozoflarının önemle üzerinde durduğu bir konudur. Aristo, iknayı "Konu ne olursa olsun, karşısındakini ikna edebilmek için tüm ikna edici araç ve söylemlerin kullanılması, şeklinde tanımlarken Platon için ikna, dinleyicilerin ruhunu ele geçirecek bir sanattır (Zafer, 2017: 2).

* Antalya AKEV Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Doktor Öğretim Üyesi.
E-mail:nagihan.cetin@akev.edu.tr

İkna, bireyin kendisiyle kurduğu öz iletişimle birlikte bireylerarası iletişimin yanında birey-kitle iletişimde bireyin, kendisini/karşısındakini/karşısındakileri kendisinin istediği fikri, davranışı ya da duyguyu gerçekleştirmesi için yönlendirme aracıdır. İstendik durumun gerçekleşmesi ikna sürecinin başarılı bir şekilde tamamlanmasıyla mümkündür. İkna edecek kişi, ikna edilecek kişi ve ikna konusu sürecin başat unsurlarıdır ve ikna edecek kişi için bu unsurların başarılı bir şekilde kullanılmasında Aristo'nun retorik üçgeni adıyla bilinen "ethos, pathos ve logos" olarak isimlendirildiği kavramsallaştırma ön plana çıkmaktadır.

Ethos, Pathos ve Logos

İkna yoluyla iletişimde sürecin başarısı, karşı tarafın hazır bulunurluğunun da önemli olmasıyla birlikte ikna çabasında olan tarafın yetkinliğine, karşısındakinin duygu ve düşüncelerine hitap edebilmesine ve bahsedilen konuyla ilgili bilgi sahibi olmasına bağlıdır. Aristo bu durumu ethos, pathos ve logos kavramları ile açıklamaktadır.

Yunancada karakter anlamına gelen ethos (URL-2) konuşmacının, ikna edecek kişinin sahip olduğu nitelikleri anlatmaktadır. Bunlar konuşmacının kendine güveni, özbakımı, giyimi kuşamaı, konuşma yaptığı andaki ruh hali, konuşmaya istekli olup olmaması, jest ve mimikleri, ses tonudur. "Kişisel özellikler arasında yer alan ben imgesi, erdem, kişilik, yaşam tercihi ve amaç gibi unsurların varlığı bu ifadeleri desteklemektedir. Ethos'un içeriğinde yer alan bu nitelikler ikna edebilmenin ilk ayağını oluşturmaktadır" (Zafer, 2017: 6).

Bu niteliklere sahip ve niteliklerini etkin bir şekilde kullanan konuşmacı ikna sürecinde başarılı olabilmenin önemli bir adımını sağlamış olur. Konuşmaya başladığında kendine güvenerek, sesini ve bedenini etkin ve doğru bir şekilde kullanan konuşmacının süreç sonunda başarıya ulaşması, dinleyiciyi/dinleyicileri istediği hususta ikna edebilmesi; konuşmaya çekingen bir tavırla başlayan, sesini ve bedenini istendik şekilde kullanamayan bir konuşmacıya göre çok daha mümkündür.

Pathos, konuşmacının karşısındakinin/karşısındakilerin ruh halini anlayarak, onların duygularına hitap ederek konuşabilme yetisidir. İnsan bilgi ve fikirlerinin yanı sıra duyguları ile de var olan bir varlıktır ve duyguları insanın ikna edilebilmesinde belirleyici unsurların başında gelmektedir. "Konuşmacı, insan ruhunu analiz edebilmelidir. İknacının, dinleyicilerin hislerini göz ardı etmemesi ve buna uygun faaliyet içinde olması gerekir... Pathos çalışması dolayısıyla duygu psikolojisidir ve doğruya hareket etme ve keşfetmeye bağlı ahlaki bir endişeyi içerir" (URL-3).

Pathosta konuşmacının ikna etme girişiminde bulunduğu kişinin ruh halini bilmesi, bir diğer tabirle onu nereden yakalayarak ikna edebileceğinin farkına varması ve buna uygun bir yaklaşımla konuşmasını gerçekleştirmesi, bilginin yanında duygu aktarımını da sağlaması gerekmektedir. "Pathos yalnızca farklı duyguların "nasıl" harekete geçirileceği ile ilgili değildir. Aynı zamanda tartışılan konuyla ilgili dinleyicinin duygusal durumunu ayarlamak amacıyla duygunun detaylı bir psikolojisini de ortaya koymaktır" (Zafer, 2017: 10).

Logos akla mantığa hitap etme, konuşmacının karşısındakini/ karşısındakileri, onun/onların aklına, mantığına hitap ederek ikna etmeye çalışmasıdır. Bir insanı duygularına hitap ederek ya da ondaki farklı duyguları harekete geçirerek ikna etmenin yanında onun söz konusu ikna edilecek unsur her ne ise onu zihnen de kabul etmesini sağlamak gerekir. Bu da konuşmacının amacına uygun olarak, konuştuğu konuda karşı tarafı ikna edebilecek bilgiye sahip olması ile mümkündür. Türkçede “neden, niçin, hangi sebeple” sorularının yanıtı olabilecek, “çünkü” bağlacı ile ifade edilmeye başlanılan bilgiler, muhatabın zihin dünyasına hitap eder ve ikna sürecinin başarıya ulaşmasına destek verir.

Bir ikna çalışması, bu üçlemenin bilinçli olarak kullanımına dayanmıyorsa bile bu durum, söz konusu çalışmanın bu üçlemeye göre incelenmesine engel değildir. Bu bağlamda Orhun Abidelerinden Kül Tigin Abidesinin güney yüzü çalışma kapsamında değerlendirilecek; çalışmada öncelikle incelenecek metnin türü ve olduğu kültür ortamına ilişkin bilgi verilecektir.

Kül Tigin Abidesi

Orhun Abideleri, II. Göktürkler adıyla bilinen Türk devletinde Bilge Kağan devrine ait eserlerdir. Bu eserlerden “birincisi olan Kül Tigin abidesini ağabeyi Bilge Kağan 732’de diktirmiş, ikincisi olan Bilge Kağan abidesini de ölümünden bir yıl sonra 735’te kendi oğlu olan kağan diktirmiştir. Üçüncü olarak verilen Tonyukuk abidesi ise 720-725 senelerinde kendisi tarafından dikilmiştir” (Ergin, 2006: XVI). Abidelerde Göktürkçe/Köktürkçe/Orhun Yazısı gibi isimler verilen yazı sistemi kullanılmıştır (Kafesoğlu, 2007: 335-337).

Kül Tigin Abidesinin güney yüzü Ahmet Bican Ercilasun’a göre başlangıçta sözlü kültür ortamında oluşturulmuş sözel bir icra iken, hemen akabinde yazılı kültür ortamına geçirilmiştir. Ercilasun, “Kül Tigin Yazıtı Bir Nutuk Metni midir?” başlıklı makalesinde bu duruma ilişkin iki ihtimalden bahseder. Bilge Kağan’ın kitabedeki sözleri nutuk olarak dile getirirken Yollug Tigin tarafından da kaydedilmesi ve ardından Bilge Kağan’ın bu metni okuyarak düzeltmeler yapmış olması birinci ihtimaldir. Bir diğer ihtimal ise Bilge Kağan’ın konuşması sırasında sözlerinin yazıya geçirildiğini bilmesi ve bu yüzden son satırlarda yer alan “Sözlerimi taş vurdurdum” ifadesine yer vermiş olmasıdır (Ercilasun, 1990: 38).

Ercilasun’un tespitlerinden hareketle söz konusu metin sözlü kültür ortamında icra edilmiş, icra anında veya sonrasında yazılı kültür ortamına geçirilmiş bir metin olarak düşünülmekte, metnin icracısı da Bilge Kağan olarak kabul edilerek, değerlendirmeler buna göre yani kağanın ağzından sözlü kültür ortamında icra edilmiş bir metin üzerinden yapılmaktadır.

Yapmış olduğumuz çalışmada Muharrem Ergin’in okuması esas alınmıştır. Çalışmanın sonuna incelenen metnin Muharrem Ergin tarafından günümüz Türkçesine aktarılması hali de eklenmiştir.

İnceleme

Yöneten-yönetilen ilişkisinde yönetenin yönetilen üzerinde hâkimiyet kurabilmesinin temel koşulu, yönetileni ikna edebilmesidir. Bu ikna sürecinde fiziksel

güç, baskı gibi unsurların yanında iknanın göreceli olarak uzun süreli olmasında ve yönetilen tarafından içselleştirilmesinde, sürecin başarıya ulaşmasını sağlayacak unsurlar önem taşımaktadır. Bu unsurlardan Aristo'nun ethos, pathos ve logos şeklinde tanımladığı nitelikler temelinde incelenen metne bakıldığında, metinde Bilge Kağan'ın mevcut ve gelecekteki Türk milletini geçmişteki hataları tekrar etmeme yönünde uyardığı, tekrar ederlerse yine benzer sonuçlarla karşılaşacaklarına ilişkin ikna etmeye çalıştığı görülmektedir. Bilge Kağan, bunu yaparken toplumun hem mantığına hem de duygularına hitap etmektedir. Metnin bağlamı içerisinde düşünüldüğünde mevcutta hâkimiyeti sağlamış, otoritesini kurmuş olan kağanın hali hazırdaki konumunu güçlendirmekten öte toplumu istediği konularda ikna etmeye, bu iknanın uzun süreli ve içselleştirilmiş bir şekilde gerçekleşmesine çalıştığı görülmektedir.

Metin, Bilge Kağan'ın kendisini tanıttığı, kim olduğunu açıkladığı, “ben kimim ya da sen kimsin” sorularına yanıt olarak düşünülebilecek bir cümle ile “*Tengri teg tengride bolmuş Türk Bilge kagan bu ödke olurtum.*” cümlesiyle başlamaktadır. Muharrem Ergin bu cümleyi “*Tanrı gibi gökte olmuş Türk Bilge Kağanı, bu zamanda oturdum.*” şeklinde günümüz Türkçesine aktarmıştır. Cümleyi Tanrı tarafından tanrısal güç almış (kut almış) Türk Bilge Kağanı olarak bu zamana hükmettim, bu zamanda hükümdar oldum şeklinde yorumlamak da mümkündür. Bu noktada metne “Sözü edilen bu zaman hangi zamandır, bu zamanın özellikleri nelerdir, bu zamanda neler olmuştur, zamana hükmetmek mümkün müdür, kağan neden tanrıdan güç/kut alarak zamana oturup hükmedebiliyor” soruları sorulabilir. Bu soruların cevapları aynı zamanda Bilge Kağan'ın kim olduğu ve söz konusu konuşmayı yapmaya ilişkin yeterlilikleri hakkında da bilgi vereceğinden önem taşımaktadır.

Tarihi kaynaklara göre Bilge Kağan 716 ile 734 yılları arasında hüküm sürmüştür, haliyle sözü edilen yani Bilge Kağan'ın hükümdar olarak oturduğu zaman da bu tarihler arasındaki zamandır. Abidedeki “... *Tanrı buyurduğu için, kendim devletli olduğum için, kağan oturdum.*” sözleri de Bilge Kağan'ın hükümdarlığının kaynaklarını belirtmektedir. Bilge Kağan Tanrı'dan kut alarak ve kendi yetkinliğiyle kağan olmuştur. Bu ifadeler Bilge Kağan'ın kağanlığının meşruluğunu göstermesi bakımından önemlidir. Çünkü Türk töresinde hükümdarlık Tanrısal bir güçtür ve kişi Tanrıdan aldığı yetki, kut ile devleti Tanrı adına yönetme hakkına sahip olabilmektedir (Yıldırım 1998: 102, Koç 2015: 329).

Zamana hükmetmek; sözü edilen zaman diliminde hâkimiyet kurmak, sözünü geçirmek anlamlarında kullanılan bir kalıptır ve Türk kültürü açısından bakıldığında mitolojiden tarihe Oğuz Kağan, Bilge Kağan, Fatih Sultan Mehmet, Kanuni Sultan Süleyman, Mustafa Kemal Atatürk gibi pek çok kişinin “zamana hükmetti” şeklinde nitelendirildiği görülmektedir. Metnin belirttiğine göre de Bilge Kağan içerisinde bulunduğu zamana hükmetmiştir.

Bilge Kağan'ın bu ifadeleri Aristo'nun ikna konusunda ilk dikkat çektiği husus olan ethosla örtüşmekte, Bilge Kağan'ın kendi yetkinlik, güç ve liderlik vasıflarını konuşmasının başında ifade ederek hem otoritesini ilahi bir güce da-

yandırdığı hem de dinleyici/okuyucu üzerinde üstünlük kurarak etkili olmayı amaçladığı görülmektedir.

Metne söz konusu zamanın özellikleri nelerdir, bu zamanda neler olmuştur diye sorduğumuzda iki zaman diliminden söz edildiğini görmekteyiz. Bunlardan ilki Bilge Kağan'ın tahta çıktığı zaman halkının dağınık ve söz dinlemez olduğunu belirterek "... kağanının sözünü almadan her yere gittin. Hep orda mahvoldun, yok edildin. Orda, geri kalanıyla her yere zayıflayarak, öterek yürüyordun." ifadeleri ile halkının geçmişteki durumundan söz ettiği zamanı kapsayan bölümdür ve bu zaman diliminde Türk milleti dağınık, başboştur. Bu zamandan Türk milletinin başarılı, güçlü olduğu zamana geçiş ilahi bir güçle ve kağanın kendi özellikleri ile sağlanmıştır. Bu zamanda olanlar ise "... Aç fakir milleti hep toplattım. Fakir milleti zengin kıldım... Doğuda gün doğusuna, güneyde gün ortasına, batıda gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar, onun içindeki millet hep bana tabidir. Bunca milleti düzene soktum..." ifadeleri ile metinde yer almaktadır.

Metindeki bu ifadeler pathos bağlamında değerlendirilmeye uygundur. Bilge Kağan, hitap ettiği topluma geçmişten örnekler verip sonrasında onlar için neler yaptığını anlatıp, bu çabası neticesinde toplumun kötü durumdan iyi duruma geçiş sağlayabildiğini söyleyerek bir bakıma hitap ettiği toplumun duygularına seslenmektedir. Bahse konu durumdan bu günlere benim sayemde, benim gücümle geldiniz, bunları ben başardım diyerek örtük bir ifade ile ben olmasam başaramaz, yok olurdu, sizin için yaptıklarımın kıymetini bilin, demektedir. Bu ifade ve anlamlar toplumun kağanına karşı duygusal bir bağ geliştirmesine, ona itaat etmesine, onun sözünü dinlemesine teşvik edici nitelikler taşımaktadır ve bütün bunlar pathos kavramına uygun olarak toplumu ikna etme çabasıdır.

Konuşma, "*Şimdiki Türk milleti, beyleri, bu zamanda itaat eden beyler olarak mı yanılacaksınız?*" sözleriyle devam etmektedir. Bu zaman nasıl bir zamandır ki Türk milleti ve beylerinin hele ki bu zamanda itaat eden beylerin yanılması sorgulama sebebi olmuştur sorusunu metne yöneltmek yerinde olacaktır.

Burada sözü edilen zaman Bilge Kağan'ın aç fakir milleti doyurup toplayıp, düzene koyduğu, hüküm sürdüğü zaman olmasından da öte bir zamandır. Bilge Kağan bu zamanda halkını uyarmak için bengü taş diktirmiş, onlara nasihatlerde bulunmuş, geçmişte başarısız olmalarının nedenlerini anlatmış, şimdi nasıl güçlü olduklarını açıklamış, gelecekte nasıl güçlü kalabileceklerini bildirmiştir. Bir bakıma kağan olarak konuşmayı yaptığı zamana kadar geçen süreyi özetlemiş, hesap vermiş ve kağanlığın ona verdiği güç ve bilgi ile gelecek için de halkına yol göstermiştir. Haliyle bu zamana ermiş olan Türk milletinin ve beylerinin gelecekte yanılma ihtimalleri olumsuz bir şekilde sorgulanmış ve bir diğer deyişle "Siz benim hükümdar olduğum bu zamanda yaşayıp, benim nasihatlerimi duyup, verdiğim bilgilere ulaştıktan sonra yanılacak mısınız? Yanılmayın, hata yapmayın, yoksa yok olursunuz" şeklinde bir anlam yükleyerek soru cümlesiyle uyarıda bulunmuştur.

Bilge Kağan burada yine toplumun mantığından ziyade duygularına seslenerek ben sizin için bunları yapmışken siz yanılırsanız yanlış yapmış olursunuz diye-

rek toplumu uyarmakta, onların yanılmasını engellemek için de yine duyguları kullanmaktadır.

Ayrıca bu cümlede sözü edilen Türk milletini ve beylerini sadece anlatıyı o zamanda dinleyenler olarak anlamak da eksik bir yorumdur. Bu metin bir kağanın nutku olduğuna, üstelik ebedi olarak kalması için bir taşta kaydedildiğine göre nasıl ki sadece icra edildiği zamana hitap etmiyorsa aynı şekilde hitap ettiği dinleyici/okuyucu kitlesi de sadece o anları kapsamıyor, oluşturulduğu andan itibaren var olan ve olacak tüm Türk milletine, beylerine hitap ediyor demektir. Böylelikle Bilge Kağan'ın kendisinden sonra gelecek Türk milletine de bir uyarıda bulunduğunu, onları yanılmamaları konusunda ikna etmeye çalıştığını söylemek mümkündür.

Metindeki fiil çekimleri de anlatıcının kağan, dinleyici/okuyucunun o an olan ve sonraki zamanda gelecekler olduğunu, anlatının amacının kağan olarak hesap verme, mevcudu bildirme, gelecekle ilgili ikazlarda bulunma olduğunu göstermektedir. Metindeki fiiller kiplerine göre incelendiğinde “*eşidgil (işitin), tıngla (dinle), eşid (işit), eşiding (işitin)*” gibi emir kipleriyle çekimlenmiş fiiller (Şanlı, 1997:237-244) ile “*ölsiking (öleceksin), ölsikig (öleceksin), ölteçi sen (öleceksin), olurtaçı sen (oturacaksın), yangıltaçı siz (yanılacaksınız)*” gibi gelecek zaman kiplerinde çekimlenmiş fiillerin çokluğu, anlatıcının sadece anlatı ortamındaki dinleyicilere mevcudu bildirmek için değil gelecek zamana da sözlerinin ulaşması amacını taşıdığını göstermektedir. Çünkü emir kipi ve gelecek zaman kipi şimdi ve sonrası için geçerli olan kiplerdir ve kesinlik anlamlarına da sahiptirler. Bu kesinlik anlamı aynı zamanda bilme fiiliyle de doğrudan ilgilidir. Bilge Kağan, kağanlığın kendisine verdiği güç ile geçmişini bilip şimdi ve gelecek hakkında toplumu uyarmaktadır. Bu uyarıyı yapmak için de bilgisini devreye sokarak toplumun mantığına seslenip geçmişte şu hataları yaptığın için yok oldun, ben seni toparlayıp var ettim, ama sen benden sonra, gelecekte de aynı hataları yaparsan yine yok olacaksın şeklinde bir mantıkla; benzer koşullarda benzer sebepler benzer sonuçları doğurur önermesiyle, toplumu akli yolla ikna etmeye çalışmıştır. Bu da logos olarak değerlendirmeye uygundur.

Değerlendirme ve Sonuç

İncelenen metin Orhun Abidelerinden Kül Tigin Abidesinin güney yüzüdür. Abidenin güney yüzünde on üç satır vardır. Bu on üç satırlık metin geçmişten çıkarılan derslerin geleceğe intikaline bir aracı olarak kullanılmıştır. Bilge Kağan hitap ettiği zamandaki topluma ve sonrasında gelecek insanlara ikna edici bir dil kullanarak uyarılarda bulunmuş, nasihatler vermiştir. Metnin anlatıcısı olan Bilge Kağan sözlerine Tanrıdan aldığı güç ile Tanrı adına içerisinde bulunulan zamana oturduğunu bildirerek başlamıştır. Bilge Kağan'ın Tanrıdan kut/güç olarak zamana hükmettiğini bildirmesi Türk kağan olma sürecinin bir gereğidir. Bu durum millet içerisinde birliğin sağlanması, kağanın halkına hükmetmesini kolaylaştırması, halkın da kağanın buyruklarına uymasını, ona itaat etmesini sağlaması gibi işlevlere sahiptir. Tüm bunlar Bilge Kağan'ın ikna sürecinde ethosu devreye sokarak ikna sürecinin ilk adımını başarıyla uyguladığını göstermektedir.

Bilge Kağan'ın metinde kağanlığa geldiği zamanda halkın içerisinde bulunduğu durumu, kağan olarak yaptıklarını anlatıp toplumun duygularına hitap etmesi pathos kavramıyla uyumludur.

Kağan'ın, halkının kendi sözlerini dinlerse ya da dinlemezse gelecekte karşılaşacağı durumları anlatması, bir bakıma Türk milletinin biyografisini sunması, gelecek hakkında öngörülerde bulunması pathos yanında bilgiyi, logosu, kullanarak toplumu kendisinin tehlike olarak gördüğü unsur ve davranışlardan uzak durmaya, önerilerini dinlemeye ikna etme girişimleridir.

Tüm bunlar ışığında söz konusu metnin hitabet sanatının ideal bir örneği olduğunu ve Türk dili, Türk tarihi, halkbilimi gibi alanların yanında diplomasi dili, halkla ilişkiler, iletişim ve ikna alanlarında da değerlendirilmesi gerektiğini söylemek mümkündür.

KAYNAKÇA

1. Ercilasun, A.B. (1990). Kül Tigin Yazıtı Bir Nutuk Metni midir?, *Türk Dili Dergisi*.
2. Ergin, M. (2006). Orhun Abideleri, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
3. <https://www.academia.edu/search?utf8=%E2%9C%93&q=aristoteles+ve+retorik>, Erişim Tarihi: 30.10.2020.
4. Kafesoğlu, İ. (2007). Türk Milli Kültürü, İstanbul: Ötüken.
5. Koç, Y. (2015). “Eski Türklerde Töre ve Hukuk”, *Türk Kültürü El Kitabı*, Ed. İhsan Çapcıoğlu- Hayati Beşirli, Ankara, Grafiker Yayınları, 327-340.
6. Şanlı, C. (1997). Göktürk Yazıtlarında Emir Kipinin Kullanış Şekilleri, Cümlelerdeki Durumları ve Anlam Yükleri, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, Cilt 45.
7. URL-1: <https://sozluk.gov.tr/>, Erişim Tarihi: 30.10.2020.
8. URL-2: https://acikders.ankara.edu.tr/pluginfile.php/31036/mod_resource/content/1/Etik%20nedir.pdfErişim Tarihi: 30.10.2020.
9. URL-3: Koçak, Ş. (2013). “Aristoteles ve Retorik”.
10. Yıldırım, D. (1998). *Türk Bitiği*, Ankara, Akçağ Yayınları.
11. Zafer, S. (2017). “Üç İkna Kanıtı ve Reklamda Kullanımı”, *T.C. İstanbul Ticaret Üniversitesi Dış Ticaret Enstitüsü Tartışma Metinleri*, WPS No/63/2017.

Нагихан Четин (Турция)

Чтение южной стороны памятника «Кюль Тигин» с опорой на риторический треугольник

Резюме

Предметом данного исследования является изучение и оценка согласно риторическому треугольнику Аристотеля южной стороны одного из орхонских памятников – «Кюль Тигин», имеющего важное значение в истории турецкой культуры. Во

вводной части дается обоснование работы, в следующих двух частях – информация о трояком подходе Аристотеля и изучаемом памятнике. В разделе обзора посредством вопросов к тексту, основанных на этом подходе, текст оценивается с точки зрения исполнителя, среды исполнения, времени выполнения, реципиентов, их положения и уровня знаний рассказчика. В рассматриваемом тексте было видно, что рассказчик осознавал свои собственные способности, знал прошлое и делал предложения и предупреждения в отношении настоящего и будущего, представляя примеры из прошлого, пытался убедить слушателя, обращаясь к его логике и чувствам.

Проведенный анализ позволил интерпретировать текст как идеальный образец ораторского искусства. С этой точки зрения данный текст может оцениваться в качестве образца во многих различных областях, таких как турецкий язык, турецкий фольклор, турецкая история, а также ораторское искусство, связи с общественностью, коммуникация и дипломатия.

Ключевые слова: *орхонские памятники, риторический треугольник, коммуникация, убеждение, язык.*

Nagihan Chetin (Turkey)

Rhetorical triangle based reading of the southern side of the Kul Tigin Monument

Abstract

The subject of this study is the examination and the evaluation of the southern side of the Kul Tigin Monument of the Orhun Inscriptions, which is significant in Turkish cultural history in many aspects, with regard to the Aristotle's rhetorical triangle.

The introduction and the following two chapters present persuasion, Aristotle's triangle and the inspected monument, respectively. In the examination chapter, the text is evaluated with respect to the performer, the setting and the time of the performance, the addressee, the circumstances of the addressee and the knowledge of the narrator by asking questions to the text with reference to the triangle. It is concluded that the narrator of the text is aware of its qualifications, possesses knowledge about and presents examples from the past and makes suggestions and warnings for the future; tries to persuade the audience by appealing to their reason and to their emotions.

The examination enables the text to be interpreted as an ideal example of the art of rhetoric. From this point of view, the text is considered as exemplary in numerous fields such as Turkish language, Turkish ethnology, Turkish history and rhetoric, public relations, communication and diplomacy.

Keywords: *Orhun Inscriptions, rhetorical triangle, persuasion, communication, language.*

MAHİRƏ HÜSEYNOVA (Azərbaycan)*

MAHMUD KAŞĞARININ “DİVAN”INDA ŞEİR MƏTNLƏRİNİN FONOPOETİK SPEKTRLƏRİ

Xülasə

Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk”ü dünya tarixində qələmə alınan ilk türk lüğətidir. Bu möhtəşəm sənət abidəsi təkcə sözlük deyil, eyni zamanda yazıldığı dövrün, zamanın xarakterik cizgilərini özündə əks etdirən, min il öncəki türkün dil aspektindən tarixinə, etnik mənəvi-mədəni dünyasına, etnoqrafiyasına, folkloruna, bütöv bədii düşüncəsinə, fəlsəfi kəlamına olduqca böyük və dəyərli bir baxışdır, qiyməti heç nə ilə ölçülməyən mötəbər bir qaynaqdır. Mahmud Kaşğari şeir də yaza bilərdi, dastan da yarada bilərdi, lakin o, bu yolla getmədi, xalqın yaratdığı poetik nümunələri - tuyuqları, dördlülkləri, yeddilülkləri, atalar sözləri və məsəlləri, hikmətli kəlamları topladı, xalqdan topladıqlarını məntiqli izahları ilə xalqa qaytardı və ensiklopedik zəka sahibinin lüğətə daxil etdiyi poetik örnəklərin hamısı bu gün də canlıdır və fonopoetik özəllikləri baxımından diqqəti daha çox cəlb edir. Bu mötəbər sənət abidəsində şeir yaradıcılığı üçün zəngin material mövcuddur və Mahmud Kaşğarının hazır şeirləri toplayıb təqdim etdiyi örnəklərin fonopoetik spektrləri məqalədə poetexnik istiqamətdə şərh edilir.

Mahmud Kaşğari “Divan”da sözləri ərəb dilinin fonetik qayda-qanunlarına görə sıralandırmışdır. Onların mənaları müvafiq dil örnəkləri, o cümlədən müxtəlif türk ləhcələrində işlənən deyim və atalar sözləri və onların yer aldığı dördlülklərlə izah edilmişdir. Belə açıqlanma prosesində görkəmli dilşünas – alim Mahmud Kaşğari elə şeir mətnlərindən istifadə etmişdir ki, onlar qədim türk şeirinin forma göstəriciləri barədə oxucuda dolğun təəssürat yaratmaqla yanaşı, səs-söz oyununun fonopoetik spektrləri – alliterasiya və assonansın operativliyi, işləklik intensivliyi haqqında geniş araşdırma aparmaq üçün zəngin linqvistik material verir.

Açar sözlər: *divan, folklor örnəkləri, fonopoetika, Mahmud Kaşğari.*

Mahmud Kaşğarının böyük türk ellərindən hazır şəkildə topladığı və “Divan”da müəyyən sözün etimolojişdirilməsi məqamında istifadəyə cəlb etdiyi şeir mətnlərinin vəznə barədə türkologiyada mübahisələr bu gün də davam etməkdədir. İ.Stebleva, K.Brokelman, V.Bartoed, T.Tskin bu fikirdədilər ki, şeir mətnlərinin hamısı ərüz vəznindədir. T.Gəncəyi, T.Hacıyev, M. Əliyev, T.Quliyev bu fikrə etiraz edərək göstərir və dəyərli faktlarla sübut edirlər ki, bu mətnlərin demək olur ki, hamısı heca vəznindədir. Akademik T.Hacıyev yazır: “Əlbəttə, sadəcə nəzəri cəhətdən ağla batmır ki, bir dənə də olsun ərəb və fars sözü işlətmədən, uzun

* Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti (ADPU) beynəlxalq əlaqələr üzrə prorektor, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor. E-mail: huseynova.mahira@yandex.ru

saitləri olmayan təmiz türkcədə əruz şeiri yazmaq hansı türk şairininsə ağına gəlsin. Əslində heca şeirində birinci misradakı açıq və qapalı hecaların sistemi sonrakı misralarda izlənsə, əruz ahəngi alına bilər – düzdür, buna nail olmaq çox çətin, ancaq elə bəndlər, elə beytlər olur ki, bölgüləri (8-lik misrada 4+4, 7-likdə 3+4 və ya 5+2, 2+5 və s.) əsasdır. Daha burada hecaların açıq və ya qapalılığı, saitlərin uzun və ya qısalığı şərt deyil” (Hacıyev, 2002: 157). Doğrudan da, elminəzəri və məntiqi baxımdan bu fikirlə razılaşmamaq mümkün deyil, biz də öz növbəmizdə Tofiq müəllimin bu fikrini tam şəkildə dəstəkləyirik. Mütəxəssislərin hesablamalarına görə, “Divan”da 158 bənd dördlük, 90 beyt özünə yer almışdır və bunların hamısı demək olar ki, ritmik və melodik baxımdan ölçü-biçimlidir, qədim və müasir türk şeirinin heca ölçülərinə müvafiq bir formadaırlar, yəni heca ölçüləri texniki poetik əlamətlərlə bir-birinə zəncirvari şəkildə bağlanır. Bir daha qeyd edirik ki, Mahmud Kaşğari müəyyən bir leksik vahidin mənası uçmaq və həmin mənanın hafizələrdə uzun müddət qalması üçün müxtəlif poetik örnəklərdən istifadə etməli olmuşdur. Məsələn, lüğətçi “üdhik” sözünün mənasını izah edərkən aşağıdakı şeir mətninə müraciət etməli olmuşdur :

“**Üdhik** mini komittı
Sakın manqa yunittı,
Könlüm anqar əmitti,
Yüzün məninq sarğarur”

Sevgi məni coşdurdu,
Sıxıntı başıma vurdu,
Könlüm onu sıxdı,
Üzüm mənim sarılır

(Sevgilimə bəslədiyim eşq məni həyəcanlandırdı, təlaşa saldı, könlüm ona meyl etdi, ona görə də rəngim sarılır) (Mahmud Kaşğari, 2006: 132).

Mətnə etimolojişdirilən söz (“üdhik”) birinci misranın başlanğıc hissəsinədir və mənası “eşq və sevginin coşması” anlamındadır (Mahmud Kaşğari, 2006: 132). Ümumilikdə mətnə sevgi motivi konseptuallaşdırılır. Mətn heca vəznindədir, 7-lik heca bölgüsünə əsaslanır, müasir dövrümüzdəki gəraylı şəklindədir, daxili qafiyə sistemində m samitinin alliterasiyası, xarici qafiyə quruluşunda isə b samitinin səslənmə intensivliyi qabarıqdır. Mətnin zahiri tərtibatında aydınlığı ilə seçilən alliterativlik “məhəbbət” konseptinin məna dərinliyinin və poetik mətləbin qavranılmasının dinamikliyində də aktivlik göstərir. Maraqlı cəhət bir də bundan ibarətdir ki, mətnə qafiyə mövqeyində sözlərin şəkilçi hissələrində qoşa samit ardıcılığı (tt) özünü göstərir və bu da alliterasiyanın yaranmasına rəvac verir və bu fonetik hadisəni assimilyasiya tipi kimi də dəyərləndirmək olar. Bu xüsusda L.Kazımov da qeyd edir: “Divan”da söz kökünə artırılan şəkilçilərin bəziləri sözün tərkibində qoşa samit ardıcılığını yaradır. Məs: arıttı – təmizlədi, eritti – çıxardı, erittü – ərıtdı” (Kazımov, 2014: 16).

Mahmud Kaşğari "Divan"da etimoloji öçerklərini, edütlərini vahid bir prinsipə əsaslanmış şəkildə qurmuşdur və linqvistik təhlilini verdiyi sözə uyğun da şeir mətnindən istifadə etmişdir. Bu mətnlərin əksəriyyəti fonetik səslənmə etibarilə olduqca ahəngdar, melodiya, ritmik və oynaq formalardadır. Müəllifin "Ətil" etimoloji edütünə nəzər salaq: Ətil: qırpaq ellərində axan bir çayın adıdır. Bulğar dənizinə tökülür, bir qolu rus diyarına gedir. Bu bənddə də işlədilmişdir:

"Ətil suvı aka turur,
Kaya tübi kak turur.
Balık təlim, baka turur,
Kölnəq takı küsərür".

İdil çayı axa durur, axır,
Qaya dibin döyə durur, döyür,
Balıq çoxdur, baxa durur, baxır,
Gölməçələr dəxi daşır.

(İdil çayı durmadan axır, qayaların dibin döyəcəyir, suyun daşması üzündən dolan gölməçələrdə çoxlu balıq və qurbağa qaynaşır" (Mahmud Kaşğari, 2006: 141).

Tərcümə edilməmiş mətnə epiforik mövqedə "turur" təkrar feilinin intensiv işləkliyi özünü əyaniləşdirir və o, xarici qafiyə vəzifəsini yerinə yetirir. Daxili qafiyə mövqeyində isə aka-kaka-baka sözlərindən istifadə olunmasıdır. Şeir mətnində müxtəlif sözlərin fonetik tərkibində **k** samiti 9 dəfə, **t** samiti 5 dəfə, **a** saiti 10 dəfə, **u** saiti 6 dəfə işlənərək "çay" konseptinin obrazlı dinamikasının yaddaşlara həkk olunma işini asanlaşdırır, lirik məzmunu, tərənnüm lövhəsinin xüsusi ahəng məcrasına yönəldilməsində, fonetik obrazın (çay obrazının – M.H) dinləyicinin qulağında gözəl səsləndirilməsində əhəmiyyətli dərəcədə rol oynayır. Başqa sözlə desək, qeyd etdiyimiz sözlərin tərkibində samit alliterasiyası və saitlərin assonansı mü-kəmməl poetik-üslubi fənd səciyyəsi kəsb edərək oxucunun hiss və düşüncələrinə daha dərinə sirayət etmək funksiyasını uğurlu bir şəkildə yerinə yetirir. Yüksək ritm və intonasiya incəlikləri ilə seçilən mətnləri ayırd edib və həmin mətnlər əsasında etimoloji təhlillər aparmaq Mahmud Kaşğari dühasının fenomeniyasından xəbər verir.

Mahmud Kaşğari istifadə etdiyi qədim şeir mətnlərində morfoloji göstərcilərin müxtəlif sözlərin tərkibində və qafiyə mövqeyində intensiv şəkildə təkrarı da fonopoetik keyfiyyətləri əyaniləşdirən linqvistik vasitələrdəndir. Məsələn, böyük lüğətçi "aq bori" ifadəsinin mənasını izah edərkən (mənası, göreşən, kaftar) aşağıdakı bədii mətnədən istifadə etmişdir:

"Köpük nəçük kaçmadınq,
Yamar suvın keçmədinq,
Tavarınqı saçmadınq,
Yesin səni **ağ bəri**"

Görüb neçin qaçmadın?
Yanar çayın keçmədin?

Malını da saçmadın?

Yesin səni göreşən.

(Əsir tutduğu bir adama deyir: məni görüb niyə qaçmadın? Yanar çayın niyə keçmədin? Canını qurtarmaq üçün niyə malını saçmadın, atmadın, vermədin? Mən indi səni öldürəcəyəm, qoy səni kaftar, goreşən yesin) (Mahmud Kaşğari, 2006: 146-147).

Bu şeir mətninin qədim formasında qafiyələnmiş sözlərin tərkibində -ma,mə inkarlıq şəkilçisinin , -dinq, -dinq arxaikləşmiş morfemlərin məqsədyönlü istifadəsi ümumtürk dillərinin səs sistemindəki poetik potensialı, ritmimelodika imkanlarını ahəngdar bir şəkildə nümayiş etdirir. Xüsusilə **nəçük** (neçin) sual əvəzliyinin birinci misrada çıxış edib, sonrakılarda ellipsisləşməsi, buraxılması sual intonasiyası dalğalarının yaranmasında morfoloji göstəricilərin mətninin fonetik-üslubi dəyər kəsb etməsini şərtləndirir. Morfoloji göstəricilərin sözlərin tərkibində gözəl ladlar yaratması qədim şeir mətnlərində təkcə forma əlamətləri deyil, həmçinin onu yaradan müəllifin bədii niyyətinin təzahürü kimi də olduqca səciyyəvidir.

Mahmud Kaşğarinin “Divan”ına səpələnmiş şeir mətnlərində alliterasiya və assonansın meydanı genişdir, bu fonetik vasitələr qafiyə mövqeyi ilə bərabər, digər yerlərdə özlərini təzahür etdirirlər. Məs:

Bilgə bükü yunçıdı,

Ərdəm əti tıncıdı (Kaşğarlı, 1941: 303).

(Ağıllılar bütün pisləşdilər, fəzilətin vücudu (əti) pozuldu, pis qoxu verdi).

Birinci misrada 2 dəfə **b**-nin təkrarı, ikincisində isə 2 dəfə **ə** saitinin təkrarı (bilgə-bükü; ərdəm-əti) alliterasiya və assonansı gerçəkləşdirir. Qafiyə mövqeyindəki sözlərdə də (yunadı-tıncıdı) alliterasiya ritm effektiv səsəlməni təmin edir.

Aşağıdakı şeir mətnində misralar 14 hecadır, qəlibi 7+7 –yə tam uyğun şəkilədir, mənşəcə dördlüyün açılmış formasındadır və qafiyəsizliyi ilə diqqəti çəkir:

Yaruq yulduz toqarda udun gəlib baqarmən,

Satuluyu sayraşib tatlığ ünün quş ölər (Kaşğarlı, 1941: 174).

(Parlaq ulduz doğanda oyanaraq gəlib baxaram, Quşların dadlı səsə ötməsini –oxumasını eşidərəm.

Birinci misrada 2 dəfə **y** samitinin (yaruq-yulduz), ikincisində isə 2 dəfə **s** samitinin (satulayu-sayraşib) alliterasiyası mətndən sezildi ki kimi ardıcıl gələn sözlərdə özünü göstərir.

Biz yazımızda “Divan”ın şeir mətnlərinin fonopoetik xüsusiyyətlərini araşdırarkən daha çox qədim mətnlərin, daha doğrusu, orijinal mətnlərin quruluşunun səs tərkibinə əsaslanırıq. Həmin mətnlər müasir dilimizə çevrilmə prosesində şübhəsiz ki, alliterativlik itir. Bunun da əsas səbəbi tarixi təkamül nəticəsində çoxlu sayda sözlərdə özünü göstərən və dilin qanunauyğun halı kimi baş verən fonetik hadisələrdir, daha düzü, səs keçiriciləridir. Nümunəyə nəzər salaq:

“Kışka etin, kəlsə kalı kutluğ yay,
Tün küh keçə alkınur ödhlek bilə yay”
Qışa hazırlaş sən, gəlsə qutlu yay,
Gecə-gündüz keçərək başa çatar zamanla ay

(Mübarək yay gələndə sən qışa hazırlıq gör, çünki gecənin və gündüzün keçməsi ilə aya və zaman başa çatar) (Mahmud Kaşğari, 2006: 148).

Bu mətnin tərcüməsiz formasında müxtəlif sözlərin tərkibində **k** samiti 8 dəfə işlənərək alliterativlik yaratmışdır, lakin tərcümə mətnində alliterativlikdən demək olar ki, əsər-əlamət yoxdur. Bunun da əsas səbəbi dilin inkişafı ilə əlaqədar olaraq **k** samitinin özünə qohum olan səslərə keçididir: kışka-qışa; kəlsə-gəlsə; kutluğ-qutlu; keçə-gecə. Göründüyü kimi, sözlərdə müasir dilimizlə müqayisədə **k>g**; **k-q** samit keçidləri özünü göstərir ki, həmin samit səslər məxrəc etibarilə bir-birinə bağlı və qohum səslərdir.

“Divan”ın şeir mətnlərində fonopoetik vasitə kimi alliterativlik misra biçimində ardıcıl gələn sözlərin tərkibində daha çox özünü təzahür etdirir. Məs:

“Bardı ərən, komik köpük kutka sakar,
Kaldı yavuz, oyuk köpük əvni yıkar”
Qonaq görüb bunu qut sayan ərənlər getdi,
Oyuq görüb evin yıxan pislər qaldı

(Mahmud Kaşğari, 2006: 150).

Birinci misrada ardıcıl gələn sözlərdə **k** samitinin alliterasiyası üstünlük təşkil edir, ikinci misrada da təxminən vəziyyət həmin şəkildədir. Maraqlı cəhət budur ki, birinci misrada 7 dəfə işlənən **k** samiti, ikinci misrada 5 dəfə çıxış edərək misralar arasında güclü ahəng uyğunluğu yaradır.

“Divan”da qeydə alınmış atalar sözləri və məsəllərdə müasir dövrdə olduğu kimi qanunauyğun olaraq alliterativlik olduqca güclü bir şəkildə təzahür edir. Məs:

“Ulu bolsa, yol azmas,
Bilik bolsa, söz yazmas”
Əlamət olsa, yol azmaz,
Bilik olsa, söz çaşmaz.

(Çöldə əlamət, nişan qoyulsa, yolu azmazlar, adam bilikli olsa, sözündə yanılmaz) (Mahmud Kaşğari, 2006: 155).

Bu atalar sözü mətnində 5 dəfə **l** sonorunun, 4 dəfə **s** samitinin alliterasiyası, 3 dəfə **o** saitinin assonansı müdrik kəlamın səslənmə ahəngini tənzimləyir və onun ritmik funksiyasındakı emosiya axarına xüsusi intensivlik əlavə edir. “Divan”da atalar sözləri və məsəllər xeyli saydadır və onlarda ta qədimdən XI əsrə qədər və ondan sonrakı dövrlərdə də lirikləşmə hadisəsi qabarıq şəkildə olduğundan alliterativliyə də meyillik olduqca güclü olmuşdur. Lirik ifadələnmə-özünün yığcam, lakonik qəliblərdə poetexniki xüsusiyyətlərini alliterasiya və assonansın köməyi ilə də əks etdirir və Mahmud Kaşğarinin qeydə aldığı və müəyyən

məqsədlərlə işlətdiyi atalar sözləri və məsəllərin demək olar ki, hamısı alliterasion keyfiyyətlidir.

Şeir mətnlərində təzahür edən alliterativlik poetikləşdirmə prosesinin intensivlik dərəcəsinin göstəricisi olub, qədim bədii mətnlərin poetik ruhuna yaxın formada çıxış edir, səs harmoniyası mətnin zahiri əlaməti ilə bərabər, məzmunun daxili mahiyyətini də poetik cizgiləri ilə əyaniləşdirir. Məs:

“Yasın atıb yaşnadı,
Tuman turup tuşnadı,
Adhğır, kısrak kişnədi,
Ögür alıp okrasur”.

Şimşək, ildırım çaxdı,
Duman durub qarşıladı.
Ayğır, kısrak kişnədi,
Höyür alıb kişnəşir (Mahmud Kaşğari, 2006: 223).

Mətndə təbiət və heyvan konseptlərinə aid hadisələr çulğulaşmış şəkildə təqdim olunur və birinci misrada 2 dəfə **y** samitinin alliterasiyası, 4 dəfə **a** saitinin assonansı, ikincisində 3 dəfə **t**-nin alliterasiyası, 4 dəfə **u** saitinin assonansı, üçüncüsündə 2 dəfə **k** samitinin alliterasiyası, həmin miqdarda **ı**-nın assonansı poetik forma atributları kimi mətnin səs strukturunun gözəl ifadəsinə səbəb olur.

Mahmud Kaşğarının verdiyi şeir mətnlərinin bəzilərində alliterativlik aktiv, bəzilərində zəif səviyyələrdə təzahür edir. Məsələn, müəllifin verdiyi “Köş kılıç kanqa sığmas = qoşa qılınç qına sığmaz” – atalar sözünə semantik variant kimi “Ərən alpı okıştılar, Kınqır közin bakıştılar, Karzuğ tolmun tokuştular, Kılıç kınqa küçin sığdı” (Mahmud Kaşğari, 2006: 365) – şeir mətninin birinci, ikinci, üçüncü misralarında **k** samitinin alliterasiyası zəif, dördüncü misrasında isə atalar sözündə olduğu kimi aktiv şəkildə özünü göstərir.

Mahmud Kaşğari “Divan”da sözləri ərəb dilinin fonetik qayda-qanunlarına görə sıralandırmışdır. “Onların mənaları uyğun dil örnəkləri, o sıradan müxtəlif türk ləhcələrində işlənən deyim və atalar sözləri və onların yer aldığı dördlüklərlə açıqlanmışdır” (Musayev, 2012: 60). Belə açıqlanma prosesində görkəmli dilşünas – alim Mahmud Kaşğari elə şeir mətnlərindən istifadə etmişdir ki, onlar qədim türk şeirinin forma göstəriciləri barədə oxucuda dolğun təəssürat yaratmaqla yanaşı, səs-söz oyununun fonopoetik spektrləri – alliterasiya və assonansın operativliyi, işləklilik intensivliyi haqqında geniş araşdırma aparmaq üçün zəngin linqvistik material verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Hacıyev, T.İ. (2002). “Mahmud Kaşğarlı. Divanı lüğət-it-türk”. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Altı cildə, II cild, Bakı, “Elm”.
2. Kaşğarlı, M. (1941). Divanu lüğət-it-türk çevirəni : Besim Atalay, III cild, Ankara.

3. Kazımov, İ.B. (2014). Mahmud Kaşğari “Divan”ı və Çağdaş türk dilləri. Bakı, “Elm və təhsil”.
4. Mahmud, K. (2006). Divanü lüğət-it-türk. Çevirəni : Ramiz Əskər. Dörd cilddə, Icild, Bakı, “Ozan”.
5. Musayev, M.M. (2012). Türkoloji dilçilik. Bakı, “Elm və təhsil”

Махира Гусейнова (Азербайджан)

Фонопозитические спектры поэтических текстов в «Диване» Махмуда Кашгари

Резюме

«Дивану лугат-ит-тюрк» Махмуда Кашгари — первый турецкий словарь, написанный в мировой истории. Этот великолепный памятник искусства является не только словарём, но и характерным для своего времени взглядом в аспекте языка на историю, этнический нравственно-культурный мир, этнографию, фольклор, целостное художественное мышление, философское слово тюрков тысячелетней давности, неоценимым достоверным источником. Махмуд Кашгари мог бы и стихи писать, и эпосы создавать, но он не пошёл по этому пути, а собрал народные поэтические образцы – туюги, четверостишия, семистишия, пословицы и поговорки, мудрые изречения, собранное вернул народу с логическими толкованиями, и все поэтические образцы, включённые в словарь, живы по сегодняшней день и привлекают большее внимание с точки зрения фонопозитических особенностей. В этом авторитетном памятнике искусства имеется богатый материал для поэтического творчества, и фонопозитические спектры образцов, собранных и представленных Махмудом Кашгари, в статье толкуются в поэтехническом направлении.

Махмуд Кашгари в «Диване» расположил слова по фонетическим правилам арабского языка. Их значения объясняются соответствующими языковыми моделями, включая идиомы и пословицы, используемые в различных тюркских диалектах, и четверостишия, в которых они присутствуют. В процессе этого разъяснения видный учёный-языковед Махмуд Кашгари использовал такие поэтические тексты, которые наряду с созданием у читателя полноценного впечатления о формальных показателях древнетюркской поэзии дают богатый лингвистический материал для проведения обширного исследования оперативности, употребительности фонопозитических спектров словесной игры – аллитерации и ассонанса.

Ключевые слова: *диван, фольклорные образцы, фонопозитика, Махмуд Кашгари.*

Mahira Huseynova (Azerbaijan)

Phonopoetic spectra of poetic texts in Mahmud Kashgari's "Divan"

Abstract

Mahmud Kashgari's "Divanu lugat-it-turk" is the first Turkish dictionary written in the history of the world. This magnificent monument of art is not only a dictionary, but also a great and valuable look at the history, ethnic, spiritual and cultural world, ethnography, folklore, whole artistic thought, philosophical speech of the Turks from a thousand years ago, reflecting the characteristics of the period in which it was written. , is a reliable source whose price is not measured by anything. Mahmud Kashgari could have written poetry and created epics, but he did not go that way. All the poetic examples included in the dictionary are still alive today and attract more attention in terms of phonopoetic features. There is a rich material for poetry in this prestigious monument of art, and the phonopoetic spectra of the samples collected and presented by Nin are interpreted in a poetic way in the article.

Mahmud Kashgari in Divan ranked the words according to the phonetic rules of the Arabic language. "Their meanings are explained by appropriate language patterns, idioms and proverbs used in various Turkish dialects, and the quatrains in which they are placed". In the process of such disclosure, the prominent linguist Mahmud Kashgari used such poetic texts that, in addition to giving the reader a full impression of the form indicators of ancient Turkish poetry, rich linguistics to conduct extensive research on the phonopoetic spectra of sound play - alliteration and assonance. gives material.

Keywords: *sofa, folklore samples, phonopoetics, Mahmud Kashgari.*

MAYIL B.ASGAROV (Azerbaijan)*

AHMET ARDICH (Turkey)**

LANGUAGE OF THE “VOYNICH MANUSCRIPT”

Abstract

This work, known as the “Voynich” manuscript, as it’s impossible to read it up to now, also it’s been impossible to identify its author’s name. For this reason, the manuscript is named after a man named Voynich, who claims to have found it in a castle in Italy in 1912 and has been busy for to sell ancient and valuable manuscripts and books. This manuscript has been studied for almost 100 years by various researchers, as well as by special groups established on the basis of individual research institutes and universities. But no one has yet been able to read or interpret on it in full or in part. Even, there is no definite decision or unanimous opinion about the language in which the manuscript was written. There are some assumptions and suppositions that this manuscript is in ancient Saxon, German, French and other European languages, as well as in Eastern languages such as Arabic, Persian and Chinese. But so far it has not been possible to read and interpret the manuscript on the basis of these languages.

The ATA working group (Ata Team Alberta), consisting of Ahmet Ardiç and his two sons Ozan Ardich and Alp Ardich, who have lived in Alberta, Canada for the past 10 years, researched it in this direction claiming that this manuscript belongs to the Turkic languages. The group tried to read different parts of the manuscript and compiled its alphabet. The reading of the text given in this article was made possible mainly by the alphabet compiled by the ATA group, and Mayil B.Asgarov made some additions and changes to this alphabet while reading the text.

This article provides a one-page transcription, decoding, literal translation, and a general interpretation of the manuscript. This page, which is conventionally referred to as page **f33v** according to the order within the general text of the manuscript, consists of 11 lines. Based on the text read and interpreted, it is supposed that this page that dealt about, as well as this manuscript, is in the old Turkic language.

Key words: *manuscript, text, translation, transcription, Voynich.*

Introduction

It is quite difficult to read, understand, explain and interpret the various texts, inscriptions, as well as manuscripts that have come down to us today and date back to ancient times. There are many objective and subjective reasons for these difficulties, and we need to say a few words about just some of them.

* Linguistics Institute named after I.Nasimi of Azerbaijan National Academy of Sciences, head of the Department of Sociolinguistics and Psycholinguistics, Prof., Dr. E-mail: mayil62@yandex.com

** Landmark Business Center Technical Service Electrical Engineering consultant. E-mail: ardich.a@gmail.com

The first difficulty is that in old writings, as a rule, not all the sounds that make up a word, but only the equivalents of letters of the most important ones are mentioned. In other words, the text contains only the letters that make up the skeleton of the word. Letters that do not create meaning or that do not cause the change of the meaning are generally not given in the text. This feature can be seen visually in the writings of the Arabic alphabet. Thus, in the old Turkic texts of the Arabic alphabet, even in modern Arabic and Persian, some vowels are not reflected in the text. Reading unfamiliar words in texts written in the Arabic alphabet is not so easy for people who do not have a special habit. Similarly, in most old manuscripts, some letters are not reflected in writing. Referring to the general content of the text, it is not easy to identify the word on the basis of existing letters, to restore and interpret its complete form.

The second difficulty in reading old manuscripts is that in many cases, at the time of writing, the word may have had a different form and meaning, but today it may have a completely different form and meaning. This makes it very difficult to recognize and read the word, and as a result, to read and interpret the text, in general. At some cases, however, this or that word in the manuscript may have become archaic and completely out of modern language. Reading and interpreting such a word is as difficult and responsible as creating something out of nothing.

It should also be noted that the process of reading a text does not end with identifying the letters that make up the text and giving them a transcription. On the contrary, the real research and study begins only after that (Ergin, 2002: 4). Every transcribed word must be deciphered, that is, it must be recognizable and put in a meaningful form. After that, it is necessary to give a literal translation of the word, and then a general interpretation of the utterance, sentence or text (Kachalin, 2016: 11).

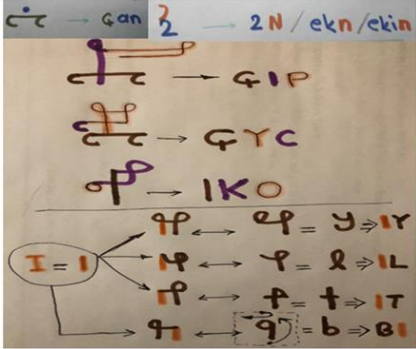

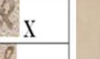

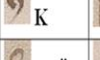

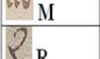

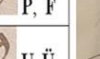

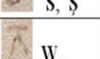
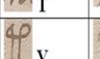

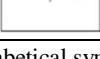
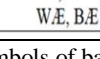
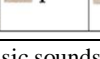
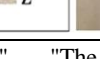
All these difficulties that mentioned are mostly related to the reading of texts which alphabet is known. It is doubly difficult to read manuscripts, texts and monuments which language and alphabet are unknown. The language and alphabet of this work, called the “Voynich manuscript”, are also unknown. The written form or alphabet in which this work is written is not found in any other work, monument or manuscript. That is why for more than 100 years, although thousands of scientists and researchers, professionals specializing in cipher have been working hard, have not been able to read and interpret this monument. Attempts to read this monument on the basis of all European languages, most of the Near, Middle and Far Eastern languages, continue to this day, but so far no results have been achieved.

Strange as it may seem, no one thought that this manuscript could be in Turkic. Ahmet Ardich, who lives in Alberta, Canada, and has been reading the manuscript for the past 10 years, and the ATA working group (Ata Team Alberta) consisting of his two sons, mentioned that the manuscript was in Turkic and tried to read it in Turkic, even compiling its alphabet. This alphabet, mentioned above, is by far the most acceptable of all the alphabets compiled in connection with this

manuscript.

Old Turkish written monuments have a strange fate. The vast majority of them have been given a complete scientific explanation at the academic level by linguists. However, the discovery, decipherment, and even the initial reading of these monuments were given not by such linguists, but by specialists in completely different fields (Tekin, 2006: 37). The stone inscriptions dedicated to Kul-Tigin and Bilga Kaghan in the Orkhon-Yenisei river basin were found in 1889 by Nikolai Mikhakhlovich Yadrintsev, who went to Mongolia through the Russian Geographical Society (Tashagil, 2016: 3). The Tonyukuk inscription was discovered in 1897 by botanist Elizabeth Clements (Shukurlu, 1993: 14-17). These inscriptions, also known as the Runic alphabet, were first deciphered by the Swedish prisoner of war, Streleberg (Nasilov, 1960, 2001: 12). The scientific interpretation of these monuments was given on January 15, 1893 at the Royal Danish Academy by the linguist Wilhelm Thomson (Erculasun, 1996: 411). B.Radlov’s attempts to read these inscriptions in 1892-1894 were quite successful (Radlov, 1883, 1888, 1889).

The fate of the “Voynich manuscript” doesn’t differ from other Turkic monuments. A person who mentions that this manuscript is of Turkish origin and reads some parts of it and says that the alphabet of this manuscript is largely of Turkish alphabet of Latin origin, is Ahmet Ardich, a senior electrical engineer who has nothing to do with linguistics at the academic level. Ahmet Ardich read the individual words and phrases, sentences and lines belonging to different parts of this manuscript in his alphabetical base, mainly correctly, and tried to transliterate them on the basis of modern Turkish alphabets. He is not a professional linguist. For this reason, although he read most of the texts of manuscript, he had difficulty in accurately deciphering, translating, and scientifically interpreting the parts that he read. Despite all this, it was Ahmet Ardich and the ATA working group headed by him who gave the first reading of these texts as a manuscript of Turkish origin and compiled the alphabet of this manuscript for the first time. We present the alphabet compiled by the ATA working group:

	Ə, A, E		B		C		Ç	
	D		G		Ğ		X	
	I, İ		J		K		L	
	M		N		O, Ö		P, F	
	R		S, Ş		T		U, Ü	
	V, VA		W, WE, BE		Y		Z	
<p>“Alphabetical symbols of basic sounds” “The logic of forming syllables from basic symbols”</p> <p>Alphabet of the “Voynich manuscript” compiled by the ATA working group</p>								

It should be noted that only this alphabet was not used in the text of the manuscript. Here, the numbers from 1 to 9, also called Arabic numerals, were used as letters which have sound values. Sometimes it is necessary to accept the first letter of the number, and sometimes the full pronunciation of the number as part of the word. In addition, a circular mark written in different sizes as a dot and filled with ink can be read as AN and ON/ÖN. However, it is possible that at least some of them may have been formed by the uncontrolled flow of ink during handwriting (ie, as a mechanical error).

Mayil B.Asgarov, head of the Department of Sociolinguistics and Psycholinguistics of the Institute of Linguistics of ANAS, Professor of Baku Eurasia University, used the alphabet compiled by ATA working group when reading the text of this manuscript, which consists of 11 lines on page f33v. However, he read some letters, phonemes and sounds in the text differently, that is, he made some additions and corrections to that alphabet. While reading this manuscript, Mayil B.Asgarov used the methods proposed by S.Y.Malov (Malov, 1951, 1952, 1959) and V.V.Radlov relating to read the old Turkic written monuments, while interpreting the text, he took into account the recommendations of well-known turkologists such as D.M. Nasilov (Насилов, 1997, 2001), V.G.Kondratyev and S.G.Klyashturny (Кляшторный, 2006, 2010) on analogical texts. The decipherment and translation of the read text has been given by Mayil B.Asgarov on the basis of his “Theory of Linguo-Psychological Unity” developed in 2010-2015 (Əsgərov, 2011, 2015).

Page f33v of the manuscript (the text of “Sunflower”)

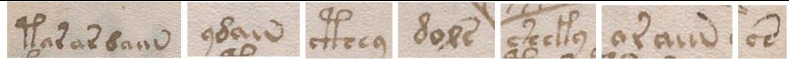
The text of the “Voynich manuscript” about the sunflower plant, consisting of 11 lines on page f33v, was read by both the ATA Working Group (Ata Team Alberta) under the leadership of Ahmet Ardich and Mayil B.Asgarov. Both reading forms are given in this article. At the beginning of the reading version presented by “ATA working group”, the abbreviation *ATA*, and at the beginning of the reading version presented by Mayil B.Asgarov, the abbreviation *MBA* has been mentioned. In the following lines, phonetic transcription, decoding, literal translation and interpretation of words and the text in general are given by Mayil B.Asgarov.

According to the “ATA Working Group”, the person who wrote the text arranged it in such a way that it’s possible to read the same letter or word in different variants. For this reason, the reading forms presented by the “ATA working group” and Mayil B. Asgarov are somewhat different from each other, and there can be such differences in the reading of some old texts (Compare: Yalinkilich, 2016: 2-4).

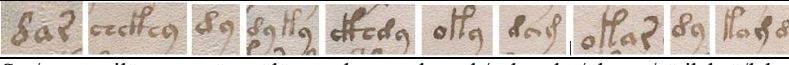
The purpose of this study is not to show whether any of the presented reading forms are true or false. The main purpose is to prove that this text, known as the “Voynich manuscript”, is of Turkish origin and Turkic language. The reading forms given here are somewhat different from each other, but in any case, it clearly shows that the text presented is written on the basis of the ancient Turkic

language.

The reading, transcription, decipherment, translation, and interpretations provided by both "ATA Working Group" and Mayil B. Asgarov are preliminary experiments relating to this manuscript and are part of ongoing research. For this reason, one or both of the reading forms may have certain mistakes and errors. We thank the experts in advance, for identifying these mistakes and errors, informing us about them, and we also invite them to cooperate relating to read this manuscript.

Line 1	
ATA:	İyararsağn/yararsaın usain/üşein çıycü söpr/söpeki çivçılı/çuçlu orağn çn/çeki
MBA:	Yar ar sağn u sain çyğcu sopeki çığclu orağn ççu
Transcription:	jar ar sağn u sain çığdzu sopeki çığdzu orağn ççu
Decipherment:	Yer ar sağ-in u sain, çyğcu sepeki ÇIĞCLU ORAĞN ÇİÇEU
Translation:	Yer üzərinə doğru enən zamanla, çiyidi səpələn ÇIYIDLİ ORAĞN ÇİÇƏYİ
Interpretation:	A seeded Orange flower (Sunflower) which seeds are sown, shed to the ground over time

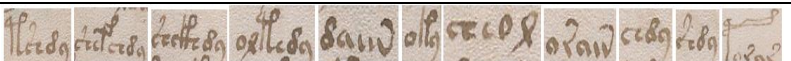
Line 2	
ATA:	İtçsu/tçsu saksu/şeksü olu oyef/oyap-sain/sain çsu/çanou uyak oyak çak
MBA:	Lçğsu sak su olu oyap sain çğsu uyak oyak ççak
Transcription:	İtçsu sak su olu çlap sain çğsu uyak çlak ççak
Decipherment:	Lççəğsü sak su olu, oyap sain çığsu uyak, oyak ççak
Translation:	Lççəyi sak su olur, yaranma zamanı çığidi uyak, oyak ççək
Interpretation:	The petal is like a sak, at the stage of formation the its seed is passive, its blossom is active.

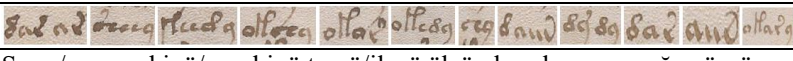
Line 3	
ATA:	Sar/ser ççilü sü sülü çlsu olu şvk/svk olar/öler su/sü ileksü/laksu
MBA:	Sar çğçlcu su sulu çlğsu olu, svk olar su lak su
Transcription:	SAR çğçldzu su sulu çlğsu olu, svk olar su lak su
Decipherment:	Sar çığçlecusu sulu çalğusu olu, suvak olar su lak su
Translation:	Baş çiyidləyəndə sulu çalışı/gövdəsi olur, böyük olanda rəngi tünd rəng
Interpretation:	When the head gives a seed, the trunk has already developed, and as it grows, the color darkens

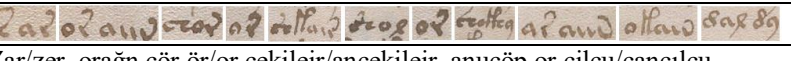
Line 4	
ATA:	Bolar çiyesü sap/saf dolar çuş/ançus/önçüs obosu çcsü üilcsü şoşp/sosp sam/sein
MBA:	Yol-ar cyğsu sap dolar cuğs oyosu çğcsu ulcsu şoşp sain
<i>Transcription:</i>	jöl-ar dźjğsu sAp dolar dźuğs ojusu ŧğdźsu uldźsu şoşp soin
<i>Deşifrə:</i>	Yol-ar çiyiğsi sap dolar, cuğusu oyosu çığıcsu olcusu şoşp sain
<i>Translation:</i>	Getdikcə ciyidi tam dolar, ciyidinin ayası çiyidlik ölçüsü şişər zamanla
<i>Interpretation:</i>	Then the seed will be full, the head of the plant, i.e. the place where the seed is, grows over time

Line 5	
ATA:	Iyçsu gösü öileğn ççilü sor arp çiyü suyusu üler ççilü sü
MBA:	Yçğ su ççosu olağn çğçlğü sor arp çycu suyusu olar çğçlusu
<i>Transcription:</i>	jđğsu ŧŧçsu olagñ ŧğçlğü sorark ŧŧdźu sujusu olar ŧğçlusu
<i>Decipherment:</i>	Yecğisu cicosi olağn çiğicluğü sararıq, ciyicu suyusu olar çiğiclusu
<i>Translation:</i>	Ətrafi çiçəkli olanın çiyidliyi sararıq, çiyidin rəngində olar çiyidlisi
<i>Interpretation:</i>	When the surroundings are blossoms, the color of the head is light yellow, and when the seeds are ripe, color is the seed-colored

Line 6	
ATA:	Uçco sor öpem/opam/opañ olar çsu-çsu oxsu olar çsu/çşu
MBA:	O çğco sar ofağn olar, çğsu ççsu oxso olar çğsu
<i>Transcription:</i>	o ŧğdźo sar ofagñ olar, ŧğsu ŧŧsu oħsu olar ŧğsu
<i>Decipherment:</i>	O çağco sar ofanq olar, ciğisu çiçesu oxso olar coğusu
<i>Translation:</i>	O çağacan başak ufanq olar, çiyidi, çiçəyi oxşar olar çoxusu
<i>Interpretation:</i>	Until then, the plant's head is small, seeds are often similar to blossoms

Line 7	
ATA:	Iyçekisü çabircikçesu çekiçilsü opycsu sağm/sem ölü çcöp orain çsu çekisü iygörer
MBA:	Yçiçesu çiğc bir çğsu çiğclesu opycsu sağn olu çğcox orağn ççsu çiğsu iyg orar
Transcription:	ıııııııı ıııııııı ıııııııı ıııııııı ıııııııı ıııııııı ıııııııı ıııııııı ıııııııı ıııııııı ıııııııı
Decipherment:	Ayçiçəsi çiğici bir çoğusu çiğicleçüsü epeycesi sağn olu, çoğcox orağn çiçesu çuğusu iyig orar
Translation:	Ayçiçəyi çiyidinin bir çoxunun çiyidləməyi xeyli vaxt alır, turuncu çiçəyinin çoxusu yaxşıca turunculaşar (orar).
Interpretation:	The development of many sunflower seeds takes a long time, by that time, most of the orange blossoms become quite dark in color.

Line 8	
ATA:	Sarar/sarvr çekigü/ançekigü tccsü/ilgsü ölçü olar olcusu çu şeğn süysü sarağn ölerü
MBA:	Sarar cuğciu lcğsu ölcğü olar ölcusu çğu sağn suyusu sar ağn olaru
Transcription:	sarar ıııııııı ıııııııı ıııııııı ıııııııı ıııııııı ıııııııı ıııııııı ıııııııı ıııııııı ıııııııı ıııııııı
Decipherment:	Sarar coxcuğu ləcəği ölcüğü olar ölcusu, coxu sağn suyusu sarağn olaru
Translation:	Saralır coxu ləçəyi ölərək olar ölü rəng, çox zaman rəngi sarımtıl olar
Interpretation:	When most of the its petals fade, their color turn as the color of autumn leaves (dead), most of the time its general colour is light yellow

Line 9	
ATA:	Zar/zer orağn çör ör/or çekileir/ançekileir, anuçöp or çilçu/çançilçu ereğn/erem olain sapsu
MBA:	Zar orağn çğar or çoğlair oucox or çğolcu ar anq olaiq saf su
Transcription:	zar ıııııııı ıııııııı ıııııııı ıııııııı ıııııııı ıııııııı ıııııııı ıııııııı ıııııııı ıııııııı ıııııııı
Decipherment:	Zar orağn çığar, or çoğlayir, oucox or çoğolcu, arağn olaiq saf su
Translation:	Zər turuncu çıxar, turuncu çoxalar, açıq turuncu çoxalınca, turuncu olar əsas rəng
Interpretation:	The brightness of the orange color fades, the orange color replaces it, when the light orange color increases, the main color is this orange

Line 10	
ATA:	Pçöer/pçoar orçcu/ör-çcü poşağn/ponşağn öör/oğr/oor/ olccsu/ölccsü olafu
MBA:	Pçğo ar or çoğcu posağn o or olcğsu olapu
<i>Transcription:</i>	pçğo ar or çoğdzu posağn o or öldzğsu olapu
<i>Decipherment:</i>	Pçğo ar or çoxucu pozağn, o or olcağ su olapu
<i>Translation:</i>	Biçilən zaman turuncu əksərən pozulur/bozarır, o turuncu qalıcı rəng olur
<i>Interpretation:</i>	When mowing, the orange color usually fades, this orange color becomes a permanent color

Line 11	
ATA:	Iyarap ilgü / yarap lgu orak / örek
MBA:	Yaraplıçcu orak
<i>Transcription:</i>	jɪɹɑpɭɪɟdzu ɔɹɑk
<i>Decipherment:</i>	Yaraplaçucu orak
<i>Translation:</i>	Yarar sağlayan bilgi
<i>Interpretation:</i>	Useful information

On the language and origin of page f33v of the “Voynich manuscript”

The words that make up the manuscript text are given in standard transcription compiled on the basis of Latin script in accordance with international transcription norms:

1. jar ʌr sʌğn u sʌɪn ʃɪğdʒu sɔpɛkɪ ʃɪğdʒlu ɔɹʌğn ʃɪʃu
2. ɭɟsʉ sʌk su ɔlu ɔjʌp sʌğn ʃɟsʉ ujʌk ɔjʌk ʃɟʃʌk
3. sʌɹ ʃɟdʒɪɪdʒu su sulu dʒɟsʉ ɔlu, svk ɔʌr su ɭʌk su
4. jɔɪ-ʌr dʒɟsʉ sʌp dɔʌr dʒuğs ɔjɔsu ʃɟdʒsu ʉɪɪdʒsu ʃɔsʃ sɔɪn
5. jɪdʒsʉ ʃɟʃɔsu ɔʌğn ʃɟdʒɪğʉ sɔɹʌɹk ʃɪdʒu sʉjʉsu ɔʌr ʃɟdʒɪlʉsu
6. ɔ ʃɟdʒɔ sʌɹ ɔʌğn ɔʌr, ʃɟsʉ ʃɟʃʉ ɔhsʉ ɔʌr ʃɟsʉ
7. jɟʃɟʃʉ ʃɟğdʒ bir ʃɟsʉ ʃɟğdʒɪɪdʒsu ɔɹjɪdʒsu sʌğn ɔlu ʃɟdʒɔħ ɔɹʌğn ʃɟʃʉ ʃɟğsʉ ijj ɔɹʌɹ
8. sʌɹʌɹ ʃɟğdʒɪu ɭɟsʉ ɔɪdʒğ ɔʌr ɔɪdʒsu ʃɟsʉ sʌğn sʉyʉsu sʌɹ ʌğn ɔʌɹu
9. zʌɹ ɔʌğn ʃɟɹʌɹ ɔɹ ʃɔğɭʌɪɹ ɔʉʃɔħ ɔɹ ʃɟɔɪdʒu ʌɹʌğn ɔʌɪq sʌɹ su
10. pçğo ʌr ɔɹ ʃɔğdʒu pɔsʌğn ɔɔɹ ɔɪdʒğsu ɔʌpʉ
11. jɪɹɑpɭɪɟdzu ɔɹʌk

The transcription of the words clearly gives grounds to assume such an idea that the language of this text is in Turkic. The decipherment (putting words into a recognizable form) based on this transcription supports the idea that mentioned above. That is, anyone who reads the following text and is more or less acquainted with old Turkish written monuments can understand this text. At the very least, it can confirm that this text is in Old Turkic language. The decipherment (putting words into a recognizable form) of the text that dealing about is as follows according to lines:

1. Yer ar sađ-ın u sain, yđicu sepeki İĞCLU ORAĞN İÇEU
2. Leçeđsü sak su olu, oyap sađn iđisu uyak, oyak ak
3. Sar iđelectedu sulu calđusu olu, suvak olar su lak su
4. Yol-ar iyiđisi sap dolar, cuđusu oyosu iđicsu olcusu řořp sain
5. Yecđisu cicosi olađn iđicluđu sararık, iyicu suyusu olar iđiclusu
6. O ađco sar ofanđ olar, iđisu iđesu oxso olar ođusu
7. Ayieđi iđici bir ođusu iđicledüsü epeycesi sađn olu, ođcox orađn iđesu uđusu iyig orar
8. Sarar coxcuđu ladeđi lcüđu olar lesu, coxu sađn suyusu sarađn olaru
9. Zar orađn iđar, or ođlayir, oucox or ođolcu, arađn olaiđ saf su
10. Pđo ar or oxucu pozađn, o or olcađ su olapu
11. Yaraplaucu orak

The text that read has the following content in modern languages:

1. **A seeded Orange flower (Sunflower) which seeds are sown, shed to the ground over time**
2. The petal is like a *sak*, at the stage of formation the its seed is passive, its blossom is active.
3. When the head gives a seed, the trunk has already developed, and as it grows, the color darkens.
4. Then the seed will be full, the head of the plant, i.e. the place where the seed is, grows over time.
5. When the surroundings are blossoms, the color of the head is light yellow, and when the seeds are ripe, color is the seed-colored.
6. Until then, the plant's head is small, seeds are often similar to blossoms.
7. The development of many sunflower seeds takes a long time, by that time, most of the orange blossoms become quite dark in color.
8. When most of the its petals fade, their color turn as the color of autumn leaves (dead), most of the time its general colour is light yellow.
9. The brightness of the orange color fades, the orange color replaces it,

when the light orange color increases, the main color is this orange.

10. When mowing, the orange color usually fades, this orange color becomes a permanent color.

11. *Useful information.*

Conclusion

The reading of page f33v of the “Voynich manuscript” and this research relating to it gives grounds to come following conclusions:

1. With reference to the reading form, transcription and decipherment of the text involved in the analysis, as well as the translation and interpretations given to it, we can assume that the page under study and the manuscript included in it are in the Old Turkic language.

2. The first line conveys essence of the general **title** of the text. Here the author gives the name of the plant (*A seeded Orange flower (Sunflower)*) to be discussed and notes its main features (*which seeds are sown, shed to the ground over time*).

3. In the second-tenth lines, the information about the different levels of development of this plant is given. At those levels is noted, how its general appearance is.

4. In the last, line 11, this information provided by the author himself is evaluated and it is noted that it is *useful information*.

5. Although the date of writing of the text dates back to the beginning of the 15th century, the general structure of the individual words and sentences that make up the text gives grounds to make such an assumption that this text may be older than the “Orkhon-Yenisei” monuments. In order to conclusively confirm or refute this assumption, there is a need to conduct special research in this area of text linguistics experts who have expertise according to Old Turkish written monuments.

LITERATURE

1. Əsgərov, M. (2011). B. Linqvo-psixologiya və ya dilin psixologiyası. Bakı “Elm və təhsil”.
2. Əsgərov, M.B. (2015). Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi. Bakı “Elm və təhsil”.
3. Ercilasun, B. (1996). Orhun Abideleri Hakkında Türkiyə'deki İlk Bilgiler. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
4. Ergin, M. (2002). **Orhun Abideleri**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul. XVI ISBN 975-451-017-4
5. Kaçalın, M. S. (2016). "**Orhun Yazıtları**". Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Cilt 33. Erişim tarihi: 23 Temmuz.
6. Şükürlü, Ə. C. (1993). Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, “Maarif” nəşriyyatı.

7. Taşağıl, A. (2016). "Çin Kaynaklarına Göre Köl Tigin Yazıtının Dikilişi Hakkında Bir Değerlendirme". Usl. Türkiyat Araştırmaları Sem. Bildiriler Kitabı, Cilt 2. Erişim tarihi: 23 Temmuz.
8. Tekin, T. (2006). Orhon Yazıtları. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. ss. 1-201. ISBN 975-16-0065-0.
9. Yalınkılıç, T. (2016). "Bir Dönemin İki Farklı Anlatımı- Kül Tigin Yazıtının Türkçe Metinlerinin Karşılaştırılması". Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitimi (TEKE) dergisi, Sayı 2/4, Yıl 2013. Erişim tarihi: 18 Temmuz.
10. Кляшторный С.Г. (2006). Памятники древнетюркской письменности и этнокультурная история Центральной Азии / С. Г. Кляшторный; Институт востоковедения РАН, Санкт-Петербург. филиал. — М.: Наука, — (Восток: Общество, культура, религия). — 1200 экз. — ISBN 5-02-027060-1.
11. Кляшторный С.Г. (2010). Рунические памятники Уйгурского каганата и история евразийских степей / С.Г.Кляшторный. — СПб.: Петербургское востоковедение, — 500 экз. — ISBN 978-5-85803-433-9.
12. Малов, С.Е. (1952). Енисейская письменность тюрков: Тексты и переводы. М.; Л.
13. Малов, С.Е. (1959). Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М.; Л.
14. Малов, С.Е. (1951). Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. — М.-Л.
15. Насилов, В.М. (1960). Язык орхоно-енисейских памятников / Под общ. ред. проф. Г.П. Сердюченко; Институт востоковедения АН СССР. — М.: Издательство восточной литературы, — (Языки зарубежного Востока и Африки). — 1000 экз. (обл.).
16. Насилов, Д.М. (2001). "Значение" и "функция" в функциональной грамматике А.В. Бондарко // Исследования по языкознанию. СПб.: Изд-во СПбГУ. С.
17. Насилов, Д.М. (1997). Концепция языкового типа в трудах Н.А. Баскакова // 90 лет Н.А. Баскакову. М.: Языки русской культуры.
18. Радлов, В.В. (1894, 1899). Die alttürkischen Inschriften der Mongolei (Древнетюркские надписи Монголии), вып. 1 и 2, СПб.,
19. Радлов, В.В. (1882, 1883). Мифология и мирозерцание жителей Алтая («Восточное Обозрение», № 7 и 8, № 8)
20. Радлов, В.В. (1888). Сибирские древности (в «Материалах по археологии России, издаваемых Императорской археологической комиссией»), Санкт-Петербург.

*Mayıl B. Əsgərov (Azərbaycan)
Ahmet Ardiç (Türkiyə)*

Voyniç əlyazmasının dili

Xülasə

“Voyniç” əlyazması adı ilə tanınan bu əsəri indiyə qədər oxumaq mümkün olmadığı kimi, onun müəllifinin adını da müəyyən etmək mümkün olmamışdır. Bu səbəbdən də həmin əlyazma, onu 1912-ci ildə İtaliyadakı bir qəsrə tapdığını iddia edən, qədim və dəyərli əlyazmaların, kitabların satışı ilə məşğul olan Voyniç soyadlı bir şəxsin adıyla adlandırılmışdır. Bu əlyazma artıq 100 ilə yaxındır ki, müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən, eləcə də ayrı-ayrı elmi-tədqiqat institutları və universitetlər bazasında yaradılmış xüsusi qruplar tərəfindən araşdırılır. Amma hələ ki, heç kim onu tam və ya qismən oxuyub şərh edə bilməmişdir. Hətta bu əlyazmanın hansı dildə olması haqda da indiyə qədər qəti bir qərar və ya yekdil bir fikir mövcud deyil. Bu əlyazmanın qədim saks, alman, fransız və başqa Avropa dillərində, ərəb, fars və çin dili kimi şərq dillərində olması haqda bəzi fərziyyə və ehtimallar var. Amma indiyə qədər bu dillər bazasında həmin əlyazmanı oxuyub şərh etmək mümkün olmamışdır.

Son 10 il ərzində Kanada Alberta'da yaşayan Ahmet Ardiç və onun iki oğlu Ozan Ardiç və Alp Ardiç'dan ibarət olan ATA çalışma qrupu (Ata Team Alberta) bu əlyazmanın türk dillərinə aid olduğunu iddia edərək onu məhz bu istiqamətdə araşdırmışdır. Həmin qrup əlyazma mətninin müxtəlif hissələrini oxumağa çalışmış və onun əlifbasını tərtib etmişdir. Bu məqalədə verilən mətnin oxunuşu, əsas etibarilə, ATA qrupun tərtib etdiyi əlifba sayəsində mümkün olmuş, Mayıl B.Əsgərov həmin mətni oxuyarkən bu əlifbaya bəzi əlavə və dəyişikliklər etmişdir.

Bu məqalədə həmin əlyazmanın bir səhifənin transkripsiyası, deşifrəsi, hərfi tərcüməsi və ümumi şərhı verilir. Əlyazmanın ümumi mətni daxilindəki sırasına görə şərti olaraq **f33v** səhifəsi kimi qeyd edilən bu səhifə 11 sətirdən ibarətdir. Oxunmuş və şərh edilmiş mətnə əsasən belə ehtimal etmək mümkündür ki, haqqında bəhs edilən bu səhifə və eləcə də bu əlyazma qədim türk dilindədir.

Açar sözlər: əlyazma, mətn, tərcümə, transkripsiya, Voyniç.

*Майыл Б.Аскеров (Азербайджан)
Ахмет Ардыч (Турция)*

Язык рукописи Войнич

Резюме

Произведение, известное как рукопись Войнич, прочитать до сих пор не удалось, а потому невозможно установить и имя его автора. По этой причине рукопись названа в честь человека по фамилии Войнич, который утверждал, что нашел ее в одном из замков Италии в 1912 году, а сам занимался продажей древних и

ценных рукописей, книг. Эта рукопись изучается уже почти 100 лет различными исследователями, а также специальными группами, созданными на базе отдельных научно-исследовательских институтов и университетов. Но никто пока не смог прочитать и истолковать его полностью или частично. Даже нет окончательного решения или единого мнения по поводу языка, на котором написана рукопись. Имеются некоторые предположения, что эта рукопись написана на древних саксонском, немецком, французском и других европейских языках, а также на таких восточных языках, как арабский, персидский и китайский. Но до сих пор не удалось прочитать и интерпретировать рукопись на базе этих языков.

Рабочая группа АТА (Ata Team Alberta) в составе Ахмета Ардыча и двух его сыновей – Озана Ардыча и Альпа Ардыча, проживающих последние 10 лет в Альберте (Канада), утверждая, что эта рукопись написана на древнетюркском языке, провела исследование именно в этом направлении. Данная группа попыталась прочитать разные части текста рукописи и составила его алфавит. Чтение текста, приведенного в этой статье, стало возможным в основном благодаря алфавиту, составленному группой АТА, и при чтении данного текста Маил Б.Аскеров внес некоторые дополнения и изменения в указанный алфавит.

В статье представлены транскрипция, расшифровка, дословный перевод и общее толкование одной страницы данной рукописи. Эта страница, условно именуемая страницей **f33v** по порядку в общем тексте рукописи, состоит из 11 строк. На основании прочитанного и истолкованного текста предполагается, что эта страница, как и вся рукопись, написаны на древнетюркском языке.

Ключевые слова: *рукопись, текст, перевод, транскрипция, Войнич.*

**FOLKLOR
ФОЛКЛОП
FOLKLORE**

SACİDE ÇOBANOĞLU (Türkiye)*

**HALKBİLİMSEL METAETİK KURAM ile DEDE KORKUT KİTABI'NDA
“KÖTÜLÜK DÜŞÜNMEK OLUMSUZ ETİK DEĞERİ”NİN
HALKBİLİMSEL TEMELLENDİRMESİ****Özet**

Çağımızda gelişen teknolojiyle birlikte büyük bir etik problemi yaşanmaya başlamıştır. Dünya üzerindeki adaletsiz gelir dağılımı, eşitlenemeyen sağlık hizmetleri, göç ve çevre sorunları, küresel ısınma, meslekî etik yozlaşma gibi daha birçok etik sorunu bu yüzyıldaki insanın başa çıkamadığı problemlerdir. Evrensel anlamda çözüm gerektiren bu sorunların yanı sıra bütün toplumların kendi bünyesinde ivedilikle çözmesi gereken iletişim-sizlik boyutuna taşınan insan ilişkileri ve süratle eriyip giden etik değerler konusu bir an önce önlem alması gereken problemler olarak ilk sıradadır.

Bu etik problemlerinin çözümünde toplumların kendi mitolojik arka planından, tarihinden, kültüründen, halk felsefesinden yola çıkması, kadim bilgilerine kaynaklık eden halk felsefesini barındıran kültür ürünlerinden faydalanma yoluna gitmesi, doğru bir tercih durumundadır. Türk dünyası olarak; toplumsal etik problemlerimizin çözümünde örnek alacağımız ve çağımıza uyarlayabileceğimiz ortak metnimiz hiç kuşkusuz Dede Korkut Kitabı'dır. Türk dünyasının mitolojik arka planını, tarihini, kültürünü resmeden; Türk kültürünü, Türk estetiğini, Türk halk felsefesini dile getiren bu muazzam eseri, çalışma evreni olarak belirleyerek halkbilimi, etik, metaetik alanlarında disiplinlerarası çalışmalar yapmak Türk halk felsefesini güncel hayatımıza nasıl uyarlayacağımızı araştırmak ve günümüz etik sorunlarına bu yolla çözüm bulmak mümkündür. Bu düşüncemiz doğrultusunda, disiplinlerarası bir çalışma yaparak *Halkbilimsel Metaetik Kuramı* ortaya koymuş ve kuramın inceleme yöntemi *Halkbilimsel Temellendirme Metaetikselle Çözümleme Yöntemini* geliştirmiş bulunmaktayız.

Bu çalışmanın konusunu; halkbiliminde yeni bir kuram olarak ortaya koyduğumuz *Halkbilimsel Metaetik Kuram* ve onun çalışma yöntemi olarak geliştirdiğimiz *Halkbilimsel Temellendirme Metaetikselle Çözümleme* yöntemimizle Dede Korkut Kitabı'nda *Kötülük Düşünmek Olumsuz Etik Değerinin* incelenmesi ve halk felsefesinin (dünya görüşü) ortaya konmasıdır. Çalışmanın amacı; Halkbilimsel Metaetik Kuram'ın inceleme yöntemiyle *Kötülük Düşünmek Olumsuz Etik Değerinin* halkbilimsel temellendirilmesini yaparak yöntemin uygulanışını gösteren örnek bir çalışma ortaya koymaktır.

Anahtar kelimeler: *Halkbilimi, Etik, Metaetik, Kuram, Temellendirme.*

* Emekli Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmeni, Dr. E-mail: sacidecobanoglu@gmail.com

Giriş

İnsanoğlu; medeniyet yaratmak, uygarlığa ulaşmak yolunda ilerlerken tüm duygu ve düşüncelerini, tüm amaç ve ideallerini toplumsal yaşamında kullanabileceği işler bilgiler haline getirmiştir. Bu bilgiler ilk çağlarda kendine, yaşadığı dünyaya ve evrene anlam vermeye çalışan insanın yarattığı söylenceler olarak ortaya çıkmış, günümüzde icatlar yapan teknolojiyi kullanan uzayı ve evreni keşfeden insanın deneysel bulgularına evrilerek yeni bir forma kavuşmuştur (Çobanoğlu, 2021a: 84-87).

Sosyal bir varlık olan insan, bu bilgi birikiminden faydalanarak gündelik yaşamı içinde karşısına çıkan problemleri çözmek amacıyla bazı davranış kalıpları geliştirmiştir. Toplumların kendi birlik ve beraberliğini sürdürmek için geliştirdikleri; gelenek, görenek, âdet, töre ve örfleri içeren bu davranış kalıplarını sosyal normlar olarak adlandırmaktayız (Güngör, 1997: 37-47).

Sosyal normlar toplumdan topluma değişiklik göstermekte ve ait oldukları toplumun halk felsefesine göre şekil almaktadırlar. Toplumsal yaşamda birey hayatını, doğru ya da yanlış davranışlarını belirleyen ahlak kurallarının yönetiminde sürdürmektedir. Biz, ahlakı *hayatın kullanma kılavuzu* olarak tanımlamaktayız. Her toplum kendi kültür kodlarıyla uyumlu bir hayatı kullanma kılavuzuna sahiptir. Bu kılavuz diğer bir söyleyişle ahlak kuralları henüz eyleme dökülmemiş etik kabullerimizdir. Bir toplumu oluşturan bütün bireyler bu etik kabullerin içine doğar ve bu etik kabulleri zihnine yerleştirerek büyür. Bu henüz eyleme dökülmemiş, etik kabullerimizi, ahlak kurallarını *etik davranışlar* olarak tanımlıyoruz. *Etik eylemler*, kolektif şuuraltımızdaki etik davranışların (ahlak kuralları) eyleme dökülmesidir. *Etik davranışlarımızın (ahlak kuralları) ve etik eylemlerimizin kavramsallaştırılması* ise o toplumun *etik değerleri* verir. Tüm bu etik oluşum ise bir toplumun *etik anlayışını* ortaya koyar. Her etik değerın özünde ait olduğu toplumun *halk felsefesi* yatar.

Kuşkusuz Türk dünyasının halk felsefesini tam olarak yansıtan en güzel eser Dede Korkut Kitabı'dır. Dede Korkut Kitabı; Türk dünyasının yarattığı önce sözlü ardından yazılı kültür ürünleri içinde Türk halk felsefesini, Türk etik anlayışını, Türk etik değerlerini hem muhafaza etmek hem de yeni nesillere iletmek bakımından çok ayrıcalıklı bir yere sahiptir. Halkbilimi açısından yeni bir çalışma alanı ve örneği teşkil edecek bu disiplinlerarası çalışmamızda, çalışma evrenimiz, Türk dünyasının üzerinde en çok çalıştığı metin olarak nitelendirebileceğimiz Türk halk felsefesini bütün yönleriyle yansıtan Dede Korkut Kitabı'dır. Dede Korkut Kitabı'ndaki olumsuz etik değerlerden *Kötülük Düşünmek Olumsuz Etik Değerinin* çözümlemesine geçmeden önce *Halkbilimsel Metaetik Kuramı* tanıyalım.

1. Halkbilimsel Metaetik Kuram

Uzun yıllar halkbiliminde sadece metin merkezli çalışmalar yapılmıştır. Bağlam merkezli çalışmalara daha sonra geçilmiştir. Bu geçikme gerçekte halkbiliminin araştırma alanlarına dahil olabilecek pekçok konunun göz ardı edilmesine neden olmuştur. Metin merkezli çalışmaların gölgesinde ilerlenen uzun süreçte

bilim çevrelerinde yaygın bir kanaat oluşmuştur. Bu kanaat, ahlak, etik ve metaetik konularının felsefe alanının araştırma konularına girdiği yönündedir. Oysa ki gerek ahlak gerekse etik sözcükleri *töre, gelenek, görenek, alışkanlık, karakter, huy*, mi-zaç anlamına gelen köklerden türemekte olup sözcük yapılarında dahi *gelenek* sözcüğünü muhafaza etmektedirler. Bu durum ahlak, etik ve metaetik alanlarının, gelenekleri inceleyerek insanı daha iyi tanımaya/anlamaya çalışan halkbiliminin araştırma alanlarından biri olduğunun göstergesidir (Çobanoğlu, 2021c: 403).

Bu noktada halkbilimi, etik ve metaetik alanlarında disiplinlerarası çalışmalar yapmak, doğru yöntemler kullanarak, doğru sentezler yaparak bu araştırma alanlarını halkbiliminin araştırma alanlarına dahil etmek bir gereklilik durumundadır. Bu düşüncemiz doğrultusunda, söz konusu disiplinlerin çalışma alanlarının benzerliğine ve yöntemlerinin sentezlenebilirliğine dikkat çekmek amacıyla yaptığımız disiplinlerarası çalışma sonucunda *Halkbilimsel Metaetik Kuramı* ortaya koymuş ve kuramın çalışma yöntemi *Halkbilimsel Temellendirme Metaetiksel Çözümleme Yöntemini* geliştirmiş bulunmaktayız (Çobanoğlu, 2021a: 19-25).

Kuram kavramı pek çok eğitim kurumunda öğretildiği halde hala çoğu kişi tarafından tam olarak kavranılamayan bir kavramdır. Bu sebeple kuramın ne olduğu üzerinde ayrıntısıyla durmaya çalışacağız. Öncelikle kuram ya da teori olarak adlandırılan bu kavramın bir bakış açısı olduğunu belirtelim. Bu sebeple kuramlar ilahi emirler olarak telakki edilmemelidir. Aziz Çalışlar kuramı, insanların toplumsal-tarihsel etkinliklerinin zihinsel ve maddi yanlarını belirten felsefi kategoriler olarak tanımlamaktadır (1991: 286). W.Lawrance Neuman ise bilimsel anlamda kuramın, toplumsal dünya hakkındaki bilgileri özetleyen, birbiriyle bağlantılı fikirler sistemi olduğunu söylemektedir (2014: 76). Her kuramın ne ile ilgili olduğunu beyan eden bir adı ve ilgilendiği problemi beyan eden bir önermesi vardır (Çobanoğlu, 2022: 35-37).

Halkbilimi alanından bir kuram örneği vererek kuram tanımını pekiştirmeye çalışalım. Metin merkezli kuramlara örnek olarak Tarihî-coğrafi Fin Kuramını verebiliriz.

Kuramın adı: Kuram *Tarihi Coğrafi Fin Kuramı* adını taşımaktadır (Çobanoğlu, 2015). Kuram Julius Kronh'a aittir.

Kuramın önermesi: Bir sözlü anlatının ilk şeklini ve ilk anlatım yerini bulmak mümkündür. Sözlü anlatılar derlenir, bütün benzer metinler bir araya getirilir ve bunların içinden en ayrıntılı metin asıl metin olarak kabul edilir böylece anlatmanın ilk şeklini ve ilk çıkış noktası bulunur.

Kuramın işlevi: Sözlü anlatının urformunun tespiti yolunda tüm varyantların toplanması, koronolojik ve coğrafi olarak sınıflandırılması sözlü anlatılar konusunda derin bilgi elde etmeyi sağlamakta ve başka kuramların ya da metodların ortaya çıkmasında ilham kaynağı olmaktadır. Bu durumun örneklerini *Axel Olrik, Epik Yasaları; Anti Aarne Masalların Tip Kataloğu; Stith Thompson, Motif İndeks*'inde görüyoruz.

Görüldüğü gibi kuram bir düşünce şeklidir. Bu kuramları okuyanlar arasında, *Ben de böyle bir şey düşünmüştüm ya da Ben de bunu düşünebilirim* diyenler

olabilir; ama zaten kuramlar olmayan bir şey üzerine yapılamazlar; varlıkları mevcut olan ve bir problem olarak düşünülen mevzular üzerine düşünce sistemi geliştirilirler. Kuramlar; bazı kişilerin de düşünebildiği ama düşündüklerini düşünce de bıraktıkları mevzuların aksine düşünülenin düşüncede bırakılmaması, mevzu üzerine ayrıntılı inceleme, araştırma ve deneyler yapılarak genel geçer bir sonucun ortaya konması ile elde edilirler. Bilim için yapılan *henüz aksi ispatlanmamış yanlışlanabilir kabüller topluluğu* tanımlaması kuramlar için de yapmak mümkündür. Kuramın tanımı ve işlevine yönelik açıklamalarımız ve kuram örneklerimizden sonra şimdi *Halkbilimsel Metaetik Kuramımızı* tanımlayalım.

A) Halkbilimsel Metaetik Kuram'ın Kavramsal Çatı Elementleri Olarak; Halk fikirleri, Halk felsefesi ve Disiplinlerarasılık

Halkbilimi, gelenekleri inceleyerek insanı daha iyi tanımak amacıyla olan bir bilim dalıdır (Çobanoğlu 2015: 63). Etiğin ana disiplinlerinden biri olan ve genel ilkeler teorisi olarak tanımlanan ahlak, toplumsal yaşantıda uyulması gereken kurallar bütünüdür ifade eder. Metaetik ise etik yargıları temellendirmeyi amaçlar. 20. yüzyılın başında normatif etiğe tepki olarak ortaya çıkmış, etik üzerine eleştirel bir düşünce sistemidir. Bu noktada Ahmet Cevizci'nin tanımlamasıyla *ahlakın felsefesinin diğer bir söyleyişle ahlaklılığın felsefesinin yapılmasını etik kavramı* (2002: 18); etiğin felsefesinin yapılması da *metaetik kavramı* karşılamaktadır. Bir benzetme ile bu düşüncemizi açıklarsak; metaetiği bir şemsiyeye benzeterek şemsiyenin altında yer alanları; ilk sırada etik, ikinci sırada ahlak olarak değerlendirmek mümkündür (Çobanoğlu 2021a: 15).

Halkbilimi ve etik disiplinlerinin ortaklık gösteren diğer noktası etik temellendirilmedir. Etik temellendirme bir ahlak yargısının gerekçelendirilmesi, belgelenmesi anlamını taşımaktadır (Onart, 1976: 90-91). Metaetik özünde iki ana sorunun cevabını arayan bir etik disiplindir: *Bir ahlâk yargısı nedir?* ve *Bir ahlâk yargısı mantıksal olarak temellendirilebilir mi?* (Tepe, 2011: 93-98). Metaetik bir etik probleminde temellendirme yaparken o problem hakkında önermeler kurar; halkbilimi ise halk fikirleri ve bu fikirler yoluyla ulaştığı halk felsefesiyle (folk philosophy) temellendirmesini yapar. İki disiplinin problem çözümünde kullandığı temellendirme yaklaşımını disiplinlerarasılıkla sentezlemek mümkündür.

Halk felsefesi (folk philosophy), bir toplumun folklorunun bütün unsurlarını içine alacak şekilde kültürüyle örtüşürdüğü, anlamlı hale getirdiği sosyo-kültürel bir düzen, zihinsel, metafizik bir sistemattir (Çobanoğlu, 2000: 12-14). Bu tanımdan yola çıkarak; dünyanın nasıl oluştuğuna ve bir sistem dahilinde nasıl işlediğine dair geleneksel kabüllerimizin *dünya görüşümüzü (world view)* oluşturduğunu söyleyebiliriz. Dünya görüşümüzün oluşmasında en etkili unsur, içinde doğup büyüdüğümüz kültürün halk felsefesidir. Özkul Çobanoğlu, Alan Dundes'ten yaptığı aktarmada, Dundes'in (Dundes, 1972) halk felsefesini oluşturan çekirdek birimleri işaret ettiğini ve bu çekirdek birimlerin halk fikirleri olduğunu söylediğini ifade etmektedir. Levi Claude Strausse, halk felsefesini (Strausse, 1994) halkın sözlü nakil yoluyla gelen kalıplaşmaları gündelik yaşama uygulama şekli olarak tanımlamakta ve kendi ifadesiyle halk felsefesini *yap-takçılık* olarak adlandırmaktadır. Dundes ve

Strausse'un işaret ettikleri hazır kalıp ifadeler haline dönüşen çekirdek birimler bir araya gelmekte ve geleneksel düşünce doğrultusunda oluşturulan büyük metinlerin, söylemlerin, eylemlerin alt yapısını oluşturmakta diğer bir söyleyişle *halk fikirleri* (*folk ideas*) bir araya gelerek *halk felsefesini* meydana getirmektedir (Çobanoğlu, 2000: 12-14).

Halkbilimi incelediği bütün toplumsal olgu/olaylarda halk felsefesini ortaya koymak amacıyla halk fikirlerinin tespitini yapar. Tespiti yapılarak bir araya getirilen halk fikirleri de ait olduğu toplumun halk felsefesini ifade eder (Çobanoğlu, 2018: 32). Kanaatimizce ahlak kuralları ortaya çıkmak için bir bağlama ihtiyaç duymaktadır. Halk fikirlerinin bir araya getirilmesiyle ulaşılan halk felsefesi (dünya görüşü), sosyal normların oluşumlarında bağlam görevi üstlenmektedir. Sosyal normlar ise topluma bir yaşama pratikliği kazandıran *yaşamın kullanma kılavuzu* olarak adlandırdığımız ahlak kurallarının ve etik anlayışın ortaya çıkışında bağlam görevi üstlenmektedir. Metaetiğin sorularının cevapları halkbiliminde, yukarıda tanımlamaya çalıştığımız halk fikirleri ve halk felsefesinin (dünya görüşü) oluşumlarında bağlam görevi üstlendikleri; gelenekler, görenekler, âdetler, töreler, örflerde yatmaktadır (Çobanoğlu, 2020: 155).

B) Halkbilimsel Metaetik Kuram'ın Kavramsal Yapı Elementleri Olarak; Önermesi ve İşlevi

Kuramın adı: Halkbilimsel Metaetik Kuram'dır. Kuram; halkbilimi ve etik disiplinlerinin bakış açıları arasında ortaklık kurarak disiplinlerarası bir çalışmayla ortaya konmuştur.

a) Kuramın Önermesi: Ahlaksal yaşam; gelenekler, görenekler, âdetler, töre ve örfleri esas alarak temellendirilebilir.

Halkbilimsel Metaetik Kuram'ın özünü *Halkbilimsel Temellendirme* oluşturmaktadır. Metaetikte temellendirme, etik yargının dayanaklarını, toplum içinde var oluş sebeplerini ortaya koyar. Adnan Onart, ahlaksal yargıların temellendirilmesinin, haklı gösterilmesinin, belgelenmesinin gerekli olduğunu dile getirmektedir (Onart, 1976: 90-91). Metaetiğin bir etik sorununa bakarken sorunun çözümünde kullandığı temellendirme ile halkbiliminin inceleme yaptığı olgu/olaylarda dayanak noktası durumunda olan halk fikirlerini ve halk fikirleri ile ulaşılan halk felsefesini (dünya görüşü) ortaya koyması iki disiplinin sentezlendiği noktadır. Halkbilimsel temellendirme, etik değerlerin özündeki halk fikirlerinin birlikteliğiyle ifade bulan halk felsefesini ortaya koyar. Metaetikselsorgulama, etik değerlerin bağlamlarıyla ele alınarak korelasyonlarının incelenmesini sağlar böylece etik değerlerin oluşumlarında geleneklerin üstlendikleri bağlam görevi ortaya konur.

b) Kuramın işlevi: Topluların gelenek, görenek, âdet, töre ve örflerini inceleyerek o toplumu tanımayı hedefleyen halkbiliminin bakış açısıyla etik olguları/olayları felsefi olarak inceleyerek etik üzerine bir üst düşünme biçimi ortaya koymayı amaçlayan metaetiğin bakış açısını birleştirerek bu oluşumların toplumların etik anlayışlarının oluşmasında nasıl etkili olduklarının tespitini yapmayı sağlar. Halk fikirlerinden yola çıkarak etik değerlerin özünde yatan halk felsefesini temellendirir, bu felsefeden hareketle günümüz etik problemlerine kendi

toplumumuzun mitolojik arka planına, tarihine, dünya görüşüne göre çözümler üretir.

Halkbilimsel Metaetik Kuram; Ahlaksal yaşamı, gelenekler, görenekler, âdetler, töre ve örfleri esas alarak temellendirmekte, olgu ve olaylara dair davranışların nedenini açıklamakta, olgu kümeleri arasında ilişki kurmakta, sistematik gözlemle kanıtlar ortaya koymakta, sorular üretebilmekte, öngörü geliştirebilmekte, modifiye edilebilmekte ve tüm bunlardan hareketle kapsamlı bir önerme olarak *ahlaksal yaşam; gelenekler, görenekler, âdetler, töre ve örfleri esas alarak temellendirilebilir* önermesini ispatlamaktadır (Çobanoğlu, 2022: 35).

C) Halkbilimsel Metaetik Kuram'ın Kavramsal Yapı Elementleri Olarak; Temel Unsurları

a) *Etik Değerlerin Özü*: Etik değerlerin özünde, ait olduğu toplumun halk felsefesini oluşturan *halk fikirleri (çekirdek birimler)* bulunur. Etik değerlerin yapı taşları, halk fikirlerinin birleşmesiyle meydana gelen *halk felsefesidir*.

$$\boxed{\text{Halk Fikirleri}} + \boxed{\text{Halk Fikirleri}} = \boxed{\text{Halk Felsefesi (Dünya Görüşü)}}$$

b) *Etik Değerlerin Temellendirilmesi*: Bir toplumun etik değerleri, o toplumun halk felsefesini meydana getiren mitolojik arka planından, tarihinden, kültüründen, dünyayı algılayışından ve hayata karşı duruşundan beslenir bu sebeple halk felsefesi (dünya görüşü), sosyal normlarının oluşumunda bağlam görevi üstlenir.

$$\boxed{\text{Halk Fikirleri}} + \boxed{\text{Halk Felsefesi (Dünya Görüşü)}} = \boxed{\begin{array}{c} \text{Gelenekler} \\ \text{Görenekler} \\ \text{Âdetler} \\ \text{Törelere} \\ \text{Örfler} \end{array}}$$

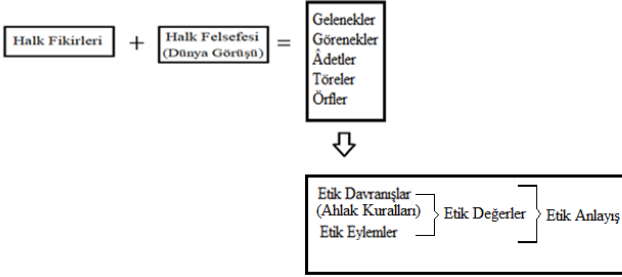
c) *Etik Değerlerin Bağlamları*: Etik değerler; etik davranış (ahlak kuralları) ve etik eylemlerin işaret ettikleri olgu/olayların sözcüğe dökülmüş, kavramsallaştırılmış ifadeleridir. Etik değerler bağlamlarına göre yorumlanmalıdır. Etik değerleri tek bir bağlamı baz alarak yorumlanması, etik değerlerin tanımını ve kapsamını sınırlar.

$$\boxed{\text{Halk Fikirleri}} + \boxed{\text{Halk Felsefesi (Dünya Görüşü)}} = \boxed{\begin{array}{c} \text{Gelenekler} \\ \text{Görenekler} \\ \text{Âdetler} \\ \text{Törelere} \\ \text{Örfler} \end{array}}$$

⇓

$$\boxed{\begin{array}{c} \text{Etik Davranışlar} \\ \text{(Ahlak Kuralları)} \\ \text{Etik Eylemler} \end{array}} \left. \vphantom{\begin{array}{c} \text{Etik Davranışlar} \\ \text{(Ahlak Kuralları)} \\ \text{Etik Eylemler} \end{array}} \right\} \text{Etik Değerler}$$

d) *Etik Değerlerin Korelasyonları*: Etik değerler yorumlanırken diğer etik değer kümeleriyle kurduğu bağlantı içinde yorumlanmalıdır. Örneğin büyüklere karşı davranış kalıplarımız ve bu kalıpları eylemlere döküşümüz *saygı olumlu etik değeri* kapsamında gerçekleşirken bu etik değerın uzantısı *el öpmek, boyun öpmek, etek öpmek, yer öpmek, diz çökmek, selam vermek* gibi etik eylemleri işaret eder. Etik davranışların (ahlak kuralları), etik eylemlerin, etik değerlerin oluşturdukları yapıya *etik anlayış* deriz. Bu yapı bir toplumun hayat felsefesinin göstergesidir.

2. Halkbilimsel Temellendirme Metaetiksel Çözümleme Yöntemi

Halkbilimsel olgu ve olaylardaki etik unsurları incelemek amacıyla halkbilimi kuramları ve metaetik kuramı senteziyle bir inceleme yöntemi geliştirdik. Yöntemimizin adı *Halkbilimsel Temellendirme Metaetiksel Çözümleme Yöntemidir*. Yöntemin özünü yeni bir *Halkbilimsel Temellendirme* oluşturmaktadır. Bugüne kadar etik alanında; *Kozmolojik Temellendirme, Teolojik Temellendirme, Antropolojik Temellendirme ve Sosyolojik Temellendirme* olmak üzere dört temellendirme yöntemi kullanılmaktaydı. Biz bu temellendirme yöntemlerine bir temellendirme yöntemi daha ekliyoruz. Yeni bir temellendirme biçimi olarak ortaya koyduğumuz bu temellendirmenin adı: *Halkbilimsel Temellendirme*dir. Etik değerlerin oluşumlarında bağlam görevi üstlenen sosyal normların, sözlü kültür ürünlerinin, ritüellerin, maddi kültür unsurlarının halkbilimsel anlamda *halk fikirleri* ve metaetiksel anlamda *önergelerle* gereçlendirilmelerine *Halkbilimsel Temellendirme* diyoruz. Yöntemimiz şu şekildedir (Çobanoğlu 2021a: 299-302).

Halkbilimsel Temellendirme Metaetiksel Çözümleme Yöntemi

1. Anlatıdaki Beşerî ve Dinî (Olumlu, Olumsuz) Halkbilimsel Anlamda *Etik Eylemlerin*; Metaetiksel Anlamda *Moral Olguların* Tabloları

a) Anlatıdaki Halkbilimsel Anlamda *Beşerî Olumlu Etik Eylemler*; Metaetiksel Anlamda *Beşerî Olumlu Moral Olgular* Tablosu

b) Anlatıdaki Halkbilimsel Anlamda *Beşerî Olumsuz Etik Eylemler*; Metaetiksel Anlamda *Beşerî Olumsuz Moral Olgular* Tablosu

c) Anlatıdaki Halkbilimsel Anlamda *Dinî Olumlu Etik Eylemler*; Metaetiksel Anlamda *Dinî Olumlu Moral Olgular* Tablosu

d) Anlatıdaki Halkbilimsel Anlamda *Dinî Olumsuz Etik Eylemler*; Metaetiksel Anlamda *Dinî Olumsuz Moral Olgular* Tablosu

e) Metaetiğin Cevap Aradığı Etik Eylemlerin/Moral Olguların Varlığı ve Doğruluğuyla İlgili Sorular;

e.1) Anlatıda Halkbilimsel Anlamda *Etik Eylemler*; Metaetiksel Anlamda *Moral Olgular* Nelerdir?

e.2) Anlatıda Halkbilimsel Anlamda *Etik Eylemlerin*; Metaetiksel Anlamda *Moral Olguların* Tasnifi Mümkün müdür?

2. Anlatıdaki Beşerî ve Dinî (Olumlu, Olumsuz) Halkbilimsel Anlamda *Etik Eylemlerin Bağlamsal Halk Fikirleri*; Metaetiksel Anlamda *Moral Olguların Bağlamsal Önermeleri*

a) Anlatıdaki Halkbilimsel Anlamda *Beşerî Olumlu Etik Eylemlerin Bağlamsal Halk Fikirleri*; Metaetiksel Anlamda *Beşerî Olumlu Moral Olguların Bağlamsal Önermeleri*

b) Anlatıdaki Halkbilimsel Anlamda *Beşerî Olumsuz Etik Eylemlerin Bağlamsal Halk Fikirleri*; Metaetiksel Anlamda *Beşerî Olumsuz Moral Olguların Bağlamsal Önermeleri*

c) Anlatıdaki Halkbilimsel Anlamda *Dinî Olumlu Etik Eylemlerin Bağlamsal Halk Fikirleri*; Metaetiksel Anlamda *Dinî Olumlu Moral Olguların Bağlamsal Önermeleri*

d) Anlatıdaki Halkbilimsel Anlamda *Dinî Olumsuz Etik Eylemlerin Bağlamsal Halk Fikirleri*; Metaetiksel Anlamda *Dinî Olumsuz Moral Olguların Bağlamsal Önermeleri*

e) Metaetiğin Cevap Aradığı Etik Eylemlerin/Moral Olguların Etik Değerlere Kaynak Olmalarının Yöntemiyle İlgili Sorular;

e.1) Anlatıda Etik Değerlerin Kaynağı Olan Etik Olgular Var mıdır?

e.2) Anlatıda Etik Değerlerin Kaynağı Olan Etik Olgular Varsa Bunlar Anlatıda Nasıl Yer Alırlar?

3. Anlatıdaki Beşerî ve Dinî (Olumlu, Olumsuz) Halkbilimsel Anlamla *Etik Değerler*; Metaetiksel Anlamda *Moral Vokabüler* ve Bağlam Numaraları

a) Anlatıdaki Halkbilimsel Anlamda *Beşerî Olumlu Etik Değerler*; Metaetiksel Anlamda *Beşerî Olumlu Moral Vokabüler* ve Bağlam Numaraları

b) Anlatıdaki Halkbilimsel Anlamda *Beşerî Olumsuz Etik Değerler*; Metaetiksel Anlamda *Beşerî Olumsuz Moral Vokabüler* ve Bağlam Numaraları

c) Anlatıdaki Halkbilimsel Anlamda *Dinî Olumlu Etik Değerler*; Metaetiksel Anlamda *Dinî Olumlu Moral Vokabüler* ve Bağlam Numaraları

d) Anlatıdaki Halkbilimsel Anlamda *Dinî Olumsuz Etik Değerler*; Metaetiksel Anlamda *Dinî Olumsuz Moral Vokabüler* ve Bağlam Numaraları

e) Metaetiğin Cevap Aradığı Etik Değerlerin Temellendirilmesi ve Temellendirme Mantiğının Yöntemiyle İlgili Sorular;

e.1) Anlatıda Tespit Edilen Etik Değerlerin Temellendirilmesi Mümkün müdür?

e.2) Anlatıda Tespit Edilen Etik Değerlerin Temellendirilmesi Mümkün ise Bir Etik Değerin Temellendirilmesindeki Mantıksal Adımlar Nelerdir?

4. Dede Korkut Kitabı'nın Etik İndeksi

a) Anlatıdaki Halkbilimsel Anlamda *Beşerî Olumlu Etik Değerler*; Metaetiksel Anlamda *Beşerî Olumlu Moral Vokabüler* Bağlam Sayıları ve Bağlam Numaraları

b) Anlatıdaki Halkbilimsel Anlamda *Beşerî Olumsuz Etik Değerler*; Metaetiksel Anlamda *Beşerî Olumsuz Moral Vokabüler* Bağlam Sayıları ve Bağlam Numaraları

c) Anlatıdaki Halkbilimsel Anlamda *Dinî Olumlu Etik Değerler*; Metaetiksel Anlamda *Dinî Olumlu Moral Vokabüler* Bağlam Sayıları ve Bağlam Numaraları

d) Anlatıdaki Halkbilimsel Anlamda *Dinî Olumsuz Etik Değerler*; Metaetiksel Anlamda *Dinî Olumsuz Moral Vokabüler* Bağlam Sayıları ve Bağlam Numaraları

5. Dede Korkut Kitabı'ndaki Etik Değerlerin Oluşumlarında Bağlam Görevi Üstlenen Geleneklere Göre Etik İndeksi ve Bağlam Sayıları ile Bağlam Numaraları

6. Dede Korkut Kitabı'ndaki Etik Değerlerin Temellendirilmesi ve Dede Korkut Kitabı'nın Halk Felsefesinin Ortaya Konması

a) Metaetiğin Cevap Aradığı Etik Değerlerin İlkeleri Temsili ve Halkbilimsel Bakış Açısıyla Cevaplanacak Türk Halk Felsefesinin Temsili Etik Değerleri Günümüze Uyarlama Yöntemiyle İlgili Sorular;

a.1) Anlatıda Tespit Edilen Etik Değerler Etik İlkeleri Temsil Eder mi?

a.2) Anlatıda Tespit Edilen Etik Değerler Günümüze Nasıl Uyarlanabilirler?

Şimdi Dede Korkut Kitabı'ndaki *Kötülük Düşünmek Olumsuz Etik Değerlerini* Halkbilimsel Temellendirme Metaetiksel Çözümleme Yöntemi ile inceleyelim. (Çobanoğlu 2021a: I-814; Çobanoğlu 2021b: 814-1771).

3. Kötülük Düşünmek Olumsuz Etik Değerinin Halkbilimsel Temellendirmesi

a) Etik Bakış Açısıyla Kötülük Düşünmek Olumsuz Etik Değeri

Ahlak felsefesinin ana kavramları *iyi* ve *kötü*dür. Bu sebeple kötülük düşünmek olumsuz etik değeri bir kötülük problemi çerçevesinde ve *iyi* ile *kötü* kavramları kapsamında ele alınmaktadır. Toplum içinde hayatını sürdüren birey, kendi dışındaki varlıklara ve olup bitenlere bir anlam yükler ve bunlar hakkında yargılarda bulunur. Doğuşundan itibaren kendisine öğretilen kavramlarla *iyi*, *kötü* ayırımını yapar ve yaşantısını kendi seçimleri doğrultusunda *iyi* ya da *kötü* biri olarak sürdürür.

Bir etik olgusuna metaetiksel manada bakabilmek, bir değerlendirme yapabilmek için öncelikle kavramların taşıdıkları, ifade ettikleri anlama bakmak gerekmektedir. Fred Feldman (2016: 255-257) metaetikte doğalcı bakış açısını inceleyerek *iyi* ve *kötü* kavramlarını şöyle ele almıştır; ana dilini bilen herkes *iyi* ve *kötünün*; doğru ve yanlışın anlamını bildiğini söyler. Ama herkes bu kelimelerin açık, kesin ve kabul edilebilir bir tanımını yapamaz, kelimelerin anlamını bilmek onları tanımlayabilmek için yeterli olmayabilir. Örneğin *daire* kelimesinin anlamı geometri öğrenmeye başlamadan önce biliriz fakat daireyi tanımlayamayız. Birçok

insan *iyi* ve *kötün*ün anlamını bilmiyor dediğimizde, aslında birçok insanın bu kelimeyi kullanan diğer insanların ne dediğini anlayamadığını ifade ederiz. Feldman *iyinin* anlamı hakkındaki felsefi bulmacanın sözlükten *iyinin* anlamına bakılarak çözülemeyeceğini, bu tanımların felsefi araştırma yapan birine *iyinin* anlamını yeterince açıklamadığını söylemekte ve *iyilik* mefhumu hakkında bilgisi olmayan birine *mükemmellik* ya da *üstünlük* mefhumuyla iyiliğin aynı şey olduğunu söylemenin onun iyilik mefhumunu anlaması için yeterli olmayacağını dile getirmektedir. Feldman, sözcüklerin kavramsal olarak tanımlamaya *dilsel yaklaşım*; sözcükleri anlamsal olarak anlamaya ve açıklamaya ise *metafizik yaklaşım* adını vermektedir (Feldman, 2016: 258-262).

İyilik ve kötülük anlam olarak birbirlerinin zıttıdır. Marx'ın diyalektik kavramı kapsamında, bir şeyin taşıdığı anlamı, o şeyin zıttı ile açıklamak anlayışından yola çıkarak iyiliği tanımlamak için kötülüğe baktığımızda; kötülüğün lügat karşılığının *şer* ve *fena* olduğunu aynı zamanda *zulüm* ve *fesâd* anlamlarına da karşılığını görmekteyiz. Kötülüğü; yanlış olan, zararlı olan, kusurlu olan, rahatsız edici olan, eyleme döküldüğü anda kınama konusu olan, etik anlayışına uymayan, toplumsal düzeni bozan her şey olarak tanımlayabiliriz. Bu noktada tüm bu sıraladığımız özelliklerin tam karşıtları da diyalektik felsefesine göre iyiliği tanımlamaktadır. Kötülük, yapıldığında insana keder ve üzüntü veren şeylerdir; tam zıttı olarak iyilik de yapıldığında insanda güzel duygular uyandıran, insana sevinç veren şeylerdir. En üstün iyilikler; *adalet*, *sevgi*, *merhamet* bağlamında *cömertlik*, *misafirperverlik*, *dostluk*, *şefkat*, *eşitlik*, *muhakeme* vb. gibi olumlu etik değerler olarak sıralanırken kötülükler; *öfke*, *kin*, *gazap*, *zulüm*, *şehvet*, *zina* vb. gibi olumsuz etik değerler olarak sıralanmaktadır. Adalet, sevgi, dostluk, özveri, dürüstlük, merhamet, gibi değerler bütün toplumda aynı derecede doğru ve güzel kabul edilen değerlerdir, bu sebeple insanlık ölçüsünde, tüm toplumlarca kabul gören bu değerlere *sabit değerler* adı verilmektedir.

Bu bağlamda iyi ve kötünün *sabit değerler* olduğunun altını çizmek gerekir çünkü iyi ve kötü bütün insanlığın üzerinde fikir birliği sağladığı kategorik ayrımlardır. Bu fikir birliğinin özünde iyiliği zor bir seçim olduğu buna nazaran kötülüğünse kolay bir seçim olduğu düşüncesi yatmaktadır. Bütün filozoflar, bireyin duyguları ve arzularını kontrolsüz bir şekilde ve bilinçsizce kendi akışına bıraktığı durumlarda, insanın kötülük yapacağını kaçınılmaz olduğunu dile getirmektedirler. Fakat bu kontrolsüz ve bilinçsiz olarak akışına bırakılan duygu ve arzuların gerçekleştirilmesi durumunda, birey vicdanı ile hesaplaşmaya başlamakta ve pişmanlık duygusu yaşamaktadır. Bu sebeple filozoflar kötü olmayı, pişmanlık getiren bir eylem olarak; iyi olmayı ise akıl ve bilinçle ulaşılan bir yüksek düzeyde bir eylem olarak tanımlamaktadırlar. Bu durumda insanın yapması gereken, iyiliğin kapsamı içine giren *sevgi*, *saygı*, *insanlık*, *cömertlik*, *yardımseverlik*, *merhamet gösterme*, *misafirperverlik* gibi değerleri aklilik ve insancılık düzeyinde içselleştirmesidir.

Zygmunt Bauman, iyi ve kötünün *sabit değerler* değil, *işlevsel değerler* olduğunu iddia etmektedir. Bauman (2016: 21-27); *İnsan özünde iyidir ve doğasına*

uygun hareket etmelidir ve İnsan özünde kötüdür ve kendi itkileriyle hareket etmesini önlemelidir şeklindeki birbiriyle çelişen iki fikir, sıklıkla iman gücüyle dile getirilmektedir oysaki bu fikirlerin ikisi de yanlıştır. İnsanlar ahlakî olarak açık seçik değil, belirsizdirler, müphemdirler. Müphemlik yüz yüze ilişkilerde görülme-ye başlar ve ardından toplumsal düzenlemelerde, rasyonel bir şekilde ifade edilen kurallar ve ödevlerde, son olarak da iktidara dayanan kurumlarda kendini gösterir. Ahlakî davranışlar garantilenemez, mükemmel bir insanı yaratmaya çalışmak gibi mükemmel bir toplumu da yaratmaya çalışmak uygulanabilir bir proje değildir. Tersini kanıtlamaya çalışmak insanlıktan çok zalimliğe ve daha az ahlaklılığa zemin hazırlar.

b) Dede Korkut Hikâyeleri'nde Kötülük Düşünmek Olumsuz Etik Değeri'nin Halk Felsefesi

Asırlar boyunca hem Batı filozofları hem de Doğu filozofları kötülük problemiyle yakından ilgilenmişlerdir. Kötülük probleminin özünde *Kötülüklerin kaynağı Tanrı mıdır yoksa insan mıdır?* sorusu yatar. Bu probleme iki farklı bakış açısıyla yaklaşıldığı görülmektedir. Batı filozoflarından *Platon, Augustine, Leibniz* ve *Hume* kötülüğün Tanrı'da değil insanda olduğunu iddia etmişlerdir. İslam filozoflarının konuya bakış açıları mensubu buldukları mutezile ve eşarî okullarına göre değişim göstermektedir. Mutezile kelamcıları, *Ne varsa âlemde o vardır âdemde* felsefesinden yola çıkmış ve iyilik ile kötülüğün Tanrı'da bir arada olduğunu söylemiş ancak akılcılığa önem vererek insanın kendine verilen akılla iyiyi ve kötüyü bulabileceğini ifade etmişler buna karşın eşari ekolü ise insanın eylemlerinin Tanrı olduğunu düşünmüş ve insan iradesinin üstünde bir kararla insana kötülük yaptırılması, bu sebeple insanın olumsuz eylemlerinden sorumlu olmaması gibi çelişkili bir sonuca varmışlardır ve bu çelişkiyi ortadan kaldırmak için Tanrı'nın kötülüğü irade etmesi ile onun yapılmasını emretmesi arasında fark olduğunu dile getirmişlerdir. İslam filozoflarından *Maturidi, Farabi, İbn-i Sina, Gazali* ve *İbn-i Rüşd* insanın aklı ve özgür iradesi ile iyiliği ve kötülüğü seçebileceği düşün-cesin-derler (Çobanoğlu, 2021b: 1340-1345).

Dede Korkut Hikâyeleri'nde kötülük düşünmek olumsuz etik değerine yedi bağlamda rastlanmaktadır.

Birinci bağlam; 1.70. Kırk Namerdin Kötülük Düşünerek Düşmanlık Etmek Amacıyla Dirse Han'ı Esir Etmeyi Planlamaları. Boğaç Han'ı kıskanan kırk namert Dirse Han'ı oğlunu öldürmesi için kışkırtmışlar ve amaçlarına ulaşmışlardır. Ama anası oğlunu bulur ve Hz. Hızır'ın tarif ettiği ilacı yaparak oğlunu iyileştirir. Dirse Han'ın bundan haberi yoktur. Kırk namert *Dirse Han bunu duyarsa bizi öldürür*, diyerek Dirse Han'ı tutsak eder kâfir illerine götürler. “Gelün Dirse Hanı turalum, ağ ellerin ardına bağlayalım, kıl sicim ağ boynuna takalım, alubanı kâfir illerine yönelelüm diyü Dirse Hanı tutdılar” (Ergin, 1986:19).

İkinci bağlam; 1.71. Kırk Namerdin Kötülük Düşünerek Düşmanlık Etmek Amacıyla Boğaç Han'ı Esir Etmeyi Planlamaları. Babasını kurtarmaya giden Boğaç Han, kırk namert tarafından tıpkı babası gibi tutsak edilmek istenir. “Gelün

varalum şol yiğidi tutup getürelüm, ikisini bir yirde kâfire yetürelüm didiler” (Ergin, 1986: 20).

Üçüncü bağlam; 2.59. Şöklı Melik'in Kötülük Düşünerek Düşmanlık Etmek Amacıyla Kazan Bey'in Ordasını Basması ve On Bin Koyununu Ele Geçirmeye Çalışması. Şöklı Melik, Kazan Bey'in ordasını basar ve on bin koyununu ele geçirmeye çalışır. Karaçuk Çoban bu duruma engel olmak için düşmana karşı kıyasıya mücadele verir. “Şöklı Melik aydur: Altı yüz kâfir varsun koyunu getürsün didi. Altı yüz kâfir atlandı, koyunun üzerine ılgar vardı” (Ergin, 1986:23).

Dördüncü bağlam; 9.67. Tekürün Kötülük Düşünerek Begil ve Ailesine Zarar Verme Planları Yapması. Begil'in karısı onun attan düştüğünü sır olarak tutamaz ve karavaşa söyler. Karavaş, sır tutamaz ve kapıcıya söyler böylece otuz iki dişten çıkan ağızdan ağıza yayılır, teküre kadar ulaşır. Tekür; Begil'in öldürülmesi ve ailesinin esir edilmesi için emir verir. “Tekür aydur: kalkubanı yirünüzden örü turun, yatur yirde Big Bigili tutun, ağ elleri karusından bağlan, gafillüçe görklü başın kesün, alça kanın yir yüzine dökün, ilin günün çapun, kızın gelinin yesir idün didi” (Ergin 1986: 103).

Beşinci bağlam; 9.69. Şöklı Melik'in Kötülük Düşünerek Askerlerine Begil Oğlu Emren'i Korkutup Savaş Meydanından Kaçırmalarını Söylemesi. Şöklı Melik, savaş meydanına gelen yiğidin Begil olmadığını anladığı zaman, askerlerine gelen oğlanı korkutup savaş meydanından kaçırmalarını emreder. “Tekür aydur: Yüz adam seçilün, taraka çatladun oğlanı korkudun, oğlan kuş yürekli olur, meydanı kor kaçar didi” (Ergin, 1986: 105).

Altıncı bağlam; 13.25. Düşmanlık Düşünenin Hainlik Düşünenin Her Zaman Bu Düşüncesini Gerçekleştirmek İçin Uğraşı Vereceğinin Vurgulanması. Mukaddimede Dede Korkut'un, Oğuz kavmine verdiği nasihatlerde *bir insanın özünde ne varsa odur* felsefesi dile getirmiştir. “Kara eşek başına uyan ursan katır olmaz, karavaşa ton geyürsen kadın olmaz. Yapa yapa karlar yağsa yaza kalmaz, yapagulu gökçe çemen güze kalmaz” (Ergin, 1986: 9).

Yedinci bağlam; 13.26. Düşmanın Hiçbir Zaman Dost Olmayacağını Vurgulanması. Mukaddimede Dede Korkut, Oğuz kavmine verdiği nasihatlerde eski pamuktan bez olmayacağı benzetmesiyle düşmanın dost olmayacağını ifade etmiş ve hasımların geri döndürülmesinin ancak kılıçla, savaşarak gerçekleştirilebileceğini dile getirmiştir. “Eski panbuk biz olmaz, karı düşmen dost olmaz” (Ergin, 1986: 9); “Kara polad öz kılıcın çalmayınca karım dönmez” (Ergin, 1986: 9).

Şimdi şu ana kadar bağlamlarına göre sıraladığımız yedi etik eylem için *halkbilimsel anlamda halk fikirleri/metaetiksel anlamda önermeler* kurarak *Kötülük Düşünmek Olumsuz Etik Değerini* temellendirelim/gereçlendirelim.

Kötülük Düşünmek Olumsuz Etik Değerleri'nin Halkbilimsel Temellendirme Tablosu

<p>1.70. Kırk Namerdin Kötülük Düşünerek Düşmanlık Etmek Amacıyla Dirse Han'ı Esir Etmeyi Planlamaları Halkbilimsel Anlamda Halk Fikirleri/Metaetiksel Anlamda Önermeler: Kırkançlık ve hırs gibi kötü duygular, kötülük yapma ve düşmanlık etme dürtüsü uyandırır.</p>
<p>1.71. Kırk Namerdin Kötülük Düşünerek Düşmanlık Etmek Amacıyla Boğaç Han'ı Esir Etmeyi Planlamaları Halkbilimsel Anlamda Halk Fikirleri/Metaetiksel Anlamda Önermeler: Amaca ulaşma yolunda her şeyin mubah olduğunu düşünenler her türlü kötülüğü yapma gücünü kendilerinde bulurlar.</p>
<p>2.59. Şöklı Melik'in Kötülük Düşünerek Düşmanlık Etmek Amacıyla Kazan Bey'in Ordasını Basması ve On Bin Koyununu Ele Geçirmeye Çalışması Halkbilimsel Anlamda Halk Fikirleri/Metaetiksel Anlamda Önermeler: Bozkır yaşantısında, düşmanlara karşı her zaman tetikte olmak ve olası saldırılara karşı önlem almak ve hazırlıklı olmak gerekir.</p>
<p>9.67. Tekürin Kötülük Düşünerek Begil ve Ailesine Zarar Verme Planları Yapması Halkbilimsel Anlamda Halk Fikirleri/Metaetiksel Anlamda Önermeler: Kişi akıllıca hareket etmeli, kötü niyetli insanlara karşı dikkatli olmalı ve kendini kötülüklerden korumalıdır.</p>
<p>9.69. Şöklı Melik'in Kötülük Düşünerek Askerlerine Begil Oğlu Emren'i Korkutup Savaş Meydanından Kaçtırmalarını Söylemesi Halkbilimsel Anlamda Halk Fikirleri/Metaetiksel Anlamda Önermeler: Kötülük düşünerek hareket edecek düşmanlara karşı her zaman tetikte olunmalıdır.</p>
<p>13.25. Düşmanlık Düşünenin Hainlik Düşünenin Her Zaman Bu Düşüncesini Gerçekleştirmek İçin Uğraşı Vereceğinin Vurgulanması Halkbilimsel Anlamda Halk Fikirleri/Metaetiksel Anlamda Önermeler: Kötünün içinde her zaman kötülük, hainin içinde her zaman hainlik olur, onlara fırsat verilmemelidir.</p>
<p>13.26. Düşmanın Hiçbir Zaman Dost Olmayacağını Vurgulanması Halkbilimsel Anlamda Halk Fikirleri/Metaetiksel Anlamda Önermeler: Düşman hiçbir zaman dost olmaz.</p>

Şimdi yukarıda bahsettiğimiz Bauman'ın *Mükemmel bir insanı yaratmaya çalışmak gibi mükemmel bir toplumu da yaratmaya çalışmak uygulanabilir bir proje değildir* iddiasına yeniden dönelim. Günümüzde yaşanan ahlakî çöküşe bakıldığında bu iddia doğruluğunu kanıtlamış gibi görünmekle birlikte probleme John Hick'in bakış açısıyla baktığımızda, henüz evrimini tamamlamamış insanoğlunun bir süre daha bu problemin kıskacında kalacağını söylemek daha doğru bir seçenek olarak görünmektedir (Hick, 1985). Oysa asırlar önce bozkırda zorlu bir yaşam mücadelesi veren Oğuzlarda bu ahlakî çöküntünün izlerine bile rastlanmamaktadır. Bunun nedenini; teknolojiden uzak, geleneklere ve törelere bağlı olarak sürdürülen bir yaşama ya da bugün dünyadaki insan nüfusundaki artış itibariyle ortaya çıkan kaosa ya da insanlığın ulaştığı teknoloji sayesinde haberleşmenin basit bir hale gelmesi ve bu yolla toplumların birbirlerinden olumsuz olarak etkileniyor olmalarına

bağlamak ve bu yönlü açıklamak mümkün olabilir fakat gözden kaçırılmaması gereken Dede Korkut hikâyelerinde *hem mükemmel bir insanı yaratma hem de mükemmel bir toplumu yaratma çabasının* gösterilmiş olmasıdır. Bu bağlamda Dede Korkut hikâyelerindeki etik değerlerin, hikâyelerin ortaya çıktığı yüzyıldan, yazıya geçirildiği yüzyıla kadar devamlılığını sürdürmesi ardından da bugüne kadar gelmesi ve bu değerlerin günümüz Türk toplumunun değerleri ve ahlak anlayışıyla, tüm bu dış etkilere rağmen, hala bire bir uyuyor olması, Bauman'ın bu çabanın uygulanabilir bir proje olmadığı fikriyle tezat oluştururken bu projenin ne denli uygulanabilir bir proje olduğunun da ispatı durumundadır.

Oğuz toplumunda olumsuzluklar yok mudur? Elbette ki vardır; ama Dede Korkut hikâyelerinde gerek kahramanlar gerekse olaylar bazında, toplumunda yaşanan olumsuzluklar ele alınırken bu olumsuzlukların, olumlu hale çevrilmesi amacının taşındığı ve bu çabayla hareket edildiği görülmektedir. Hikâyelerdeki kahramanların davranışlarının, Oğuz toplumunca özendirici olması ve olumlu yönde taklit edilmesi amaçlanmıştır. Örneklemeler bu amaç üzerine kurgulanmıştır. Oğuzlar, benimsedikleri bu mükemmel insan ve mükemmel toplum yaratma hedeflerinin, etraflarını çevreleyen düşmanlarınca benimsenmediğinin, hedeflenmediğinin farkındadırlar. Onların fizikî olarak hayatta kalma çabası içinde kendilerini savunma amaçlı savaşlarına aslında ruhî yönden *iyi ve kötünün* savaşı olarak bakmak mümkündür. Bu sebeple iyi ve kötünün ayrımı noktasında, kötüyü benimseyen düşmanlara karşı varlıklarını sürdürebilmek adına her zaman mücadele etmişlerdir. Bu mücadelede öncelikle akli ve muhakemeyi ön planda tutarak kendi içlerindeki mükemmel toplum olma çabasının temellerini sağlam tutmaya gayret etmişlerdir.

Dede Korkut hikâyelerinin tamamında; Oğuzların kendilerinin dışında kalan ve mükemmellik hedefi taşımayan düşmanlarına, bu hedefi benimsetmenin imkanı olmadığı farkında oldukları ima edilmiş ve kendilerini korumaları için öncelikli olarak yapmaları gerekenin önlem almak olduğu altı çizilerek anlatılmaya gayret gösterilmiştir. Bu sebeple hikâyelerde bireysel karar almanın, istişare etmeden karar almanın, akıl yürütmeden muhakeme etmeden karar almanın acı sonuçları gözler önüne serilmiştir. Oğuzlar içinde düşmanlık ve kötülük taşıyan kişilerden zarar göreceklarını ve bu zararı görmemek için önceden önlem almaları gerektiğini, yaparak yaşayarak çok erken yaşlardan itibaren öğrenmişler ve mükemmel toplumu yaratmak çabasıyla bu öğretilerini anlatılar vasıtasıyla yeni nesillere aktarmışlardır. Bu noktada Oğuz toplumunun İslam filozoflarından *Maturidi, Farabi, İbn-i Sina, Gazali* ve *İbn-i Rüşd*'ün insanın akli ve özgür iradesi ile iyiliği ve kötülüğü seçebileceği düşüncesini daha o yüzyılda kabul eden ve uygulayan bir toplum olduklarını söylemek mümkündür.

Oğuzlar, *mükemmel toplumu yaratabilmişler midir?* sorusunun yanıtına elimizdeki metin yoluyla bakmamız gerekmektedir. Aslolan, ayakları yere basan, gerçek bir yorum yapmamızı sağlayacak olan Dede Korkut metnidir ve bu metne baktığımızda, Oğuz toplumunun karşılaştığı her problemi çözüme kavuşturduğu görülmektedir. Kanaatimizce mükemmel toplumdan anlamamız gereken, hiçbir problem yaşanmayan toplum değildir, mükemmel toplum kavramında kastedilen,

problemler yaşayabilen ama bu problemleri en akılcı, en adil, en insancıl yöntemlerle çözebilen toplumdur. Dede Korkut metninden hareketle Oğuz toplumunun bu gerçekleştirmiş olduğunu söyleyebiliriz.

Kötülük Düşünmek Olumsuz Etik Değeri başlığı altında yer alan olaylardaki halkbilimsel anlamda halk fikirleri ile metaetikselsel anlamda önermeler doğrultusunda halk felsefesi (dünya görüşü): Oğuzların; amaca ulaşma yolunda her şeyin mubah olduğunu düşünenlerin her türlü kötülüğü yapma gücünü kendilerinde bulduklarını bilgisiyle kıskançlık ve hırs gibi kötü duyguların, insanlarda kötülük yapma ve düşmanlık etme dürtüsü uyandırdığını tecrübeleriyle sabitledikleri bu sebeple bozkır yaşantısında, düşmanlara karşı her zaman tetikte oldukları, olası saldırılara karşı önlem alıp hazırlıklı davrandıkları, kötünün içinde her zaman kötülük, hainin içinde her zaman hainlik olacağı, onlara fırsat verilmemesi gerektiği kabulleri çerçevesinde yapılandırdıkları bir dünya görüşüne sahip oldukları görülmektedir.

4. Bulgular

Toplumların halk felsefelerinde olumsuz etik değerler de olumlu etik değerler kadar önemlidir nitekim olumsuz etik değerler ait oldukları toplumun neyi doğru bulmadığı, neyi affedilmez olarak nitelendirdiğini, neyin eyleyilmesinde sakıncı gördüğünü ve neden sakınca gördüğünü ifade ederler. Bu anlamda Halkbilimsel Metaetik Kuram, olumlu etik değerlerin etik analizini yaptığı gibi olumsuz etik değerlerin de etik analizini yapmak suretiyle toplumsal etik algının bütünlükle ortaya konması noktasında işe koşulabilen bir kuram özelliği taşımaktadır.

Oğuz toplumu Müslüman bir toplumdur. Bu doğrultuda Feldman'ın gerek sözcükleri kavramsal olarak tanımlamak amacını taşıyan *dilsel yaklaşımıyla* gerekse sözcükleri anlamsal olarak anlamaya ve açıklamaya çalışan *metafizik yaklaşımıyla* ele alalım. Feldman'ın tespitinin bu noktada doğruluğunu ispatladığını, Oğuzlarda iyilik ile kötülük kavramlarının dilsel ya da metafizikselsel olarak pek farklı sonuçlar vermediğini görmekteyiz. Oğuzlar kötülüğü şer ve fena; zulüm ve fesâd olarak kabul etmiş, yanlış olan, zararlı olan, kusurlu olan, rahatsız edici olan, eyleme döküldüğü anda kınanan, etik anlayışına uymayan, toplumsal düzeni bozan her şey olarak tanımlamışlardır.

Oğuzların bu noktada Marx'ın diyalektik felsefesiyle uyumlu bir yapı sergilediği görülmektedir; çünkü Oğuzlar, iyilik kavramını tüm bu sıraladığımız olumsuz özelliklerin tam karşısı olarak tanımlamaktadırlar. Dede Oğuzlar en üstün iyilikler olarak *adalet, sevgi, merhamet* bağlamında *cömertlik, misafirperverlik, dostluk, şefkat, eşitlik, muhakeme* gibi olumlu etik değerleri; kötülükler olarak *öfke, kin, gazap, zulüm, şehvet, zina* gibi olumsuz etik değerleri kabul etmektedirler. Günümüzde insanlığın ulaştığı medeniyet seviyesinde tüm toplumlarca kabul gören sabit değerler adını verdiğimiz *adalet, sevgi, merhamet, cömertlik, misafirperverlik, dürüstlük* gibi değerlerin Oğuz toplumunda daha o yüzyıllarda bile kabul gören ve doğruluğu kanıtlanmış, aksi düşünülme-yen sabit değerler olarak toplum yaşantısında yerini almış ve Oğuz toplumunun halk felsefesinin ifade etmekte olduklarını görmekteyiz.

Oğuzlar Batı ve Doğu filozoflarının iyilik ve kötülük problemine bakış açılarından İslam filozofları *Maturidi, Farabi, İbn-i Sina, Gazali* ve *İbn-i Rüşd*'ün ifade ettikleri insanın akli ve özgür iradesi ile iyiliği ve kötülüğü seçebileceği düşüncesini kabul etmektedirler. Bu düşünce Dede Korkut'un *eski pampuk biz olmaz, karı düşman dost olmaz* sözlerinde vücut bulmaktadır.

Dede Korkut, düşmanın her zaman kötülük yapma potansiyeli taşıdığı, bu sebeple uyanık olmak gerektiği konusunda Oğuzlara nasihat etmektedir. Dede Korkut'un bu önemli cümlesinin altındaki fikir; kötülüğün insanın içinde var olan, özgür iradeyle özgür bir seçimle tercih edilen bir olgu olduğu fikridir nitekim tecrübeyle sabittir ki düşman, her zaman özgür iradesiyle bu olguyu eyleme dökme-yi tercih etmekte/seçmektedir.

Sonuç

Çalışmamızda; halkbilimi ve metaetik alanlarının senteziyle disiplinlerarası bir çalışma ile ortaya koyduğumuz *Halkbilimsel Metaetik Kuramın* inceleme yöntemi *Halkbilimsel Temellendirme Metaetikselsel Çözümleme Yönteminin* anlatılara nasıl uygulandığını örnekledik. Bir toplumun etik anlayışı; o toplumun halk felsefesini oluşturan kabulleri, eylemleri ve bu kabullerle eylemleri kavramsallaştırdığı etik değerlerinin ifadesidir. Her toplum kendi mitolojik arka planı, tarihi, kültürü, hayat felsefesi doğrultusunda bir etik anlayışa sahiptir. Halkbilimsel Metaetik Kuram, *ahlaksal yaşam; gelenekler, görenekler, âdetler, töre ve örfler doğrultusunda yapılandırılabilir* önermesini ortaya koyan ve bu iddiayı ispatlayan bir kuramdır.

Asırlar önce bozkırda zorlu bir yaşam mücadelesi veren Oğuzlarda herhangi bir ahlakî çöküntünün izine rastlanmamasının nedenini; teknolojiden uzak, geleneklere ve törelere bağlı olarak sürdürülen bir yaşama ya da bugün dünyadaki insan nüfusundaki artış itibariyle ortaya çıkan kaosa, insanlığın ulaştığı teknoloji sayesinde haberleşmenin basit bir hale gelmesi ve bu yolla toplumların birbirlerinden olumsuz olarak etkileniyor olmalarına bağlamak ve bu yönlü açıklamak mümkündür. Oğuzların hiçbir ahlakî problem yaşamadıklarını söyleyemeyiz fakat bu noktada ahlakî çöküntünün başka bir olgu, ahlakî problemin başka bir olgu olduğu göz ardı edilmemelidir. Bauman'ın *Mükemmel bir insanı yaratmaya çalışmak gibi mükemmel bir toplumu da yaratmaya çalışmak uygulanabilir bir proje değildir* iddiasına karşılık Oğuzların mükemmel toplumu, hiçbir problem yaşamayan toplum olarak değil, aksine problemler yaşayabilen ama bu problemleri en akılcı, en adil, en insancıl yöntemlerle çözebilen toplum olarak tanımladıklarını ve bu tanımlama ile oluşturdukları bir halk felsefesini benimsediklerini söylemek mümkündür.

Burada *Oğuzlar, mükemmel toplumu yaratabilmişler midir?* sorusunun cevabına Dede Korkut metniyle bakmamız gerekmektedir. Aslolan, ayakları yere basan, gerçek bir yorum yapmamızı sağlayacak olan Dede Korkut metnidir ve bu metne baktığımızda, Oğuz toplumunun karşılaştığı bütün ahlakî problemlere, bir ahlakî çöküntüye bir ahlakî yozlaşmaya yol açmadan neşter vurduklarını ve problemleri daha çok küçükken çözüme kavuşturdukları görmekteyiz. Bu sebeple Dede Korkut metninden hareketle Oğuz toplumunun mükemmel toplumu, problemlerini en akıl-

cı, en insancıl yöntemlerle çözebilen bir toplum olarak yarattıklarını, bunu gerçekleştirmiş olduklarını söyleyebiliriz.

KAYNAKÇA

1. Bauman, Z. (2016). *Postmodern Etik*, 3. Baskı, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
2. Cevizci, A. (2002). *Etiğe Giriş*, İstanbul: Engin Yayıncılık.
3. Çalışlar, A. (1991). *Felsefe Sözlüğü*, Birinci Baskı, İstanbul: Cem Yayınevi.
4. Çobanoğlu, Ö. (2000). “Geleneksel Dünya Görüşü veya Halk Felsefesinin Halkbilimi Çalışmalarındaki Yeri ve Önemi Üzerine Tespitler”, *Milli Folklor*.
5. Çobanoğlu, Ö. (2015). *Halk Bilimi Kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş*, Ankara: Akçağ Yayınevi.
6. Çobanoğlu, S. (2018). *Sözlü Edebiyat ve Anlatım Tutumu*, Ankara: Akçağ Yayınları.
7. Çobanoğlu, S. (2020). “Halkbilimsel Açından Türk Dünyası Sosyokültürel Bağlamında Etik ve Metaetik”, *Uluslararası Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*.
8. Çobanoğlu, Sa. (2021a). *Halkbilimi Bağlamında Dede Korkut Hikâyeleri'nin Halk Felsefesi ve Metaetikselsel Çözümlemesi*, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Doktora Tezi, I. Cilt, Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi.
9. Çobanoğlu, S. (2021b). *Halkbilimi Bağlamında Dede Korkut Hikâyeleri'nin Halk Felsefesi ve Metaetikselsel Çözümlemesi*, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Doktora Tezi, II. Cilt, Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi.
10. Çobanoğlu, S. (2021c). “Halkbilimsel Bakış Açısı ve Disiplinlerarası Bir Yaklaşımla Halkbilimi Etik ve Metaetik İlişkisi”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, C. 9.
11. Çobanoğlu, S. (2022). *Mitoloji Araştırmaları III*, (Ed. İbrahim Gümüş) İçinde, “Halkbilimsel Metaetik Kuram Bağlamında Dede Korkut Hikâyeleri'nde ‘Söz Vermek Verdiği Sözü Tutmak’ Olumlu Etik Değeri'nin Mitolojik Arka Planı”, Pradigma Akademi.
12. Dundes, A. (1972). “Folk ideas As Units of Worldview.” Toward New Perspectives in Folklore, (Ed. Americo Paredes ve R. Bauman), *Austin: The University of Texas Press*.
13. Feldman, F. (2016). *Etik Nedir?* 3. Baskı, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
14. Garbner, G. (1998). Cultivation analysis: An overview, *Mass Communication & Society*, 1(3/4).
15. Güngör, E. (1997). *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak*, 2. Baskı, İstanbul: Ötügen Yayınları.
16. Hick, J. (1985). *Evil and The God of Love*, London, Macmillan.
17. Neuman, W.L. (2014). *Toplumsal Araştırma Yöntemleri Nicel ve Nitel Yaklaşımlar*
18. I. Ankara: Yayın Odası.
19. Onart, A. (1976). “Ahlak Felsefesinde Doğalcılık Nedir?”, *Felsefe Arkivi*, C.0, S.20.

20. Strausse, L., C. (1994). *Yaban Düşünce*, 1. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
21. Tepe, H. (2011). *Etik ve Metaetik*, 1. Baskı, Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu.

Саджиде Чобаноглу (Турция)

Фольклорное обоснование «отрицательной этической ценности злого умысла» в Книге Деда Коркута посредством теории фольклорной метаэтики

Резюме

С развитием технологий в наше время возникла большая этическая проблема. Несправедливое распределение доходов в мире, неравное медицинское обслуживание, проблемы миграции и окружающей среды, глобальное потепление, профессиональная этическая деградация – это проблемы, с которыми люди в этом столетии не могут справиться. Наряду с этими проблемами, требующими универсальных решений, на первое место выступают человеческие отношения, доведенные до уровня некоммуникабельности, и стремительно растворяющиеся этические ценности.

При решении этих этических проблем обществам следует исходить из своего собственного мифологического фона, истории, культуры и народной философии и использовать культурные ценности, содержащие народную философию – источник древних познаний. Общий для тюркского мира текст, который можно взять за образец в решении социально-этических проблем и адаптировать к нашему веку, – это, несомненно, Книга Деда Коркута. Детализируя это величественное произведение, запечатлевшее мифологический фон, историю, культуру тюркского мира, выразившее тюркскую культуру, тюркскую эстетику, тюркскую народную философию, можно проводить междисциплинарные исследования в области фольклора, этики, метаэтики, исследовать возможности адаптации тюркской народной философии к сегодняшней жизни и решать таким путём насущные этические проблемы. В соответствии с этим, проведя междисциплинарное исследование, мы выдвинули теорию фольклорной метаэтики, исследовательским методом которой является усовершенствованный нами метод фольклорного обоснования метаэтического анализа.

Тема данной статьи – исследование отрицательной этической ценности злого умысла в Книге Деда Коркута и раскрытие народной философии (мировоззрения) посредством новой в фольклористике теории фольклорной метаэтики и метода фольклорного обоснования метаэтического анализа. Цель статьи – представить образцовую работу, демонстрирующую применение исследовательского метода теории фольклорной метаэтики для фольклорного обоснования отрицательной этической ценности злого умысла.

Ключевые слова: *фольклор, этика, метаэтика, теория, обоснование.*

Sajide Chobanoghlu (Turkey)

The folklogical foundation of the “negative ethical value of think bad” in metaetic theory of folklore with in the “The Book of Dede Korkut”

Abstract

With the developing technology in our age, a big ethical problem has started to be experienced. Many ethical problems such as unequal income distribution in the world, unequal health services, migration and environmental problems, global warming, professional ethical corruption are the problems that people in this century cannot cope with. In addition to these problems that require universal solutions, human relations, which have been brought to the level of non-communication, which all societies must solve within their own bodies, and ethical values that are rapidly dissolving, are in the first place as problems that need to be taken care of as soon as possible.

In the solution of these ethical problems, it is a right choice for societies to set out from their own mythological background, history, culture, and folk philosophy, and to make use of cultural products that contain folk philosophy that is the source of their ancient knowledge. As the Turkish world; Our common text, which we can take as an example in solving our social ethical problems and adapt it to our age, is undoubtedly the Book of Dede Korkut. depicting the mythological background, history and culture of the Turkish world; It is possible to make interdisciplinary studies in the fields of folklore, ethics and metaethics by determining this magnificent work, which expresses Turkish culture, Turkish aesthetics and Turkish folk philosophy, as the study universe, research how we can adapt Turkish folk philosophy to our current life and find solutions to today's ethical problems in this way. In line with this thought, we have put forward the *Metaetic Theory of Folklore* by conducting an interdisciplinary study, and we have developed the *Method of Folklore Grounding Metaethics Analysis*, which is the analysis method of the theor

The subject of this study; The purpose of this study is to examine the Negative Ethical Value of Thinking Evil in the Book of Dede Korkut and to reveal the folk philosophy (world view) with the *Metaetic Theory of Folklore*, which we have put forward as a new theory in folklore, and the *Method of Folklore Grounding Metaethics Analysis*, which we have developed as its working method. The aim of the study; The aim is to present an exemplary study showing the application of the method by making the folkloric justification of the *Negative Ethical Value of Thinking Evil* with the analysis method of *Metaetic Theory of Folklore*.

Key words: *Folklore, Ethics, Metaethics, Theory, Grounding.*

ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏR
ЛИТЕРАТУРНЫЕ СВЯЗИ
LITERARY RELATIONS

AFİNA BARMANBAY (Türkiye)*

AHMET CEVAT VE TÜRK DÜNYASI

Özet

Azerbaycan'da birkaç kuşak, Repressiya (1937-1938) döneminden 1990'lı yıllara kadar Ahmet Cevat (1892-1937) kimliğinden habersiz şekilde büyümüştür. Yıllardır çok sevilen ve mehter marşları arasında yer alan "Çırpınırdı Karadeniz" türküsünün güftesinin Ahmet Cevat'a, bestesinin ise Üzeyir Hacıbeyli'ye ait olduğunu Azerbaycan ve Türkiye'deki yeni nesil, Sovyetlerin dağıldığı yıllarda keşfetmiştir. Bu dönemden itibaren Ahmet Cevat, Türkiye'de tanınan en ünlü Azerbaycan şairlerindedir. Azerbaycan'da doğup Türkiye'de büyüyen, 1990'lı yıllardan itibaren ise her iki coğrafyayı saran bir eser gibi "Çırpınırdı Karadeniz"; Azerbaycan-Türkiye ortak millî kültürünün, tarihinin, edebiyatının ve müziğinin simgesi hâline gelmiştir. Dolayısıyla bu şiirin müellifi Ahmet Cevat, artık Türkiye'nin de millî şairi statüsündedir. Bununla birlikte, Ahmet Cevat diğer Türk coğrafyalarında yeterince tanınmamaktadır. Hâlbuki şairin Türk coğrafyalarıyla ilgili pek çok şiiri bulunmaktadır ve bunların birçoğu dikkatlerden uzak kalmıştır. Ahmet Cevat'ın tüm Türk dünyasında tanıtılmasını amaçlayan çalışmamızda, şairin Azerbaycan ve Türkiye dışındaki Türk coğrafyalarını ihtiva eden şiirleri ele alınmıştır. Şairin çeşitli dönemlerde kaleme aldığı bu şiirler, dönemlere göre üç ayrı bölüm hâlinde incelenmiştir. Her bölümde tahlile tabi tutulan şiirler, yazıldığı dönemin manzarasına ışık tutmaktadır. Konu, ilk defa ayrıntılı şekilde işlenmektedir. Çalışmamızın; İdil Boyu, Kırım, Türkistan (Orta Asya), Dağıstan, Sibirya, Moğolistan, Irak, Hindistan vb. coğrafyalardaki Türklerin Ahmet Cevat şiirine ilgi duymasına vesile olmasını ve konuyla ilgili yeni çalışmalara ilham vermesini temenni ederiz.

Anahtar kelimeler: *Ahmet Cevat, İdil Boyu, Kırım, Türkistan (Orta Asya), Dağıstan, Irak.*

GİRİŞ

Azerbaycan'ın millî istiklal ve cumhuriyet şairi Ahmet Cevat (1892-1937); Balkan Savaşlarında Osmanlı Ordusu sıralarında savaşmış, Birinci Dünya Savaşı

* Kafkas Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Doç. Dr.
E-mail: afina.barmanbay@gmail.com

döneminde Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriye üyesi olarak Osmanlı'nın Doğu Cephesi bölgelerinde yardım faaliyetlerinde bulunmuştur. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920) döneminde edebiyatta yeni millî şiirin en parlak çağının yaşanmasını sağlayan şairlerdendir. Sovyet döneminin Reprssiya kırımına maruz kalan şair, Turancılık ve Türkçülükle suçlanarak 1937'de kurşuna dizilmiştir.

Edebiyat, tarih boyunca karşılıklı ilişkiler ve etkileşimler sonucunda gelişmiştir. 20. yüzyılın başlarında A. Cevat, Türk halklarının karşılıklı edebî ve sosyopolitik ilişkilerinin devam etmesinde ve gelişmesinde özel bir rol oynamıştır. Bu nedenle Türkiye'de şairin sanatına duyulan ilgi, hep canlıdır ve giderek artmaktadır¹. “Şiirim” (1914) adlı manzumesinde “Adak adak gezmek ister gönlüm Turan ellerini” diyen A. Cevat, Kâbe kadar mukaddes gördüğü Turan'ın durumunu, elinde tuttuğu sönük bir meşaleye benzetmiş, bu meşalenin bir gün daha gür yanacağına inanmış ve kendisini Turan yolcusu olarak görmüştür. Şu dizeler, şairin sanatının ana fikrinin can damarını oluşturmaktadır:

Turan öylə bir müqəddəs Kəbədir ki, hər bir daşı

Kölgəsində düşər yerə Türkün əgilməyən başı! (Cavad, 2005: 113).

Şaire göre eğilmez bir başa sahip Türk; Kâbe kadar kutsal saydığı Turan'ın her bir taşının gölgesi karşısında başından geçmeye hazır olmalı, Turan'ın her bir taşına tazim etmelidir. Şairin hayalindeki Turan'ı kuracak olan tek güç ise Türkiye'dir. Çünkü gerçekten de 20. yüzyılın başlarında Türkiye; Osmanlı devleti dışındaki Azerbaycan, Tatar, Başkurt, Kazak, Özbek, Uygur vb. Türk halkları için kelimenin tam anlamıyla bir Mekke timsalindeydi (Quliyev, 2007: 31). A. Cevat'ın Türkiye ile edebî ilişkilerdeki hizmetleri, ayrıca Türkiye ve Türk Ordusu hakkındaki şiirleri yeterince bilinmesine rağmen diğer Türk coğrafyalarıyla ilgili şiirleri şimdiye kadar özel araştırma konusu olmamıştır. Şairin Azerbaycan ve Türkiye dışındaki Türk coğrafyalarını ele alan şiirlerinde Kafkas, Altay, Sibirya, İran, Dağıstan, Kırım, Irak, Türkistan (Orta Asya), İdil Boyu gibi bölgelere rastlanmaktadır. Çalışmamızda; farklı dönemlere ait bu konudaki şiirler; Cumhuriyet öncesi (1914-1918), Cumhuriyet dönemi (1918-1920) ve Cumhuriyet sonrası (1920-1937) olarak tasniflendirilmiştir.

1. CUMHURİYET ÖNCESİ YAZDIĞI ŞİİRLER (1914-1918)

1.1. Gaspıralı İçin (1914)

“Dilde, fikirde, işte birlik” düsturuyla dünya fikir tarihinde derin bir iz bırakan İsmail Bey Gaspıralı'nın (1851-1914) “ideolojik ve kültürel görüşleri Türk dünyasının dört köşesinin kesişme noktasıdır” (Barmanbay, 2020: 142) ve “İsmail Bey Gaspıralı'nın Azerbaycan'la ilişkisi, Kırım-Azerbaycan edebî-kültürel birliğinin zirvesini oluşturmaktadır” (Barmanbay, 2020: 135). İsmail Bey Gaspıralı anısına yazılan makale ve şiir müellifleri safında Ahmet Cevat da yer almaktadır. “Gasprinski İçin” adlı şiir, İsmail Bey Gaspıralı'nın vefatı münasebetiyle Gence'de yazılmıştır. Manzume, Ahmet Cevat'ın büyük mütefekkiye adanmış bir ağıt

¹ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: Məmmədli, 2010.

niteliğindedir. “Milli sazlar çalır matəm... müsibət” dizesiyle başlayan şiirde, Gaspıralı’nın ölümünden duyulan derin hüznün ve keder, tüm Türk dünyasının derdi olarak ele alınmıştır. Bahçesaray’da hayata veda eden Gaspıralı’nın ölümünün milleti nasıl yasa boğduğu şöyle ifade edilir:

*Dağlarına çökmüş matəm havası,
Baxdım, ağlar türkün bağı-bağçası.* (Cavad, 2005: 114)

Türk’ün bağı bahçesi olan Bahçesaray’daki matem havası, tüm Türk coğrafyasında duyulmaktadır. Şair, Türk halklarının kalbinin Bahçesaray’da attığını ifade etmeye çalışmıştır.

Ahmet Cevat, Gaspıralı’nın vefatını yalnızca Türk dünyası için değil, tüm İslam âlemi için büyük kayıp sayar. Gaspıralı’nın İslam âlemindeki yerini vurulamak isteyen şair, onun kaybindan duyulan acı ile Kâbe’nin yıkıldığını, oradaki matemın yanık sesinin buralara kadar geldiğini ifade etmekle şiirin daha dokunaklı hâl almasını sağlamıştır:

*Yıxıldı bir Kəbə mövtin əlindən,
Yanıq bir səs gəlir Zənzəm elindən!* (Cavad, 2005: 114)

“Hz. İsmâil, Türk edebiyatında doğumundan başlayarak çocukluğu, gençliği ve peygamberliği gibi yönleriyle ele alınmış, özellikle annesi Hâcer’le birlikte Mekke’de bırakılması, burada zemzemin fışkırması, babası İbrâhim tarafından Allah’a kurban edilmek istenmesi, buna razı olup sabır göstermesi ve Kâbe’nin inşaatında babası ile beraber çalışmasından bahsedilmiştir” (Uzun, 2001: 80). Manzumenin son dizelerinde; Hz. İsmail’in kurban verilmesiyle zemzem suyunun ortaya çıkması olayına gönderme yapılmış ve İsmail Bey Gaspıralı, Türk-İslam dünyasının geleceği için bir kurban olarak gösterilmiştir:

*Hacər qurban verdi, Tanrı sınadı,
Bənimkini qoyub onu almadı.* (Cavad, 2005: 114)

Hacer; Hz. İbrahim’in eşi ve Hz. İsmail’in annesidir. “İsmâil’in büyümesinden sonra Allah’ın İbrâhim’den onu kurban etmesini istemesi ve İbrâhim’in bu emri yerine getirmeye çalışması üzerine şeytan tarafından iğvâ edilmek istenen Hâcer durumu tevekkülle karşılayarak şeytanın iğvâsına kapılmamış, İsmail’in kurban edilmek istenmesine rızâ göstermiştir” (Kuzgun, 1996: 433).

En son mısradaki; Gaspıralı’nın ölümüyle onun değil, şairin canının alındığı ifade edilmeye çalışılmıştır. Böylece, Ahmet Cevat gibi genç şairlerin İsmail Bey Gaspıralı’ya canlarını feda etmeye hazır olduğu anlaşılmaktadır.

1.2. Irak (1916)

20. yüzyıl başlarından günümüze dek Irak Cephesi’ndeki muharebeler, Türkiye sahasında olduğu gibi Azerbaycan edebiyatında da yeteri kadar işlenmemiştir. Ahmet Cevat’ın “Irak” şiiri, dönemin manzarasını manevi ve psikolojik yönden yansıttığı için dikkat çekmektedir. Manzumenin ana fikri, Türk birliğidir. Şair, Irak’a, Irak’taki Türklere özlem duyar, oralara ve oralardaki kan kardeşlerine Irak kalmanın verdiği kederi paylaşır.

Bilindiği üzere Irak, 1914 yılı itibariyle İngilizlerin işgaline maruz kalmıştır. 24 Temmuz 1915 günü Bağdat'a doğru hücumu geçen İngiliz birliklerinin ilerleyişi karşısında Türk birlikleri, Kutü'l-Amâre'den çekilmiş ve İngilizler burayı işgal etmişlerdir (Akandere, 2016: 521). Ardından İngilizleri geri çekilmeye mecbur bırakan kuşatmalar 1916 Mart ayına kadar devam etmiş ve Türk birliklerinin zafere sonuçlanmıştı. A. Cevat "Irak" şiirini tam da bu işgal döneminde yazmıştır:

*Çoxdan ayrı düşdük biz yar elindən,
Əcəb o yerlərdə "biz deyən" varmı?
Biz anmaqdan, söyləməkdən yorulduq,
Bir düşünən bizi, söyləyən varmı? (Cavad, 2005: 121).*

Şiirin diğer dördlüğünde, "garip minarenin yanık sesi" inleyerek "O"nu, yani Osmanlıyı imdada çağırıyor. Şiirde; Irak'taki Türklerin de kan kardeşlerini unutmaması isteniyor; böylece, aradaki manevi köprü zaman aşımına uğramayacak ve ileride yeniden birleşebileceklerdi.

Üzerinden 100 yılı aşkın süre geçmesine rağmen Irak sorunu devam etmektedir ve Ahmet Cevat'ın bu şiirinin verdiği keder ve hasret duyguları hâlâ güncelliğini korumaktadır.

1.3. Kuropatkin'e (1917)

Aslında Kuropatkin'e değil, emperyalist Rusya'ya hitaben yazılmış olan bu şiirde; Orta Asya ve Sibirya'da yaşanan felaketler kaleme alınmıştır. Kimdir Kuropatkin? Aleksey Nikolayeviç Kuropatkin / Алексей Николаевич Куропаткин (1848-1925), 1916 Temmuzunda Türkistan Genel Valisi olarak tayin edilip Türkistan'a gönderilmiştir (Şen ve Çiftçiöğlü, 2018: 184-185). Bu dönem Türkistan'da isyanlar dönemidir. "İsyan hareketinin bastırılmasına öncülük eden Kuropatkin", aslında Çarlık Rusyası'nın Türkistan politikasına muhalif olmuştur; Şubat 1917 devrimiyle başa gelen Bolşevikler, onun daha önceki "bu tutumunu kendileri için sakıncalı görerek istifaya zorlamışlardır" (Şen ve Çiftçiöğlü, 2018: 185-207). Kuropatkin'in kaleme aldığı anı ve tecrübeleri, söz konusu isyanın yatırılması için Rus devletinin uyguladığı siyaseti açıklamaktadır.² Ahmet Cevat, "Kuropatkin'e" şiirini tam da bu dönemde yazmıştır. 1917 Şubat devriminden sonra Mart ayında bu şiir yayınlanır ve tam da bu dönemlerde Kuropatkin'in Türkistan'daki görevine son verilir. Şair bu şiirinde; Türk halklarına karşı yürütülen canice soykırım politikasının sonuçlarını (Nəbiyev, 2004: 61) ve genel olarak Rus siyasetine itirazını Rus memura hitaben dile getirmiştir. Kuropatkin, devletin siyasetini uygulayan bir piyondur. Kuropatkin'i "Türkistan celladı" adlandıran şair, "Gelmez mi hiç?", "Ben o güne hasretim" diyerek hürriyet güneşinin bütün Turan coğrafyasında parlamasını temenni eder.

Manzumede; Rus zulmü sonucunda minarede ezanların susturulduğu, Türkistan'ın eğilmeyen başının tekmelendiği, dedelerin eski mezar taşlarının, Türk ırzının ve Türklerin var yoklarının çalındığı, insanların hayvan yerine koyulduğu,

² Konuyla ilgili ayrıntılı bilgileri için bkz.: Şen ve Çiftçiöğlü, 2018.

her yerlerin yakılıp yıkıldığı acıklı bir dille anlatılmaktadır. Gökteki kara bulutları mazlumların ahı olarak gören şair; Rus siyasetinin halkın dinine, diline, kültürüne, geleneklerine nasıl azgınca saldırdığını şöyle ifade eder:

*“Din” söylədik, Quranların təbdilinə yeltəndiniz,
“Dil” söylədik, fikrimizə məzar oldu Qara dəniz.
Zəngin idik, qurd oldunuz, yurdumuza saldırdınız,
Gözəllərin köksündəki altunları çaldırdınız!
Adlarını dəyişdirib məmləkətin, ilin, ayın,
Siz “şapqasız” sadə türkü məktəblərə buraxmayın,
Xor baxaraq əcdadının adətini sevənlərə,
Zəhər verin can yerinə, sizə “can” söyləyənlərə. (Cavad, 2005: 135)*

Şiirde; Rus emperyalizminin yapmış olduğu bunca barbarlıktan sonra utanmadan Türkleri Avrupa’ya “vahşi” olarak tanıtmalarına da değinilir. Şair, Sibiryada yaşatılan trajediyi ise şöyle anlatır:

*Sibiryada qazmaların guşəsi
Məzlumların kəmikiylə doludur!
Sənin kimi “əskiklərin” peşəsi,
Getdiyi yol azğınların yoludur!
Xoş hər vaxt gecə getməz, dan atar,
Bilməzmiydin səni bir gün qan tutar? (Cavad, 2005: 136)*

Sibiryada evlerin köşeleri mazlum kemikleriyle dolmuştur. Gece bittiğinde, tan yeri ağardığında dökülen kanların hesabı şu azgınlara sorulacaktır. 20 Mart 1917 tarihinde yazılan şiirde kullanılan bu ifadelerle, ayrıca “Unut, eski günü unut!” sözleriyle tüm Türk halklarının kaderlerinde yeni bir dönemin başlayacağına dair umutlar dile getirilmiştir. Şiirde, “Söyleyiniz, hangi yurdun balası, Elinizden ölüm camu içmedi?” ifadesi ile Rus emperyalizminin ağır sonuçlarının Türkistan ve Sibiryada coğrafyaları ile sınırlı kalmadığı ifade edilmiştir.

2. AZERBAIJAN HALK CUMHURİYETİ DÖNEMİNDE YAZDIĞI ŞİİRLER (1918-1920)

23 aylık küçük zaman dilimini kapsayan Azerbaycan Cumhuriyeti dönemi, Ahmet Cevat’ın edebî faaliyetinin çok verimli bir dönemidir. Ahmet Cevat; bağımsız Azerbaycan devletinin kuruluşunu, Turan idealine giden yolda bir merteye olarak görmüştür. Bu dönemde Azerbaycan devletine ve bayrağına yazdığı şiirlerinde mutlaka diğer Türk halklarını anmış, istiklal güneşinin tüm Türk coğrafyasında parlamasını dilemiştir.

Daha önce “Kuropatkin’e” adlı şiirinde Türkistan’daki Rus emperyalizmini eleştiren şairin hedefinde bu sefer Azerbaycan’daki İngiliz emperyalistleridir. “İngiliz” adlı şiir, Batı emperyalizmine karşı yazılan en güzel edebî örneklerdendir. Altı dörtlükten oluşan şiirin bir bendi şöyledir:

*Damağında Çanaqqala ağısı,
Sənmisən türk ellərinin yağısı?*

İslam dünyasının ölüm çalğısı,

Ölüm ninnisiylə yaxan ingilis! (Cavad, 2005: 141),

Bakü haricinde Türkiye, Kâbe, Hindistan gibi coğrafyaların da adı geçen şiirde bağımsız Azerbaycan, Turan'a giden yol olarak değerlendirilir.

“Ağlayırdım, Gülürem” adlı şiir, Türk halklarına hitaben yazılmıştır. İstiklale kavuşup kendi devletini kuran Azerbaycan artık mutludur. Bu mutluluğun tam ve ebedî olması için şair, diğer Türk halklarının da özgürlüğüne kavuşmasını diler. Bunun için ise Türklerin “sarı yüzlü hilekâr” düşmana dikkat etmesi ve birlik olması şarttır:

Qardaş kimi eyləməsən həp birlik,

Yenə girər torpağına yağılar! (Cavad, 2005: 219)

“Azerbaycan Bayrağına” şiiri; bayrak hakkında yazılan en güzel edebî örneklerden biri olmakla beraber, Azerbaycan'ın Türk dünyasının ayrılmaz bir parçası olduğunu en ince, en hassas, en nahif duygularla anlatan muhteşem bir sanat eseridir. Hürriyet güneşinin Azerbaycan'dan Türkistan'a ve bütün Turan'a yayılmasını arzu eden şair, duygularını şöyle ifade eder:

Türküstan yelləri öpüb alını

Söylüyor dərdini sana, bayrağım!

Üç rəngin əksini Quzğun dənizdən

Ərmağan yollasın yara, bayrağım!

Gedərkən Turana çıxdın qarşıma,

Kölgən Dövlət quşu, qondu başıma!

İzn ver gözümdə coşan yaşıma -

Dinlətsin dərdini aha, bayrağım! (Cavad, 2005: 142)

“Marş” adlı şiirde, Türkistan'a (Orta Asya'ya) doğru ilerleyen Türk askerinin misyonu vurgulanmaktadır:

İsmarladım nişanlıma –

Mən Turana gedişürüm.

Qardaşımı qurtarmağa

Türküstana gedişürüm! (Cavad, 2005: 219)

“Ey Asker” şiiri kardeşlik fermanına sadık kalarak mazlumların imdadına yetişen Türk askerine hitaben yazılmıştır:

Şu qarşığı duman çıxan bacadan

Sən gəlmədən iniltilər çıxardı!

Geciksəydin, məzlumların fəryadı

Yeri, göyü, kainatı yıxardı!

Yürü, yürü batan günün izinə!

Gülümsəyir doğan Günəş yüzünə! (Cavad, 2005: 142)

Layık olduğu derecede bilinmeyen bu şiirin yazılmasının asıl amacı, Türk askerinin tarihî misyonuna dikkat çekmektir. Günümüzde Türkiye'nin barış güçlerinin dünyada etkin olduğunu göz önünde bulundurursak, bu şiirin bestelenip Türk marşları arasında yerini alması beklenmektedir.

“**Türk Ordusu’na**” adlı şiirde; “Turan’dan Rus’u kovmaya gelen” “şanlı ülkenin şanlı ordusunun” Bakü fethi anlatılırken, Dağıstan da anılır.

2.1. Dağlar (Dağıstan Hatırası)

1917 Bolşevik İhtilâli’nden sonra 11 Mayıs 1918’de Dağıstan, Osmanlı’nın desteği ile “Dağıstan ve Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti adı altında bağımsızlığını ilân” etmiştir (Buniyatov, 1993: 405). Mondros Mütarekesi imzalandıktan sonra Osmanlı, Kafkas’tan çıkmaya mecbur bırakılmış ve ardından Rus ordusu, 30 Mart 1920’de Dağıstan’ı işgale başlamış, “20 Ocak 1921’de Rusya Federatif Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’ne tâbi Dağıstan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti” kurulmuştur (Buniyatov, 1993: 405). Ahmet Cevat; Rus işgalcilerine karşı Halil Paşa’ya destek olmak için 14 Nisan 1920’de Dağıstan’a gitmiştir (Sen Olasan Güllüstan, 2012: 24). “Dağıstan Hatırası” diye not düştüğü “Dağlar” adlı manzumesini; Dağıstan, Rus güçleri tarafından işgal edildikten sonra yazmıştır.

“Dağlar” şiiri (Cavad, 2005: 210-213), 24 dörtlükten oluşmaktadır. “Dertli sinedeki eski çığırlar” mısrası ile başlayan şiir, oldukça hüznü ve eski şanlı tarihe özlem doludur. Şair, dertli dağların ağırlı bakışlarının kanlı efsaneler anlattığını söyleyerek Dağıstan’ın tarihine yolculuk yapar. Türk-Moğol devleti olan Altın Orda’yı ve yiğit erleri anan şair, “Artık kara günler yeter, a dağlar!” diye sitem eder.

Subutay Noyan, “tarihin en büyük komutanlarından biridir”, özellikle Çingiz Han’ın vefatından sonra “bugünkü Macaristan ve Rusya topraklarında ön plandadır” (Gömeç, 2007: 231). Askerî güçlerinin tamamına yakını Türklerden oluşan Subutay, “Deşt-i Kıpçak ve Slav yurdunda önemli başarılar” kazanmıştır (Gömeç, 2007: 237). Şiirde, Subutay’ın ismi şöyle anılır:

Sabutay adında bir komandanı,

Göndermişdi Qərbə göylər Xaqanı.

İgid əllərdəki moğol fərmanı,

Gördünmü nə qollar bükər, a dağlar! (Cavad, 2005: 212)

İran ve Türkiye’nin Rusya’ya karşı bölgedeki hükümlerlikleri, bu devletlerin sembolleriyle birlikte şöyle ifade edilir:

İranın arslanı, Türkün hilalı,

Ürkütdü göyündə uçan qartalı.

Qanlı qarlar sənə düşmən çıxalı,

Görmədim üzünü gülər, a dağlar! (Cavad, 2005: 212)

Bir sonraki dörtlükte, Şeyh Şamil döneminde Dağıstan’ın imanının zirveye tırmandığı şöyle ifade edilir:

Bir gün gəldi, oldu imanın kamil,

Ki, qurtarır səni qəhrəman Şamil!

Fələk dedikləri sən deyən deyil,

Namərdlər dost yolu kəsər, a dağlar! (Cavad, 2005: 212)

Manzumedeki hüznün, tüm içtenliği ile ifade edilmiştir. Bu hüznün derinliğinde bir umutsuzluk ve çaresizlikle birlikte Azerbaycan için duyulan bir endişe vardır ve bu duygular sebepsiz değildi. Çünkü Rus işgalci güçleri durmayacak, Azerbay-

can Cumhuriyetini de yıkacaklardı ve şair tüm bu olacakların farkındaydı. Bu şiir 1 Nisan 1920 tarihinde yayımlandıktan az sonra Azerbaycan Cumhuriyetinin varlığına son verilecekti.

3. CUMHURİYET SONRASI, SOVYET DÖNEMİNDE YAZDIĞI ŞİİRLER (1920-1937)

Sovyet işgalinden sonra Ahmet Cevat, ilk önce merkezden uzaklaştırılarak öğretmen olarak Guba iline tayin edilmiştir. Eylül 1920 - Ekim 1922 tarihlerinde Guba ilinin Huluk köyünde eğitim alanında çalışan (Sen Olasan Gülüstan, 2012: 24) şair, bu yıllarda Sovyet işgali altındaki birçok bölgelerdeki şiddetli açlık konusunu Azerbaycan edebiyatında gündeme getirmiştir.

Bolşevik düzeninin tesisinden sonra meydana gelen 1921-1922 açlığı, gerek yayıldığı arazinin genişliği, gerekse duçar olan insanların sayısı bakımından o döneme kadar dünya tarihinde karşılaşılmış en dehşet verici felaketlerden biridir (Kırımlı, 2011: 881). 1920'den başlayan açlık afeti, "bütün İdil Boyu'na, Urallara ve bir müddet sonra da Don havzasına, Ukrayna'ya ve Kırım'a yayılmıştır (Kırımlı, 2011: 882). Kâzım Karabekir Paşa 21 Mart 1922 tarihli yazısında, "şimdiye kadar 10.000 Müslüman çocuğun Azerbaycan'a, 5.000'inin de Gürcistan'a sevk edilmiş olduğunu, 10.000 çocuğun daha Azerbaycan'a sevk edilmek üzere bulunduğunu ve bu sonunculardan yarısının yollarda hayatını kaybettiğini bildirmişti" (Kırımlı, 2011: 918). 1921-1922 yıllarında İdil Boyu Tatar Türkleri için bir faciaya dönüşen açlık sorunu, pek çok edebî esere konu olmuştur (Zaripova Çetin, 2020: 31). Şu korkunç açlık afetiyle ilgili Ahmet Cevat'ın dört şiirini tespit ettik. Azerbaycan sahasında diğer şairlerin konuyla ilgili eserleri, araştırıcısını beklemektedir.

3.1. Volga Açlarına (1920)

Volga (İdil Boyu) açları hakkında yazdığı bu şiirinde açlık afetini "tiran" adlandıran şair, İdil Boyu'nun "yürüyen ölümler" diyarına dönüştüğünü anlatmaktadır. Biçare annelerin bebeklerini besleyecek sütleri yok, kucaklar boş, beşikler neşesiz kalmıştır. Bu manzara karşısında yüreği sızlayan şair; refah ve bolluk içinde yaşayan Avrupa ile kıyaslama yaparak bu durumdan dolayı dünyanın adaletsizliğine ve haksızlığına şöyle isyan eder:

İnsanlık budurmu haqq üçün söylə,

O yanda Avropa dolmuş mey ilə?!

O yanda möhtəşəm krallar, şahlar!

Bu yanda göylərə dayanmış ahlər! (Cavad, 2005: 216)

İdil Boyu'ndaki dehşet verici durum, şairin ruhunu yakmaktadır. Dinmeyen feryatlara dayanamayan şair yüreği, bu felaketin bir an önce yok olmasını diler.

3.2. Vatandaş (1920)

Dört bentten oluşan "Vatandaş" şiiri, herkesin İdil Boyu'ndaki açlık afetine duyarlı olması ve öz kardeşleri olan Tatar Türklerine yardım etmesi amacıyla yazılmıştır:

*Fəlakət qayğısı çəkər başına,
Kim ki yardım etməz öz qardaşına.
Qonşuda göz yaşı və aclıq dərdi,
Yardıma borcludur hər insan fərdi.*

Her bir insanın yardım etmeye borçlu olduğunu bildiren şair; vatandaşları, her şeyi Allah'tan beklememelerini, yüreklerinden koptuğu kadar yardım etmelerini temenni eder. Çünkü İdil Boyu, Türklerindir; oradaki açlıktan ölen insanlar, Türklerdir. Tatar Türklerinin akan gözyaşları Azerbaycan Türklerinin gözyaşlarıdır:

*Sən bəkləmə hər şey fələkdən olsun!
Çox olsun, az olsun, ürəkdən olsun!
Sənin də qəlbində bir alov yansın,
Sənin də borcun var, sən də insansan.*

*Çünkü Volqa boyu nə var sənindir!
O ac qalan, o insanlar sənindir!
Düzülmüş yollara aclar karvanı,
Karvanla bərabər ağlar, sənindir!*

*Yaxın gəl, yaxınsan, uzaqdan baxma,
O göz yaşları ki axar, sənindir!
Vətəndaş, şərikin onun dərindən,
O göz ki yollara baxar, sənindir! (Cavad, 2005: 218)*

3.3. “Yarlıgac” (1920)

Yardım, inayet, başış, merhamet anlamlarındaki “Yarlıgac” (Cavad, 2005: 220-221) adlı şiirde; üç gün ortalıkta kalan kimsesiz, aç, ayak yalın, yetim ve öksüz bir çocuğun acıklı hikâyesi anlatılır. Ela gözlü, kumral saçlı, kimsesiz kalan 6-7 yaşlarındaki bir kız çocuğunun sesi çıkmamakta, yalnızca sızlamakta ve merhamet dilenmektedir. Anne babasını kaybetmiş bu çocuk, üç gündür sokaklardadır ve açtır. Nihayet bir kadın merhamet edip onunla ilgilenir. Daha sonra şiir, kadın ile çocuk arasındaki diyalogdan oluşmaktadır. Şiir, kadının o çaresiz çocuğu evlat edinmesiyle biter. Didaktik karakterli bu şiir, “Vatandaş” şiirinde dile getirilenlere ve temenni edilenlere canlı bir örnek niteliğindedir. Manzum dille anlatılan hikâye, şairin beklentilerini anlatmaktadır.

3.4. İdil Boyu Açları (1921)

1920’de yazdığı “Volga Açlarına” şiirinde olduğu gibi bu şiirinde de şair, Tatar Türklerinin korkunç açlık afetinden bahsetmektedir. Aradan geçen bir yılda durum daha vahim hâl almıştır. Şiirde, bir deri bir kemik kalan genç kadın ile yanındaki küçük çocuk tasvir edilir. Kim bilir daha önceleri bu kadın ne kadar da güzelmiş... Şimdi ise açlıktan avurtları çökmüş, batık gözleri ise yasıdır:

*Şimdişə quru gəmik, bir dəri,
Oxunur içində ölüm əsəri.*

*Əlindən tutduğu baxtsiz yavrucuq,
Qarın şişkən, bacaq, qol, üz qavruq.
Bir qazalaq şimdi ötədə pürnür,
Qoşar alır, yalar, yalar, ovulur.* (Cavad, 2005: 222)

Tatar yazar Alimcan İbrahimov'un, "o yıllarda İdil-Ural bölgesinde yaşanan açlık faciasını en gerçekçi manzaralarla yansıtan, merkezinde Ölüm ve Yaşam gibi metafizik konu olan 'Âdemler' adlı" (Zaripova Çetin, 2016: xi) eserinde çocuklar; elleri incecik kemiğe dönüşmüş, "kaburgaları, göğüslerinin iki yanına dizilen çırallar gibi çıkık", avurtları çürümeye yüz tutmuş, bütün dişleri yerinden oynamış, saçları tutam tutam dökülmüş (Zaripova Çetin, 2020: 152-153) şekilde tasvir edilmektedir. Ahmet Cevat'ın bu şiirinde de çocuğun görünüşü, benzerdir: Kavruk bacakları, kolları ve yüzü gelişemediği için kurumaya yüz tutmuş, karnı ise şişkindir. Çocuk, bulduğu bir kozalağı yalayarak kendini avutmaktadır.

Şiirde; bu açlık afetinin sebebi gibi, yumuşak bir dille de olsa "artan" mahsullerin askerî harcamalara gittiği gösterilmiştir ve bu, Sovyet döneminde kaleme alınabilecek cesaretli fikirlerden biridir:

*Biz tam üç il bütün artan məhsulu
Verdik, qoruduq əsgəri, həm yoxsulu.
Bizim milyonlarla yoldaşımız var,
Onlar bizi məhəbbətlə qucaqlar.* (Cavad, 2005: 222)

Elde edilen mahsuller, diğer ihtiyaçlar için ayrıldığından İdil Boyu halkı, haklı olarak "milyonlarca yoldaşlarından" yardım istemektedir. Şair, bu korkunç durum karşısında hissettiklerini şöyle aktarır:

*Faciəyi görən gözüm yaşardı,
Volqa hissiz, mərhəmətsiz axardı.* (Cavad, 2005: 222)

Bu trajedi karşısında gözleri dolan şair; duyarsız insanlar ile "hissiz ve merhametsizce akan" İdil nehri arasında bir bağlantı kurur. Şiir; bu sefaletin son bulması için hemen harekete geçilmesi gerektiğini ifade eden "Yardım gərək ta səfalət son bula" dizesiyle biter.

SONUÇ

Türkçülük, Türk halklarının birliği ve Turan ideali için mücadele etmek olduğuna göre Ahmet Cevat'ın tüm faaliyeti ve sanatı, Türkçülüğe hizmet olarak değerlendirilmelidir. Ahmet Cevat, Türkiye'de yeteri kadar bilinse de diğer Türk coğrafyalarında hak ettiği şekilde tanınmamaktadır. Şairin şimdiye kadar dikkatlerden uzak kalmış ve yalnızca isimlerine değinilmiş şiirleri incelendiğinde, tüm tarihî süreçlerde Türk coğrafyasına karşı hassaslığının birinci planda olduğu görülmektedir.

Turan idealiyle yanıp tutuşan şair; Cumhuriyetten önce olduğu gibi Cumhuriyet döneminde de aynı şekilde Türk coğrafyasını eserlerine konu etmiştir. İlk dönemde yazdığı eserlerinde daha çok istiklal mücadelesinden söz eden şair, ikinci dönemde Azerbaycan Cumhuriyetine atfettiği şiirlerinde sürekli diğer Türk coğrafyalarını anmış ve istiklal güneşinin o topraklarda da parlamasını temenni etmiştir.

Bu dönemlerde Rus ve İngiliz emperyalizmine karşı yazdığı şiirler dikkat çekmektedir. Sovyet döneminde ise artık korkunç yasaklar yüzünden dilediğini yazamayan şair, o yıllarda İdil Boyu başta olmak üzere Türk coğrafyasındaki korkunç açlık afetini eserlerine konu etmiştir. Diğer Türk halklarının Azerbaycan Türkleriyle kan kardeşi olduğuna dikkat çeken şair, bu bölgelerin felaketini Azerbaycan'ın felaketi olarak görmüştür. Bu arada, diğer Azerbaycan şairlerinin de 1921-1922 yıllarındaki açlık afetiyle ilgili eserlerinin tespit edilip incelenmesine ihtiyaç duyulmaktadır.

Bütün Türk halkları tarafından tanınmayı hak eden Ahmet Cevat;

a) Azerbaycan'ı Türk dünyasının bir parçası ve Azerbaycan Cumhuriyetinin kuruluşunu Turan idealine giden yolda bir merteye olarak görmüştür;

b) Eserlerinin büyük bir kısmını Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı zamanı dünya Türklerinin ve Müslümanların tek hamisi olan Türk Ordusu'nun mücadelesine, zaferlerine ve yenilgilerine, bu yolda şehit olan askerlere adanmıştır.

c) Şiirlerinde Moğolistan, Altay, Sibiryaya, İran, Irak, Kafkas, Kırım, Türkistan, İdil Boyu gibi geniş bir coğrafyaya hitap ederek dünya Türklerinin derdini anlatmaya çalışmıştır.

d) Tüm bunları yaparken hayatını ortaya koymuş ve kendi canını feda etmiştir.

Günümüzde, Türkiye'nin barış güçlerinin dünyada giderek daha etkin olduğu bir dönemde, şairin Türk askerlerinin misyonunu anlatan şiirleri oldukça manidardır. İdeallerinin bir kısmı hayata geçmiş, tamamının gerçekleşmesi ise yarınlar kalmış olan şairin hem kendi yaşam biçimi hem de eserlerinin konusu hep güncel olarak kalacaktır. Hayatını ve edebî sanatını Türk dünyasına adayan Ahmet Cevat, doğumunun 130. yılında sadece Azerbaycan ve Türkiye'nin değil, bütün Türk dünyasının millî şairi olarak anılmalıdır.

KAYNAKÇA

1. Akandere, Osman (2016). Kutü'l-Amâre Zaferi'nin Türk ve Müttefik Devletler Kamuoyundaki Yansımaları. *Kütü'l Amâre Zaferi'nin 100. yılı münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu: Bildiriler*, Mardin, 28-29 Nisan, Ankara: AKDTYK.
2. Barmanbay, Afina (2020). "Muhacirlerin Makalelerinde İsmail Bey Gaspıralı'nın Siyasi ve İdeolojik Görüşleri". *Güncel Dil ve Edebiyat Araştırmaları*. Ankara: Akademisyen Kitabevi.
3. Buniyatov, Ziya Musa (1993). Dağıstan. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 8. Cilt, İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi.
4. Cavad, Əhməd (2005). *Seçilmiş əsərləri*. Tərtib edən: Əli Saləddin. Bakı: Şərq-Qərb.
5. Gömeç, Saadettin (2007). Çingizli Devletinin Büyümesinde Rol Oynayan Türklerden Çelme ve Subutay. *Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları*, Volume 2/2 Spring.
6. Kırımlı, Hakan (2011). Kırım'da ve İdil-Ural Bölgesinde Açlık ve Türkiye'den Giden Yardım (1921-1922). *Belleten*, Aralık, Cilt 75, Sayı 274.

7. Kuzgun, Şaban (1996). Hâcer. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 14. Cilt, İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi.
8. Məmmədli, Afina (2010). *Əhməd Cavad və Türkiyə*. Bakı: Elm və təhsil.
9. Nəbiyev, Bəkir (2004). *Əhməd Cavad*. Bakı: Ozan.
10. Quliyev, Vilayət (2007). Ön söz: Əhməd bəy Ağaoğlu. *Seçilmiş əsərləri*. Bakı: Şərq-Qərb.
11. *Əhməd Cavad* (2012). Sen Olasan Gülistan. *Seçilmiş əsərləri*. Bakı: Təhsil.
12. Şen, Muhammet ve Çiftçioğlu, Ferdi (2018). Türkistan Genel Valisi Aleksey Nikolayeviç Kuropatkin'in Türkistan İzlenimleri (1916). *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 5 (17).
13. Uzun, Mustafa (2001). İsmail / Türk Edebiyatı. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 23. cilt, İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi.
14. Zariyova Çetin, Çulpan (2016). XX. Yüzyıl Kazan Tatar Edebiyatı. *Türk Dünyası Çağdaş Edebiyatları El Kitabı*. İstanbul: Kesit Yayınları.
15. Zariyova Çetin, Çulpan (2020). *Alimcan İbrahimov. Ademler. Araştırma-İnceleme-Metin*. Ed.: Bülent Bayram. Ankara: Bengü Yayınları.

Афина Барманбай (Турция)

Ахмед Джавад и тюркский мир

Резюме

Начиная с периода репрессий (1937-1938) и до 1990-х годов, несколько поколений в Азербайджане выросло, не зная, кто такой Ахмед Джавад (1892-1937). Только после распада Советского Союза молодое поколение в Азербайджане и Турции узнало, что текст давно любимейшей песни «Чырпынырды Гара дениз» (Волнуется Черное море), являющейся известным военным маршем, принадлежит Ахмеду Джаваду, а музыка – Узеиру Гаджибейли. С этого периода Ахмед Джавад стал одним из самых знаменитых азербайджанских поэтов, известных в Турции. Его произведение «Чырпынырды Гара дениз», написанное в Азербайджане и получившее широкое распространение в Турции, с 1990-х годов стало неотъемлемой частью обеих государств и превратилось в символ общей азербайджано-турецкой национальной культуры, истории, литературы и музыки. Таким образом, автор этого произведения Ахмед Джавад теперь также является и национальным поэтом Турции. Однако Ахмед Джавад недостаточно известен в других тюркоязычных регионах. Несмотря на то, что поэт посвятил им многие из своих стихотворений, большая их часть осталась незамеченной. В нашем исследовании, целью которого является представить Ахмеда Джавада всему тюркскому миру, рассматриваются стихи поэта, посвященные тюркоязычным странам, помимо Азербайджана и Турции. Эти стихотворные произведения, написанные поэтом в разные периоды, анализируются в трех отдельных главах в зависимости от периода их создания. Стихотворения, анализируемые в каждой главе, проливают свет на период, в который они были написаны. Эта тема впервые рассматривается так подробно. Мы надеемся, что наше исследование вызовет интерес у тюрков, проживающих на территории Поволжья, Крыма, Туркестана (Средней Азии),

Дагестана, Сибири, Монголии, Ирака, Индии и пр., к поэзии Ахмеда Джавада и вдохновит на новые исследования по этой теме.

Ключевые слова: *Ахмед Джавад, Поволжье, Крым, Туркестан (Средняя Азия), Дагестан, Ирак.*

Afina Barmanbay (Turkey)

Ahmet Cevat and Turkic World

Abstract

From the period of repressions (1937-1938) to the 1990s, several generations of Azerbaijan grew up not knowing who Ahmet Cevat (1892-1937) was. Only after the dissolution of the Soviet Union, the young generations in Azerbaijan and Türkiye learnt that the lyrics of the much-loved song "Çırpınırdı Karadeniz" (Fluttering Black Sea) that is one of famous military marches were written by Ahmet Cevat, while the music was composed by Üzeyir Hacıbeyli. Since that period, Ahmet Cevat has become one of the most famous Azerbaijani poets known in Türkiye. Since 1990s, his poem "Çırpınırdı Karadeniz" that was written in Azerbaijan and became widely spread in Türkiye has embraced both countries and become a symbol of the common Azerbaijani and Turkish national culture, history, literature and music. Thus, Ahmet Cevat, the author of this poem, is now also the national poet of Türkiye. However, Ahmet Cevat is not well known within the other Turkic geographies. Although many of his poems are dedicated to various Turkic regions, most of such poems have remained unnoticed. In our study, the purpose of which is to introduce Ahmet Cevat to the whole Turkic world, the poet's poems dedicated to the Turkic regions apart from Azerbaijan and Türkiye are discussed. These poems written by Ahmet Cevat in different periods are analysed in three separate chapters according to the time they were created. The poems analysed in each chapter shed light on the period in which they were written. This topic is studied in detail for the first time. We hope that our study will arouse the interest of Turks living in the Volga region, Crimea, Turkestan (Central Asia), Dagestan, Siberia, Mongolia, Iraq, India, etc., to the poetry of Ahmet Cevat and inspire new studies on this topic.

Key words: *Ahmet Cevat, Volga region, Crimea, Turkestan (Central Asia), Dagestan, Iraq.*

ГЮЛЯР АБДУЛЛАБЕКОВА (Азербайджан)*

ВКЛАД АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ УЧЕНЫХ XIX-XX ВВ. В РАЗВИТИЕ ПОЛЬСКОЙ ОРИЕНТАЛИСТИКИ

Резюме

Представленное исследование посвящено одному из важных аспектов компаративистики: научным связям представителей польского и Азербайджанского востоковедения в XIX-XX веках. Значительный вклад в развитие и становление польской ориенталистики внесли азербайджанские ученые академик М.Казем-бек, профессор М.Д. Топчибашев, профессор С.Агабекзаде – преподаватели Императорского Санкт-Петербургского Университета и Львовского Университета им. Яна Казимежа в Польше. В статье впервые научной общественности представлены факты, освещающие исследования, посвященные Азербайджану – его истории, культуре, литературе.

Ключевые слова: *Ориенталистика, тюркология, Зенд-Авеста, миссионеры нумизматика.*

Азербайджанское востоковедение XIX в. и его роль в развитии русской и европейской ориенталистики были объектом исследований многих азербайджанских ученых. Наиболее обстоятельный анализ этой проблемы дан в работах А.К.Рзаева (Abrege, 1861), где прослеживается история ориенталистики в Азербайджане, богатые традиции которой берут свое начало еще в XI в.

В XIX в. вклад в мировую ориенталистику внесли такие выдающиеся ученые, как Мирза Казем-Бек, Мирза Джафар Топчибашев, Абдулсаттар Казем-бек, Мирза Казим-бек Абсдинов, Мирза Абдулла Гаффаров и др. К этой плеяде ориенталистов следует добавить и незаслуженно забытого нашей наукой талантливого азербайджанского ученого Магомед Садыха Исмаиловича Агабек-заде (1985: 92-93).

С.И.Агабек-заде родился в 1865 г. в г. Геокчае Бакинской губернии. Образование получил в бакинском реальном училище, а затем в Константиновском пехотном училище, по окончании которого в 1886 г. был принят на III курс Михайловского артиллерийского училища. В том же году, завершив полный курс обучения, С.И.Агабек-заде начал службу в чине подпоручика артиллерии на Кавказе. В 1896 г., сдав экзамены при окружном штабе в Ти-

* Национальная академия наук Азербайджана (НАНА), Главный научный сотрудник Института литературы им. Низами, Доктор филологических наук, Профессор. E-mail: abdullayeva46@mail.ru

флисе, он был командирован в Петербург, где успешно сдал конкурсные экзамены и был принят в институт восточных языков для офицеров.

С 1889 г. был командирован в Туркестанский край, где продолжал военную службу до 1913 г. В этом же году Агабек-заде вышел в отставку в чине генерала.

В начале первой мировой войны он был призван в армию, служил на Кавказе, а после войны жил в Геокчае. В 1920 г. С.И.Агабек-заде уехал в Стамбул к своему двоюродному брату - Али-беку Гусейн-заде, профессору военно-медицинской комиссии. Обстоятельства того сложного периода вынудили его покинуть Стамбул и уехать во Францию, где он стал преподавать турецкий и персидский языки.

В 1927 г. по приглашению польского ученого-востоковеда, профессора Зигмунда Смогожевского С.И.Агабек-заде приезжает преподавать во Львов, в университет им. Яна Казимежа.

Обладая широким научным кругозором, свободно владея турецким, персидским, арабским, французским, польским, украинским, русским, туркменским языками, С.И.Агабек-заде за годы своей исследовательской и педагогической деятельности издал следующие труды:

«Учебник туркменского наречия» (1904) с приложением «Сборник туркменских пословиц и поговорок»; «Учебник турецкого языка» на польском языке (1931); «Учебник персидского языка» на польском языке (1932); «Грамматика арабского языка» на польском языке (1934). Этот краткий перечень известных нам трудов, сыгравших важную роль в развитии востоковедческой науки, несомненно, мог бы быть пополнен в ходе разысканий, связанных с биографией и научной деятельностью ученого. С.И.Агабек-заде подготовил целый ряд польских востоковедов, среди которых нам известны имена трех его студентов, связанных со своим учителем в течение долгих лет. Это Теофиль Влодарский, Ольга Вошчак и Мариан Левицкий. О последнем считаем необходимым рассказать подробнее.

Мариан Левицкий (1908-1955) закончил факультет турецкой филологии Львовского университета. Как видно из архивных материалов, он проявлял живой интерес к азербайджанскому языку и литературе, в чем была немалая заслуга С.И.Агабек-заде. Впоследствии Мариан Левицкий стал известным польским востоковедом, профессором Варшавского университета, автором многих трудов, среди которых можно назвать следующие: «Сравнительная грамматика тюркско-монгольско-маньчжурско-тунгусских языков», «Монгольский язык в китайских транскрипциях XIV века» в 2-х частях, изданные в Варшаве в 1949-1959 гг. Польскому ученому были настолько близки идейные и научные взгляды своего педагога, их связывала такая искренняя дружба, что С.И.Агабек-заде завещал ему «все свое личное имущество и все свои научные труды». Высокая оценка научной и педагогической деятельности азербайджанского ученого дана крупными польскими и украинскими востоковедами, с которыми он дружил и переписывался. Творческая дружба свя-

зывала Садыг-бея Агабек-заде с польскими тюркологами, среди которых были Тадеуш Ковальский, Эдмунд Буланда, Ежи Курилович, Эугениуш Служкевич, Ананяш Зайончковский, профессор Львовского университета Серай Шапшал (*Asiatik*, 1854: 82, 79-85).

Шапшал Сергей (Серай, Сюрейя) Маркович [1894-1961], караим, родился в Бахчисарае (Крым) в 1894 г. Окончив факультет восточных языков Санкт-Петербургского университета (1899), в 1901 г. был командирован в Иран для совершенствования знаний в азербайджанском и персидском языках. Там он стал преподавать русский язык и общеобразовательные предметы в училище «Лукмание» (г. Тебриз) и давал уроки языков наследному принцу Мохамеду Али - впоследствии шаху Ирана. В 1908 г. С.М.Шапшал вернулся в Петербург. Ведя курс турецкого языка в университете, он одновременно служил в МИДе драгоманом и преподавателем азербайджанского языка в учебном отделении восточных языков Азиатского департамента министерства и вскоре стал председателем Общества русских ориенталистов. В 1915 г. С.М.Шапшал был избран гахамом караимским – духовным главой караимов мира (с резиденцией в Евпатории). В 1919 г. преследуемый деникинцами за открытое сочувствие советскому строю Шапшал был вынужден во избежание ареста выехать на Кавказ, а оттуда – в Турцию. В 1928 г. он прибыл в г. Вильно, входивший тогда в состав Польши, где возглавил караимское духовенство и занимался преподавательской деятельностью. С 1929 г. он – старший научный сотрудник Польской академии наук, а с 1935 г. – вице-председатель Польского товарищества ориенталистов. В 1930 г. Львовский университет, где он начал преподавать, присудил С.М.Шапшалу степень доктора философии по разряду восточных языков.

В 1939 г. филологический факультет Вильненского университета избрал его экстраординарным профессором по кафедре восточных языков. В 1940 г. Шапшал, как он писал в своей автобиографии, «встав на путь советского ученого», отказался от сана гахама.

Живя в Польше, Литве, Шапшал занимался изучением истории караимов, собирал предметы их материальной культуры, рукописи. Собранные им ценные произведения искусства, рукописи и книги он преподнес в 1940 г. Литовской Советской Социалистической Республике, заложив тем самым основы Караимского историко-этнографического музея АН Литовской ССР. С 1947 г. С.М.Шапшал работал старшим научным сотрудником Института истории АН Литвы. В годы работы в университете Львова С.М.Шапшал был связан творческой дружбой с С.И.Агабек-заде и под влиянием коллеги приступил к исследованию азербайджанского фольклора, что в дальнейшем нашло отражение в его книге «Песни и сказки азербайджанцев, живущих в Иране».

Связи польской и восточной культур уходят своими корнями в X в. Первые переводы турецкой литературы были сделаны в Польше К. Джержеком - послом и писателем. Он перевел две сказки и фрагменты из повести

«История о сорока визирях». Первый в Европе учебник турецкого языка был написан М.Пашковским в 1615 г. Поляк, принявший ислам, В.Бобовский (Али бей) перевел на турецкий язык Библию. Самым выдающимся востоковедом в старо-польскую эпоху был С.Отвиновский, который, живя долгие годы в Стамбуле, составил описание «Турции» Али Айни, а также перевел «Гюлистан» Саади.

Экономические, политические, культурные контакты Речи Посполитой с Турцией оказали определенное влияние на обычаи, искусство, язык поляков. Изучением этого влияния в эпоху Просвещения занимался А.К.Чарторьский – автор «Словаря выражений, вошедших в польскую речь из восточных языков». (1828). Я.Потоцкий в 1788 г. написал свою книгу «Путешествие по Турции и Египту».

Контакты Польши с Азербайджаном относятся ко второй половине XV века, когда властитель азербайджанского государства Ак-Коюнлу направил в Польшу своих послов. В начале XVII в. об Азербайджане писал польский подданный С.Муратович, посланный польским королем Зигмундом III в эту страну. Его книга была издана в Польше в 1752 г. (Persian, 1878: 92).

В первой половине XVIII в. по территории Азербайджана путешествовал польский миссионер Т.Крушиньский, автор изданных во Львове на латинском языке нескольких книг, посвященных истории, географии и этнографии Азербайджана, Кавказа.

Азербайджану были также посвящены труды А.Бутовт-Аижейковича, К.Лапчинского, законника Манстефа Аулиха и др. Об Азербайджане писал сосланный на Кавказ в конце XIX в. Э.Струмф в сборнике «Картины Кавказа» (1900) (Persian, 1878: 92).

Особый интерес к Азербайджану наблюдается в первой половине XIX в., когда он вошел в состав Российской империи. В.Рогович в «Кавказской мозаике» (1905) поместил несколько рассказов и стихов на азербайджанскую тематику, Т.Выгановский в «Кавказских воспоминаниях» (1907) также обращался к теме Азербайджана. Повышению интереса к Востоку, и в частности к Азербайджану, способствовали, как нам кажется, не только историко-политические условия, в результате которых судьбы двух потерявших свою независимость народов, двух государств объединились под эгидой одного государства - царской России, но и культурные предпосылки, определившие развитие польской литературы XIX в. в русле романтизма – нового для той эпохи литературного направления. Польский романтизм в общеевропейском романтическом потоке – один из самых оригинальных. Утрата государством независимости привела к возникновению новых идей о необходимости единства нации, об обществе, личности и государственной власти, их взаимоотношениях, а также о роли и предназначении национальной культуры, и прежде всего – литературы.

Типичным как для польского, так и для общеевропейского романтизма был регионализм. В раннем польском романтизме он был связан с историей,

культурой восточных земель старой Речи Посполитой, а также с общеевропейской идеей поэзии Востока.

Регионализм особенно ярко проявился в творчестве выдающегося представителя романтической литературы XIX в. великого польского поэта Адама Мицкевича. Большое влияние на пробуждение у А.Мицкевича интереса к Востоку оказал А.Ходзько – ученик азербайджанского востоковеда М.Топчибашева.

Азербайджанские ориенталисты XIX в. сыграли значительную роль в становлении польского востоковедения, воспитали целую плеяду учеников и последователей. Наибольшая заслуга в этом принадлежит выдающемуся азербайджанскому ученому, «патриарху русского востоковедения Мухаммеду Али Гаджи Касим оглы Мирза Казем-Беку. Именно он организовал в Петербургском университете в 1853 г. факультет восточных языков и стал его первым деканом. Труды М.Казем-Бека «Мюридизм и Шамиль», «Баб и бабиды», «Шерауль-Ислам», «Дербентнаме» и многие другие получили широкий резонанс в мировом востоковедении, признание научной общественности. В исследованиях Казем-Бека слились в неразрывное целое богатство русской и европейской культуры и традиции древней самобытной восточной культуры с ее философией и литературой.

М.Казем-Бек был избран членом-корреспондентом Российской академии наук, действительным членом Британского королевского азиатского общества, членом Копенгагенского королевского общества северных антиквариев, ординарным членом Азиатского общества в Париже, членом-корреспондентом Американского общества ориенталистов в Бостоне, членом Американского философского общества, а также Германского общества ориенталистов в Берлине.

Мирза Казем-Бек трижды был удостоен Демидовской премии Российской академии наук, имел почетное звание заслуженного профессора Петербургского и Казанского университетов, а также почетного доктора восточной словесности.

Научные контакты связывали Мирза Казем-Бека с учеником М.Д.Топчибашева Александром Ходзько, который просил азербайджанского ученого быть рецензентом его труда.

Письма М.Казем-Бека к французскому востоковеду Гарсину де Тасси по поводу персидской грамматики А.Ходзько и к самому автору, а также ответ польского востоковеда Казем-Беку были опубликованы в «Журнал Азиатик» за 1853-1854 гг.

Задача, которую ставил перед собой А.Ходзько, состояла в создании «новой системы произношения»: «Я попытался передать буквы персидского алфавита с помощью гласных и согласных, присущих западному алфавиту» (Asiatik, 1853,1854: 82, 79-85).

М.Казем-Бек дал глубокий анализ труда польского ученого, отметив его достоинства и недостатки. Свои письма азербайджанский востоковед за-

вершает следующей фразой: «Так говорит ученый, который знает и взвешивает свои слова».

Эта переписка, как и весь материал, посвященный грамматике персидского языка, представляет немалый интерес для востоковедов и ждет своего исследователя.

Сам А.Ходзько отмечал большое влияние азербайджанского ученого на развитие иранистики в польском востоковедении, считая М.Казем-Бека своим наставником в науке.

Под влиянием трудов азербайджанских востоковедов XIX в. сформировался как ученый и Игнаций Петрашевский (Muchlinski, 1861: 195-202).

И.Петрашевский родился в 1799 г. в Варлинском княжестве Прусского королевства. Закончив доминиканскую гимназию в Гродно, он затем обучался на филологическом факультете Виленского университета, где в то время была открыта кафедра восточных языков, которой руководил профессор Мюних, обучавший студентов арабскому и персидскому языкам. И.Петрашевский мечтал попасть в Петербургский университет, где преподавали известные профессора Мирза Джафар Топчибашев и А.Сенковский. Кроме того, в Петербурге существовал специальный институт восточных языков при азиатском департаменте Министерства иностранных дел, в котором преподавал персидский язык профессор Шармуа, а также М.Д.Топчибашев, «лучше Шармуа владеющий практическим персидским языком, занимающий пост действительного советника» (Galyga, 1976: 107-118).

М.Д.Топчибашев был широко известен в Польше также благодаря своей дружбе с Адамом Мицкевичем и студенческой молодежью. Он был первым переводчиком «Крымских сонетов» польского поэта на персидский язык.

В 1830 г. И.Петрашевскому удается поступить в институт восточных языков в Петербурге и получить стипендию. Здесь он познакомился с лучшими учениками М.Д.Топчибашева - А.Ходзько и Антонием Мухлинским, в будущем основателями польского востоковедения. Впоследствии многие студенты М.Д.Топчибашева занимали дипломатические посты в восточных странах: П.З.Аугуст – консул в Эрзуруме, А.Ходзько – консул в Персии, а затем профессор славянской литературы в Коллеж де Франс, Александр Шпицнагель – консул в Джаффе, Эдварт Гут – секретарь посольства в Персии. Азербайджанский ученый оказал большое влияние на И.Петрашевского и его товарищей.

В 1832 г. по окончании учебы И.Петрашевский выехал в первое свое путешествие на Восток – в качестве переводчика турецкого языка в составе российской миссии в Константинополе (1832-1835).

М.Д.Топчибашев в своих лекциях широко знакомил студентов с культурой, языком, литературой своей родины. Несомненно, благодаря этому в польском востоковедении XIX в. возник глубокий интерес к одной из самобытнейших стран Востока - Азербайджану. Результатом этого было появле-

ние целого ряда ориенталистских исследований польских ученых, переводов произведений азербайджанской классической литературы.

Большое число работ посвятил древнему Азербайджану, его истории и литературе и Игнаций Петрашевский.

В Константинополе польский ориенталист собрал богатейшую коллекцию монет древней азербайджанской династии (вторая половина XV в.) Кара-Коюнлу, отчеканенных султаном Искендером и султаном Джаханшахом. Коллекция древних мусульманских монет (их было 2683, и среди них – тысяча золотых монет) получила первую награду Бельгийской академии наук и, по утверждению авторитетных ученых, явилась «новой научной сокровищницей в Европе». В 1840 г. Петрашевский возвратился в Петербург на должность переводчика, однако его больше привлекала преподавательская работа, и в 1842 г. он был переведен на должность преподавателя турецкого языка отдела восточных языков Петербургского университета.

В 1844 г. И.Петрашевский защитил в Берлине докторскую диссертацию по философии. В том же году он становится действительным членом Ягеллонской академии, Берлинского и Лондонского научных обществ.

Его знаменитая нумизматическая коллекция впоследствии попала в Британский музей, где и находится в настоящее время.

Книга Петрашевского “*Numi Muham Madini*”, изданная в 1843 г. и посвященная князю Б.Кочубею, содержит описание коллекции собранных им монет. Наиболее ценными ее экспонатами были монеты династий Мамлюков, затем Омейядов, Фатимидов, Сельджукидов, атабеков, Кара-Коюнлу. В книге 139 страниц, 15 таблиц и обширные комментарии, представляющие большой интерес для востоковедов.

Главным трудом И.Петрашевского было исследование самого раннего памятника духовной культуры Азербайджана – книги Зороастра «Зенд-Авеста». В 1861 г. ученый издает в Берлине на французском языке «Граматику Зенд-Авесты» (*Abrege*, 1861). Еще раньше, в 1857 г., также в Берлине им был опубликован перевод «Зенд-Авесты» (*Miano*, 1857: ..), а точнее, сохранившихся отрывков из этого древнего памятника, первоначально состоявшего из 21 носка. Среди дошедших до нас отрывков из «Зенд-Авесты» следующие: 1) «Ясна» - сбор молитв и гимнов богу зороастрийцев; 2) «Висперед» - литании и призывы; 3) «Ешт» - гимны; 4) «Вендидат» - книга прав.

Изданию этих писем в Европе положили начало английский перевод Вестергаарда (Копенгаген, 1852, т. 1) и немецкий перевод Шпрегера (Липск. 1853, т. 1).

Книги «Ясна», «Висперед» и «Вендидат» как литургические были объединены в одном томе, получившем название «Вендидат-заде». Эта часть книги была несколько раз издана Бурнофом (Париж, 1829), капелланом фарсов (Бомбей, 1833), Брокгаузом – со словарем (Липск, 1850), Бурнофом и Бонном – исследователями языка зенд и созданных на нем памятников. Сами персы, т. е. азербайджанцы, начали изучать святой язык «Зенд-Авесты», ими

был издан перевод и объяснены в языке «гузерасти» книги «Ясна», «Висперед» и «Вендидат». Автором этих исследований был Эфендизаде (Бомбей, 1842-1844, т. 5); Фрамзи издал зендийский словарь.

Под влиянием Мирзы Джафара Топчибашева его ученик Игнаций Петрашевский обращается к древнейшему памятнику мировой культуры и впервые издает книгу «Зенд-Авеста» в польском переводе. В дальнейших научных планах польского ученого были перевод и анализ всех оставшихся книг Зороастра; он стремился доказать причастность к созданию этого памятника и славян, основывая свою гипотезу на генетической общности тюркских и славянских народов.

Труд И.Петрашевского был встречен с неодобрением берлинскими ориенталистами, отрицавшими участие славян в создании «Зенд-Авесты». Петрашевский был лишен кафедры в Берлинском университете.

Польский востоковед возвратился в качестве переводчика в Тегеран в надежде найти поддержку на родине Зороастра. В 1860-1861 гг. он продолжал готовить к публикации книги «Зенд-Авесты». Но смерть мешает ему осуществить эти планы.

Яркие страницы в историю польской ориенталистики вписал польский востоковед Александр Ходзько (1804-1891). Он окончил Виленский университет (как участник тайного студенческого общества филаретов был арестован в 1823-1824 гг.), затем изучал восточные языки в Петербургском университете; в 1830-1844 гг. состоял на русской дипломатической службе в Персии и во Франции. Был близким другом выдающегося польского поэта А.Мицкевича. Им составлено и опубликовано наиболее полное издание писем поэта (в 4 томах). В 1857-1883 гг. А.Ходзько был профессором в Коллеж де Франс, где раньше преподавал А.Мицкевич. Он первым из западноевропейских ориенталистов обратился к исследованию азербайджанской литературы, в частности осуществил переводы произведений азербайджанского фольклора на английский, французский, польский языки. Самым крупным и фундаментальным трудом А.Ходзько являются «Образчики народной персидской поэзии, собранные по приключениям и импровизациям Кероглу - поэта и певца из Северной Персии, а также по песням народов, населяющих берега Каспийского моря». Труд этот был издан в Лондоне в 1842 г. на английском языке. Весь представленный в книге материал собрал, записал, перевел и снабдил филологическими и историческими пояснениями А.Ходзько.

Книга открывается эпитафией из Мишле: «Персия – это долгий путь человечества: татары с одной стороны, арабы – с другой; все народы Азии, каждый в свою очередь, жили в этом караван-сараях». Труд состоит из четырнадцати глав: 1. Предисловие; 2. Знакомство с Кероглу; 3. Приключения и импровизации Кероглу; 4. Народные песни астраханских татар; 5. Три калмыцкие песни; 6. Туркменские песни; 7. Песни персидских турок; 8. Персидские песни; 9. Песни Гилани; 10. Песни Мазандарана; 11. Песни рудберских горцев; 12. Песни Талыша; 13. Текстовые примеры; 14. Девять

персидских арий, аранжированных для фортепиано. Музыкальную обработку песен осуществил польский музыкант А.Контский, которого связывала дружба со многими представителями азербайджанской культуры XIX в., в частности с М.Ф.Ахундовым. А.Контский, скрипач-виртуоз, приезжал на гастроли в Тифлис. Его дочери посвятил свою знаменитую касыду «Ванда» М.Ф.Ахундов.

Помимо фундаментального труда, принесшего А.Ходзько репутацию и славу «выдающегося в Европе знатока азербайджанского фольклора и литературы», им была составлена книга стихов «Поэзия» (1829). Вошедшим в нее касыдам предпослано вступление автора, содержащее анализ жанра, выявление его аналогов в польской литературе: «Поэма, названная так, состоит из тридцати дистихов. Но не всегда восточные поэты придерживались этого правила. Касыда в ее сегодняшнем значении соответствует нашей элегии, идиллиям, панегирику и рассказу, соответственно тому, какие описываются случаи, кто восхваляется, как описываются образы, взятые с природы, или оплакивается чья-то утрата; длина касыды зависит от воли автора» (Poezye, 1829: 17).

За касыдами следуют восточные стихи, включающие азербайджанскую и турецкую тематику. Среди них «Печаль Зарифа», «Евнух», «Четверостишие из турецкого», «Газель», «Песня», «Персидская элегия», «Если хочешь увидеть весну», «Ты сердце обжигаешь мне, милая девушка», «Чеченец», «Башкирка» («Песня из путешествия Минендорфа»).

Значительной работой А.Ходзько явился сборник «Театр персиян», в который вошли восточные мистерии, записанные самим польским востоковедом и переведенные им на французский язык (Рзаев, 1986). Действующие лица мистерии – мусульманские святые Джабраил, Мухаммед, Али, Фатима, Гасан, Гусейн, Зейнаб и т. д. Книга была издана в Париже в 1878 г.

Две другие книги А.Ходзько также были изданы на французском языке в Париже – в 1850 и в 1854 гг. «Drogman Turc» и «Le Chilan onles marais caspiens». Последняя книга написана во время путешествия А.Ходзько в Азербайджан в 1849-1850 гг., содержит исторические и географические заметки об Азербайджане и Баку. Здесь им был записан ряд образцов азербайджанского фольклора. Весь этот материал был опубликован в «Петербургском еженедельнике» и в «Литературной газете» в 1830 г.

Впервые в азербайджанской науке вопрос о роли азербайджанских востоковедов и их вкладе в европейскую, в частности польскую, ориенталистику был поставлен в трудах А.Рзаева. В своей книге «Азербайджанские востоковеды XIX века» он отмечает: «Огромна роль М.Д.Топчибашева в деле развития польско-азербайджанских литературных и востоковедческих связей, подготовки ряда выдающихся польских ученых-востоковедов и дипломатов».

Польский востоковед Ян Рейхман подчеркивает важность влияния на развитие польской ориенталистики деятельности ряда выдающихся русских

востоковедов, в том числе М.Д.Топчибашева: «Для нас особое значение имеет деятельность азербайджанца Мирзы Джафара Топчибашева... Дело в том, что у него было множество польских слушателей (студентов - Г. А.) и, следовательно, он мог пробудить как у них, так и у своих друзей-поляков интерес к азербайджанской литературе».

Самым талантливым и знаменитым учеником Мирзы Джафара был Александр Ходзько. «Не вызывает сомнения, – пишет Ян Рейхман, – что Джафар пробудил интерес к азербайджанскому устному творчеству у своего ученика Александра Ходзько. Несомненно, позже Ходзько, заняв пост в консульстве в Иранском Азербайджане, горячо взялся за собирание текстов азербайджанского устного народного творчества. В результате этих исследований появилась основательная работа о Кероглу, а также ряд текстов с комментариями, включенными позднее в изданный в Лондоне на английском языке и до сих пор ценный труд о персидской (азербайджанской - Г.А.) народной поэзии. Интерес к азербайджанскому фольклору у поколения романтиков вполне понятен на фоне преобладания ориентализма и гражданской направленности в тогдашних литературных течениях».

Роль азербайджанских востоковедов в развитии польской ориенталистики не исчерпывается только научно-педагогической работой, она гораздо шире и значительнее. Их деятельность способствовала не только научному осмыслению, анализу азербайджанской литературы, но также обогащению польской литературы духовными богатствами азербайджанской культуры. Ученики и коллеги М.Казем-Бека, М.Д.Топчибашева, С.И.Агабек-заде широко пропагандировали азербайджанскую литературу не только на своей родине, в Польше, но и далеко за ее пределами, в странах Европы и Америки.

Азербайджанские ученые осуществляли благородную миссию сближения культур двух народов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Abrege (1861). De la Grammaire Zend. Berlin.
2. Azerbejdzan/ Literatura Polska/ Przewodnik encyklopedyczny. Warszawa, (1985)
3. Galyga, M.Niedoszle (1976). powolanie orientalisty I.Petraszewskiego do Ossolineum (1848-1850), Wroclaw.
4. J.Asiatik (Septembre,1853; januar, 1854)
5. Le Theatre Persian (1878), Paris.
6. Miano, S. (1857). w reku jedney familii od trzech tysiecy lat zostajace czyli nie Zendawesta a Zendasza to jest Zycie dawcza ksazecka Zoroastra. Berlin.
7. Muchlinski, A.I., Petraszewski, Wilno (1861).
8. Oddzial archiwum PAN w Krakowie Spuscizna Mariana Lewickiego. KIII- 7 j. 107-118. Sadyk-Bej.
9. Poezye, Alexandra Chodzki (1829). Spb.

10. Uniwersytet Lwowski//Literatura Polska, Przewodnik encyklopedyczny (1985). Warszawa
11. Библиографический словарь отечественных тюркологов: (Дооктябрьский период) (1974). М.: Наука.
12. Рзаев, А.К. (1986). Азербайджанские востоковеды XIX в. Баку: ЭЛМ.

Gülər Abdullabəyova (Azərbaycan)

XIX-XX əsrlər Azərbaycan alimlərinin Polşa şərqşünaslığının inkişafına töhfəsi

Xülasə

Təqdim olunan tədqiqat komparativistikanın mühüm aspektlərindən birinə: XIX-XX əsrlərdə Polşa və Azərbaycan şərqşünaslıq nümayəndələri arasında elmi əlaqələrə həsr edilmişdir. İmperator Sankt-Peterburq Universitetinin və Polşada Yan Kazimej adına Lvov Universitetinin müəllimləri – Azərbaycan alimləri akademik M.Kazım-bəy, professor M.D.Topçubaşov, professor S.Ağabəyzadə Polşa şərqşünaslığının inkişafı və təkamülünə mühüm töhfə vermişlər. Məqalədə elmi ictimaiyyət ilk dəfə olaraq Azərbaycana - onun tarixinə, mədəniyyətinə, ədəbiyyatına həsr olunmuş tədqiqatları işıqlandıran faktları təqdim edirlər.

Açar sözlər: *Şərqşünaslıq, türkologiya, Zend-Avesta, missionerlik, numizmatika.*

Guler Abdullabekova (Azerbaijan)

The Contribution of Azerbaijanian scientists of the to the development of Polish Oriental Studies in the XIX-XX centuries

Abstract

The presented study is devoted to one of the important aspects of comparative studies: scientific relations between representatives of Polish and Azerbaijani oriental studies in the XIX-XX centuries. A significant contribution to the development and formation of Polish oriental studies was made by Azerbaijani scientists, academician M.Kazem-bek, professor M.D. Topchibashev, Professor S.Agabekzade – teachers of the Imperial St. Petersburg and Lvov University. named after Jan Kazimierz in Poland. In the article the scientific community presents the facts covering the research devoted to Azerbaijan - its history, culture, literature for the first time.

Key words: *Orientalism turkology, Zend-Avesta, missionary, numismatics.*

МАЛИКА АДЫГЕЗАЛОВА (Узбекистан)*

**«...HÜSNÜ-XUDA ŞAİRİYİM» ИЛИ К ВОПРОСУ О СИНТЕЗЕ
ВОСТОЧНОЙ И ЕВРОПЕЙСКОЙ ЛИТЕРАТУР В ДРАМЕ
Г.ДЖАВИДА «ПРОРОК»**

Резюме

Статья посвящена проблеме синтеза восточной и европейской литератур и ее решению в драме великого азербайджанского драматурга Г.Джавида «Пророк». Своеобразие развития азербайджанской литературы в начале XX века отражается в смелом сочетании восточного и западного мироощущений, что отразилось и в творчестве Г.Джавида. Изучив осмысление драмы в литературоведении, автор старается рассмотреть ее с точки зрения отражения в ней синтеза культур, опираясь на первоисточники (Коран) и высказывания известных джавидоведов. В центр внимания выводятся образы Скелета, противопоставленного Ангелу, как проявление романтической антитезы добра и зла, любви и ненависти, а также меч – деталь изображения Пророка с писанием в одной руке и с оружием – в другой, а также концепт «поэт-пророк», основанный на убеждении о пророческой сущности поэтов. Каждый из указанных образов свидетельствует о различиях в восприятии образа Пророка на Востоке и в Европе, а проявление синтеза в них – о культурном слиянии этих противоположных взглядов при создании образа центрального героя драмы «Пророк» Г.Джавида.

Ключевые слова: *драма, синтез, романтизм, Восток, Европа, образ, Пророк, ислам.*

Находящийся на рубеже Европы и Азии Азербайджан всегда был связующей точкой двух культур, чему во многом способствовал его «статус торгово-стратегического связующего звена между Востоком и Западом» (Фейзуллаева, 2016:5), что не могло не отразиться на его культуре и литературе. По утверждению специалистов, уже «с XIX века азербайджанская национальная литература развивается в восточно-западном русле» (Фейзуллаева, 2016:6), и потому многие произведения искусства здесь несут на себе печать синтеза европейского и восточного мировоззрения. Особый интерес в этом отношении представляет творчество великого азербайджанского поэта и драматурга Г.Джавида, творчество которого совпадает с периодом усиления процесса «влияния западного течения» (Гафаров, 2009:294) на развитие азербайджанской культуры.

* Андиганский государственный университет, факультет филологии, кафедра русского языка и литературы, базовый докторант. E-mail: adimelek@mail.ru

байджанского театра, и в частности, его драма «Пророк» (1922), которая занимает особое место в ряду его произведений. Это вторая из всех пяти созданных им драм, а также вторая из драм, написанных им в стихах.

Интересно, что после «Пророка» при обращении к жанру драмы Г. Джавид предпочитал работать в прозе. Так уже через несколько лет после создания «Пророка» была написана драма в прозе – «Тимур – хромец» (1925 г.), а еще через десять лет вторая драма в прозе «Мечь Иблиса» (1936 г.). Однако, появление перед этим последней драмы в стихах «Хайям» (1935 г.) свидетельствует о том, что Г. Джавид не собирался отказываться от стихотворной формы, но, скорее всего, исторические, философские, религиозные и социальные мотивы, включенные в драмы о Тимуре и Иблисе, ему удобнее было выразить возможностями степенной прозы. Значит, можно утверждать, что в драме «Пророк» ведущим является поэтический характер, иными словами, поэт здесь концентрировался не столько на информации, заложенной в его произведении, сколько на настроении, которое эта информация должна была создать у ее реципиента.

Рассматривая драму «Пророк» в ряду других поэтических драм Джавида – «Мать» (1910 г.) и «Хайям» (1935 г.) можно утверждать, что она занимает срединное положение не только по времени создания, но также и по размеру: в ней 4 акта, в то время как «Мать» – одноактная драма, а в «Хайяме» – 6 актов. Также в этом ряду «Пророк» выделяется тем, что включает в себя несколько символических образов, в то время как два других произведения строятся на реалистических образах с минимумом ирреального в действии. Интересно также представить драму «Пророк» в общем тематическом ряду с трагедией «Иблис» и драмой «Мечь Иблиса». По мнению специалистов, эти произведения объединяет выражение в них «философских вопросов о Боге» (Sadıqov, 2017:92), что позволяет сделать вывод о том, что драма «Пророк» представляет собой воплощение сокровенных мыслей Г. Джавида, его мироощущения, при передаче которого он, как истинный романтик, дал волю своей фантазии и не стал ограничивать себя в выборе материала, смело взявшись за рискованную и во многом опасную тему.

Точная дата создания произведения неизвестна, однако джавидовед М. Джафаров предполагает, что «драма была написана между 1920 и 1922 гг.» (Сәфәр, 2016:168). Его предположения основаны на первой публикации драмы издательством Народного Комиссариата Просвещения Азербайджана, где на титульном листе было обозначено: «Баку, 1922-23 гг.», что означает одно из двух: «либо произведение издавалось в течении двух лет, либо же оно было передано в издательство в 1922 году, а может даже и раньше» (Сәфәр, 2016:168). М. Джафаров предполагает, что драматург и в последующие годы работал над своим произведением, но отказывается утверждать, «что «Пророк» был впервые задуман и создан в 1923 году» (Сәфәр, 2016:168). По поводу появления драмы на сцене также существуют разногласия. Джафаров свидетельствует, что драма «Пророк» Гусейна Джавида «на сцене театра не стави-

лась» (Джафаров, 1962:172), а С.Велиева утверждает, что одна постановка драмы «Пророк» все же состоялась (Though Huseyn Javid wrote that his work was not to be played on the stage, The Prophet was staged once (Veliyeva, 2019: 25-26), хотя не приводит подтверждающих фактов.

Об исключительном значении драмы «Пророк» Я.Караев говорил: «Впервые после М.Ф.Ахундова было выражено философское отношение к исламу на уровне Пророка, и Джавид создал его образ не в научно-публицистическом трактате, а в чисто художественном, притом романтическом произведении. У М.Ф.Ахундова и Вольтера Пророк Ислама изображен в памфлетно-сатирическом духе. Что же касается Джавида, то он склонен ко второму способу изображения Пророка в мировой литературе – к романтической традиции Гете. Вернее, Джавид, как и Гете, охотно прибегает к образу Пророка для выражения своих идеалов традиционного гуманизма и интернационализма» (Караев, 1982:27-28). Продолжая акцентировать внимание на романтической направленности драмы, Я.Караев так характеризовал ее суть: «Пророк» не является ни «Магометнамэ», ни исламским эпосом: это произведение представляет собой очередную попытку художественной интерпретации идеи реакции – прогресса в форме традиционно-романтической и философской антитезы бог – сатана» (Караев, 1982:30). Еще дальше в осмыслении романтического характера драмы идет А.Исмайлов, подаривший герою чисто романтическое определение – «демонический пророк», и он, так же как и Я.Караев утверждает, что пророк является выразителем взглядов своего автора. По его мнению, пророк Г.Джавида – это «философско-эстетический образ, олицетворяющий вулканическую страсть, клокочущую во внутреннем мире самого поэта. Возвышенные чувства художника-философа внешне проявляются очень бурно, страстно. Они возвышают его, приподнимают над уродливым обществом, приобретают конкретный, зримый характер. Джавид здесь дает знать, что жил важными событиями современной ему эпохи. Джавидовский демонический Пророк всегда восстает против нравственного несовершенства общества, социальной несправедливости; он ни на минуту не отступает от этой своей позиции. Он всегда готов разрушить старое и построить новое» (Исмайлов, 1988:31-32).

Определенную параллель между автором и героем проводит и С.Велиева: “The prophet’s protest to society during the period of ignorance was Huseyn Javid’s attitude to the injustice and political jugglery during the period of his life” (Veliyeva, 2019: 25), то есть, не отождествляя их, исследователь все же воспринимает их в единстве, подчеркивая при этом безграничное уважение поэта к пророку ислама на протяжении всей его жизни (“Huseyn Javid’s understanding of the Great Allah and sincere devotion to the Prophet Muhammad began in his adolescence period and the role of that devotion was very important in directing his future fate”) (Veliyeva, 2019: 24). Опираясь на работы Ханафи Зейналли, С.Велиева говорит также о детальном изображении окружения

пророка (“a highly accurate and skillful description of the Prophet’s environment (Veliyeva, 2019: 25)”) в драме.

Как видно из вышеизложенного, драма Г.Джавида «Пророк» давно привлекает к себе внимание литературоведов, которые уже размышляли о таких проблемах, как дата создания драмы (Сәфәр, 2016:168), своеобразие замысла произведения (Караев, 1982: 30), особенности интерпретации образа Пророка (Караев, 1982: 30; Исмаилов, 1988: 31-32). Если ответ на вопрос о времени создания драмы был относительно однозначен, то сама драма, ее замысел и в особенности образ главного героя в ней вызывали порой полярно противоположные суждения и оценки. Уже во времена Джавида критика не могла прийти к согласию в вопросе восприятия главного героя, одинаково жестко осуждая Джавида, с одной стороны, за то, что он «воспевает ранние периоды ислама и Магомета» (М.К.Алекперли) (Караев, 1982: 27), а с другой – за то, что превратил Пророка в «обыкновенного человека» (Х.Зейналлы) (Сәфәр, 2016:187). И позднее, если одни критики отмечали романтический характер конфликта в драме (Караев, 1982: 30), то другие подчеркивали философско-эстетический характер центрального образа в ней (Исмаилов, 1988: 31-32). Единственное, в чем относительно совпадает мнение литературоведов – это идея о том, что образ Пророка был дорог Г.Джавиду, и драматург вложил в него многое из своего восприятия религии, мироздания и роли человека в нем. В современных исследованиях заметно стремление глубже осмыслить своеобразие героя на основе романтической направленности поэзии Г.Джавида (Veliyeva, 2019: 23–31). Однако еще никто не рассматривал драму «Пророк» с точки зрения синтеза представленных в ней европейского и восточного мироощущений. Исходя из этого в данной статье мы попытаемся проанализировать проявление указанного синтеза в образе главного героя и особенностях конфликта в драме.

Как подлинный герой своего времени и народа, сын священнослужителя Г.Джавид получил образование в старой школе и несомненно очень хорошо знал историю жизни пророка ислама, восхищался его личностью. Это проявилось и в настоящей драме, части которой, как известно, отражают важные этапы жизни пророка: Бисат («Послание»), Дават («Призыв»), Хиджрат («Переселение») и Нусрат («Победа»). Здесь представлена и встреча с Ангелом, и получение книги, а также преследования, которым подвергался пророк. Однако, как уже отмечалось раньше, в своей драме Г.Джавид не ограничивает свою фантазию и вводит в произведение героев и факты, которых в реальной жизни не было. Среди них противостоящий Ангелу символический образ Скелета, создающий традиционную для романтизма антитезу: прекрасное – уродливое, и в то же время представляющий собой одну из полярностей в противостоянии любви и ненависти, милосердия и жестокости. Данная антитеза разворачивается и в плане информации, которую приносят в текст герои: Ангел учит пророка слову Божьему – дарит ему книгу, а Скелет учит пророка противостоять насилию – дарит ему меч. Это способствует воз-

никновению в образе пророка двойственности, которая вполне соответствует канонам европейского романтизма, но совершенно немыслима с точки зрения восточного, мусульманского миропонимания. В исламе пророк стоит намного выше обычных людей, он чист и свят, но и ответственности на нем больше. Не может быть и мысли о нарушении им его миссии, которая заключается в том, чтобы доносить до людей слово Аллаха. Как известно, посланником, связующим Аллаха с его пророками, является архангел Гавриил. Именно он посещал пророка, чтобы передать ему веления Аллаха и вести от него. В связи с этим образ Ангела – архангела Гавриила – в драме понятен и естественен. Пророк слушает его, следует слову Аллаха, которое получает через архангела. Никого другого пророк слушать не может. Любое другое лицо, кем бы оно ни было, будет не Аллах, а значит, прислушиваясь к нему, пророк нарушает самый главный запрет Бога и совершает самый страшный грех: поклоняться другим кроме Аллаха. В данном случае другим становится Скелет, хотя логичнее было бы поместить здесь дьявола, чуть ли не главного героя романтической литературы, воспринимаемого в качестве падшего ангела, злого духа, духа сомнения. Возможно, именно этот факт позволил А.Исмайлову назвать пророка Г.Джавида «демоническим» (Исмайлов, 1988: 31-32). Однако, несмотря на известную увлеченность Г.Джавида образом Иблиса (Elaydi, 2020: 54-64), как основного фактора, гарантирующего несовершенство мира и природы человека в нем, по понятной причине, драматург не может сделать его собеседником возлюбленного пророка Аллаха, и тем более позволить своему герою принять меч из его рук. Появление Скелета скорее объясняется интересом Джавида к европейскому театру, а именно к театру Шекспира и еще более конкретно, к его трагедии «Гамлет». Как известно, в этой трагедии Гамлет произносит свой знаменитый монолог: “Alas, poor Yorick! I knew him, Horatio”, держа в руках череп старого шута. Этот монолог считается центральным в трагедии, поскольку отражает наиболее важные для Шекспира идеи о жизни и смерти, о тлении и разрушении, о человеческих отношениях и социальном статусе ('Alas Poor Yorick'. Web). Также и образ Скелета помогает Г.Джавиду отразить важные в его понимании идеи о несовершенстве человеческой природы, о тленности мира, о власти силы. Как череп Йорика помог Гамлету понять никчемность суетного мира и неизбежность печального конца для каждого живого существа, так же и Скелет помогает Пророку понять бессилие любви и необходимость вооруженного сопротивления злу. Г.Джавид выбирает более цельный образ (скелет, а не череп) скорее всего потому, что его Скелет – это активное лицо: оно участвует в действии, воздействует на героя, способствует повышению зрелищности драмы, обострению ее конфликта. Таким образом, мы можем утверждать, что образ Скелета в драме «Пророк» Г.Джавида возник в результате синтеза восточного (в данном случае мусульманского) восприятия возлюбленного пророка с традициями европейской литературы и театра (романтизм, Шекспир).

Как известно, в результате стараний Ангела и Скелета Пророк вооружается книгой и мечом. И священная книга, и меч пророка реально существуют и по сей день: Коран помогает людям встать на истинный путь, а меч (или мечи) пророка до сих пор хранится в музеях (Старейшая коллекция оружия в мире. Web). Тем не менее, надо отметить, что имидж пророка ислама, вооруженного писанием и мечом – это продукт европейского (немусульманского) мышления. Например, в книге «История упадка и разрушения Великой Римской империи» Э.Гиббон посвятил пророку отдельную главу, где, после завоевания Мекки, Мухаммед «представал воинственным человеком», «с мечом в одной руке и Кораном в другой...» (Мигаль, 2019:151). Такое представление должно было быть изначально чуждо самому Г.Джавиду.

В исламе пророк – «это культовая историческая и религиозная фигура, глубоко почитаемая представителями всех народов мусульманской цивилизации» (Образ Пророка Мухаммада. Web). Описание пророка всегда основывается на трепетном отношении к его личности, которое в художественных произведениях иногда выражается в перифразах, используемых вместо его имени. Так, Суфи Алляяр вместо «пророк Мухаммад» применяет такие выражения, как: «предводитель религии», «падишах справедливости», «кладезь тайн», «повелитель пророков», «государь святых», «океан тайн», «падишах терпения», «друг Аллаха», «падишах Мираджа», «повелитель племен», «венец пророков», «лучина религии», «предводитель вселенной» (Образ пророка Мухаммада в произведении Суфи Алляяра «Сльбател-гакизин». Web), а Алишер Навои вовсе не осмелился написать о нем. Пророк ислама не включен в его книгу «Тарихи анбие ва хукамо» (История пророков и ученых), и, хотя «некоторые литературоведы считают, что А.Навои собирался написать об истории пророка Мухаммеда отдельное произведение» (Kobilov, 2019: 47), оно так и не было написано, что еще раз подтверждает святость и возвышенность образа пророка для А. Навои в частности, и в целом для мусульманского миропонимания.

Карен Армстронг в своей книге «Мухаммад: история пророка» (Web) свидетельствуя о том, что «горькая история мусульмано-западных отношений началась с нападков на Мухаммада в исламской Испании», подтверждает, что именно неадекватное отношение к пророку ислама стало причиной разлада между двумя крупными религиозными континентами. Также она подтверждает, что религиозная нетерпимость изначально не была характерна для мусульман. По свидетельству К.Армстронг, в «мусульманской Испании, где на протяжении последующих шестисот лет (после инцидента с мучениками Кордовы – М.Адыгезалова) верующим всех трех религий исторического монотеизма удавалось сосуществовать в относительном мире и гармонии. Так, иудеи, которых затравливали до смерти в остальной Европе, там могли наслаждаться собственным великолепным культурным возрождением». Также исследователь отмечает, что «как и иудеям, христианам предоставлялась полная религиозная свобода в пределах Исламской империи, и большинство

испанцев гордились своей принадлежностью к столь передовой культуре, на века опередившей остальную Европу. Таких испанцев обычно называли «мозарабами» или «арабизами». Но самый большой интерес для нас представляет ее свидетельство о том, что «в Исламской империи закон не запрещал пропаганду христианства, если только христиане не покушались на любимый мусульманами образ пророка Мухаммада», поскольку «оскорбление Мухаммада в Исламской империи каралось смертью». Причина в создании образа врага в лице мусульманского пророка, по свидетельству К. Армстронг, заключалась в том, что «вплоть до XVIII столетия Ислам будет оставаться постоянным вызовом Западу», поскольку «Ислам представлял собой великую мировую силу, тогда как Европа, кишая языческими племенами, превратилась в культурные задворки». С целью побороть Ислам и вернуть себе мировое господство церковь начала изобретать образ врага, в котором ведущее место занял меч: «Ислам был заклеен как «религия меча» во время крестовых походов – в период, когда многие христиане наверняка испытывали скрытое беспокойство из-за столь агрессивного проявления их собственной веры, не имевшего никакого отношения к мирному посланию Иисуса». Таким образом, возникновение образа мусульманского пророка с писанием в одной руке и с мечом в другой, укоренившегося в сознании и литературе западного мира, объясняется стремлением оправдать крестовые походы и не имеет ничего общего с истинным образом пророка ислама, всегда представлявшего собой образец терпимости и милосердия.

О пророке и его миссии в Коране упомянуто четыре раза: «И Мухаммад – только посланник, до которого были посланники. Разве ж, если он умрет или будет убит, вы обратитесь вспять?» (Коран, 1990: 74-75). «Мухаммад не был отцом кого-либо из ваших мужчин, а только – посланником Аллаха и печатью пророков» (Коран, 1990: 347). «А у тех, которые уверовали и творили благие деяния, и уверовали в то, что было ниспослано Мухаммаду, – а это – истина от их Господа, – Он загладит дурные деяния и упорядочит их состояние» (Коран, 1990: 415). «Мухаммад – посланник Аллаха, и те, которые с ним, – яростны против неверных, милостивы между собой. Ты видишь их преклоняющимися, падающими ниц. Они ищут милости от Аллаха и благоволения» (Коран, 1990: 421).

В исламских источниках представлено следующее описание внешности пророка: «Пророк, да благословит его Аллах и да приветствует, не был слишком высок ростом, но и не был низок, не был смугл, но и не имел бледный цвет кожи. Его волосы не вились кудрями, но и не были прямыми. У него были крупные кисти рук и ступни и красивое лицо. Оно было белым, с очень приятными чертами. Он был широкоплеч, его густые волосы доходили до мочек ушей, иной раз – только до их середины, а иногда он опускал их до плеч. Борода была густая, а на теле волос было совсем мало. У него была крупная голова и крупные суставы, длинная полоса волос начиналась на груди и доходила до пупка, а когда он шел, то покачивался, будто ступал по склону. Не

было подобного ему ни до него, ни после. У него был большой рот, большие глаза и сухие лодыжки. Его облик был красивее месяца, а лицо подобно полной луне». (Описание внешности и нравственный облик Пророка. Web). В драме Г.Джавида, в ремарке к первой сцене представлена следующая характеристика героя: «сорокалетний красавец, с горделивой наружностью, широкими лбом, грудью, плечами; благообразный брюнет. Волосы его несильно кудрявые, но и не очень прямые; пучок элегантной бороды; запястья, руки плотные и крепкие (сильные)... Большеголовый, брови полумесяцем, имеет вытянутый нос, сам круглолицый, среднего роста, ширококостный; с длинными ресницами, открытым межбровьем, но близко расположенным друг к другу. Глаза черные и большие...». (Cavid, 2007: 171). Как видно, внешность пророка у Г.Джавида соответствует мусульманским представлениям о нем, так же, как и основная его задача внести в мир любовь и взаимопонимание: «Məhəbbətdir ən böyük din» («Любовь – самая великая религия») (Cavid, 2007: 231). Однако, можно утверждать, что факт принятия меча, является элементом западного мировосприятия. Оно отражает происшедшую в герое перемену: теперь он не только отличает добро от зла, но уже согласен сражаться с последним:

Peuğəmbər

(qılıncı alır, mə'nalı və kəskin bir ahənglə)

Əvət, ən doğru,ə n gözəl ayın:

Əhli-viddanə-busə, xainə-kin!.. (Cavid, 2007: 255-256)

(Пророк

(Взяв меч, многозначительно и пронзительно, благозвучно)

Да, самое верное, самый прекрасный культ (ритуал): совестливому – поцелуй, предателю – зло (ненависть).

Иными словами, перед нами еще одно проявление синтеза европейской и восточной литератур в изображении образа пророка.

Еще одним очень важным проявлением данного синтеза является характерное для традиций европейской, в частности русской, литературы, отношение к поэтам как к пророкам. Как известно, интерес А. С. Пушкина к Корану проявился не только в создании прекрасных «Подражаний...», но и в его программном стихотворении «Пророк», где впервые был обозначен данный «концепт «поэта-пророка» (Кузнецов, 2019:2), основанный на фактах из жизни мусульманского пророка. Пытаясь осмыслить образ Пророка, «Пушкин не только ставит Мухаммеда в один ряд с поэтами Востока, но и в одном из отрывков 1824 года называет его поэтом: Они твердили: пусть виденья Толкует хитрый Магомет, Они ума его <творенья> <?> Его ль нам слушать – он поэт!..» (Пушкин, 1994: 421). Переводчик Корана И. Ю.Крачковский также считал мусульманского пророка поэтом: «Догматика слаба. [Мухаммад] – поэт, а не мыслитель... Несмотря на протесты, Мухаммад – поэт... Язычники пели о свободной жизни в степях, об охоте, о любви; Мухаммад – о боге, рае, аде, древних народах и их пророках, [что] совершенно ново для [той] среды»

(Крачковский, 1963: 669). Следуя за подобными авторитетными заявлениями, российские исследователи уже не ставят под сомнение поэтическую сущность пророка: «Можно предположить, что судьба Мухаммеда-поэта могла интересовать Пушкина, так же, как и судьбы других поэтов: Овидия, Дж. Байрона, А.Шенье» (Каменева, 2016:11).

На то, что в драме Джавида Пророка воспринимают как поэта, уже обращала свое внимание С.М.Велиева. (“Many times in the play the Prophet is termed as "a poet"”) (Veliyeva, 2019:30). Но интересно рассмотреть как эта проблема решается непосредственно в тексте драмы. Пророка именуют поэтом его окружающие, например, полюбившая его Шамса: *Belə o pək zərif şair...* (Такой очень утонченный поэт...), которая противопоставляет его слагающим хвалебные стихи за плату. В ее глазах Пророк – другой:

...Ама

О, *düşmandır yaltaqlığa,*

Нәр *kindən, qəzədən qaçar.*

Geniş ruhu sanki fəza...

Daim yüksəklərdə uçar. (Cavid, 2007:211)

(...Но

Враг он лести, Он бежит от гнева и предубеждений.

У него широкая душа, подобная космосу...

Всегда летает высоко.)

Интересно, что таким же далеким от земной тверди «небесным» поэтом воспринимает себя и сам Пророк Джавида, когда с горькой усмешкой говорит о себе:

P e y ğ ə m b ə r

(*acı təbəssümlə*)

Vən fəqət hüsni-xuda şairiyim,

Yerə enməm də, səma şairiyim. (Cavid, 2007:194)

Пророк:

(С горькой усмешкой)

Однако я красоты божественной поэт,

На землю не спущусь, поэт небес.

Иными словами, Поэт Г.Джавид в образе своего Пророка так или иначе изобразил поэта, пусть даже и «поэта небес и божественной красоты». Это несомненно гармонирует с традициями романтической поэзии, в особенности с традициями, заложенными А.С.Пушкиным и М.Ю.Лермонтовым, но идет вразрез с мусульманскими представлениями о пророке.

Возможно, что первым толчком к соединению понятий поэта и пророка на основе Священного Корана стала сура 26 – Аш-шуара (Поэты), в которой

повествуется о пророках прошлого. Однако выведение в название суры слова «поэт» вовсе не означает, что под ним подразумеваются пророки, посланные Всевышним и отвергнутые неверными в прежние времена. Искомое слово «поэт» здесь появляется в конце суры – в 224-225-м ее аятах в следующем контексте: «Не сообщить ли мне вам, на кого нисходят сатаны? (221) Нисходят они на всякого лжеца, грешника. (222) Они извергают подслушанное, но большинство их лжецы. (223) И поэты – за ними следуют заблудшие. (224) Разве ты не видишь, что они по всем долинам бродят (225) и что они говорят то, чего не делают, (226) кроме тех, которые уверовали и творили добрые дела и поминали Аллаха много. (227) И получили они помощь после того, как были угнетены, и узнают угнетатели, каким поворотом они обернутся!» (Коран, 1990:311). Таким образом, сура Аш-шуара противопоставляет пророков поэтам, поскольку поэты сочиняют свои произведения на основе художественного вымысла, о чем сказано: «Разве ты не видишь, что они по всем долинам бродят (225) и что они говорят то, чего не делают, (226)». Пророки же несут в мир правду – слово Аллаха. Они ничего не добавляют от себя, то есть они не сочиняют и не измышляют, но только передают божественное слово. Еще более четко об этом сказано в суре 36 – Ясин, где в 69 аяте четко обозначено: «Мы не учили его стихам, и не годится это для него. Это – только напоминание и ясный Коран, ...» (Коран, 1990:363). Таким образом, исходя из вышеизложенного можно утверждать, что изображение в драме Г.Джавида Пророка в качестве поэта также является продуктом синтеза европейской и восточной литературных традиций.

Бесспорно, что драма «Пророк», также как и, в целом, все творчество Г.Джавида, таит в себе еще много интересного и неизведанного. Однако, думается, что и рассмотренных нами образов: Скелета, меча и поэта-пророка – достаточно, чтобы утверждать, что своеобразие образа Пророка, так же как и особенности конфликта в рассматриваемой драме, обусловлены прежде всего проявлением в ней элементов синтеза восточной и европейской культур и литератур. Дальнейшее изучение данной проблемы обещает еще много интересных открытий и, несомненно, поможет пролить свет на истинный мир души и воображения великого азербайджанского поэта и драматурга Г.Джавида.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. “Alas Poor Yorick” Hamlet Quote, With Meaning & Analysis <https://www.nosweatshakespeare.com/quotes/monologues/alas-poor-yorick/>
2. Cavid, H. (2007). Əsərləri. 5 cildə. III cild. Bakı: “Elm”.
3. Cəfər, M. (2016). Hüseyn Cavid. – Bakı.
4. Elaydi, S.Ə. (2020). Hüseyn Cavidin “İblis” faciəsi (İnsanlığ fəlsəfəsi, ədalət və həqiqət axtarırları kontekstində). “Türkologiya” jurnalı, № 3. Bakı.
5. Kobilov, U.U. (2019). Art interpretation of the problem of the prophecy in the Uzbek literature. ISJ Theoretical & Applied Science, 01 (69).

6. Sadiqov, Ş. (2017). Hüseyn Cavid – 135. “Türkologiya” jurnalı, № 4. Bakı.
7. Veliyeva, S.M. (2019). The Prophet – the sacred hero of Huseyn Javid’s romanticism. *Turkologicheskie issledovaniya*=Turkological Studies.
8. Армстронг, К. Мухаммад: история пророка http://www.idmedina.ru/books/history_culture/mavlid/3/armstrong.htm
9. Гафаров, В. (2009). Жанровая картина азербайджанского театра в начале XX века. Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук.
10. Джафаров, Дж. (1962). Азербайджанский драматический театр им. Азизбекова, 1873 - 1941. – Б.: Азербайджанское государственное издательство.
11. Исмаилов, А.Т. (1988). Творчество Гусейна Джавида и традиции демонизма в мировой литературе: автореф. дис. на соиск. учен. степ. док. филол. наук (10.01.02;10.01.05). – Баку.
12. Караев, Я. (1982). Гусейн Джавид. Баку: Знание.
13. Коран (1963). / Пер. с араб. и коммент. акад. И. Ю. Крачковского. – М.: Изд-во восточной литературы.
14. Коран (1990). / Пер. с араб. и коммент. акад. И.Ю. Крачковского. Б.: Язычы.
15. Мигаль, А.С. (2019). Мусульманский мир в представлениях западноевропейских интеллектуалов эпохи Просвещения (07.00.03) дис.на соиск. учен. степ.канд.историч.наук, – Ростов-на-Дону.
16. Образ Пророка Мухаммада [https:// islam-today.ru /veroucenie/ nacinausim/ obraz - proroka muhammada/](https://islam-today.ru/veroucenie/nacinausim/obraz-proroka-muhammada/)
17. Образ пророка Мухаммада в произведении Суфи Аллаяра «Събателгақизин» / СМИ об исламе / Статьи | Духовное Управление Мусульман Республики Татарстан [http://dumrt.ru/ru/articles/mm-islam/ mm-islam_ 1221. html? curPos=28](http://dumrt.ru/ru/articles/mm-islam/mm-islam_1221.html?curPos=28)
18. Описание внешности и нравственный облик Пророка (да благословит его Аллах и да приветствует)» Такуа – Богобоязненность <https://takwaa.com/opisanie-vneshnosti-i-nravstvennyj-oblik-proroka-da-blagoslovit-ego-allax-i-da-privetstvuet/>
19. Пушкин, А.С. (1994). Полное собрание сочинений: В 17 т. Т. 2. – М.: Воскресенье.
20. Старейшая коллекция оружия в мире: девять мечей пророка Мухаммада. | Оружие и оружейные коллекции | Яндекс Дзен <https://zen.yandex.ru/media/armsandarmor/stareishaia-kollekciia-orujia-v-mire-deviat-mechei-proroka-muhammada-5d8dcc44d7859b00ad2eeb8f>
21. Фейзуллаева, А. (2015). К 100-летию юбилею «Шейх Санан» Каспий. – 24 января.

Malika Adıgezalova (Özbəkistan)

“...hüsni-xuda şairiyim”, yaxud H.Cavidin “Peyğəmbər” dramında Şərq və Avropa ədəbiyyatlarının sintezi məsələsinə

Xülasə

Məqalə Şərq və Avropa ədəbiyyatlarının sintezi problemi və onun böyük Azərbaycan dramaturqu H.Cavidin “Peyğəmbər” dramında həlli məsələsinə həsr olunmuşdur. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatının inkişaf özünəməxsusluğu H.Cavidin də

yaradıcılığında əks olunan Şərq və Qərb dünyalarının cəsarətli birləşməsində özünü göstərir. Müəllif ədəbiyyatşünaslıqda dramın mahiyyətini tədqiq edərək, ona ilk mənbələrə (Qurana) və məşhur cavidşünasların fikirlərinə əsaslanaraq mədəniyyətlərin sintezinin inikası nöqtəyi-nəzərindən baxmağa çalışır. Diqqət mərkəzində yaxşılıq və pislik, sevgi və nifrətin romantik antitezinin təzahürü kimi Mələyə qarşı qoyulan İskeletin surətləri, eləcə də Peyğəmbərin bir əlində yazı və o birisində silah olan təsvirinin təfərrüatı – qılınc, həmçinin şairlərin peyğəmbərlik mahiyyəti haqqında inancına əsaslanan “şair-peyğəmbər” konsepti durur. Bu obrazların hər biri Şərq və Avropada Peyğəmbər obrazının qavranılmasında fərqlərin olduğundan, onların sintezinin təzahürü isə Cavidin “Peyğəmbər” dramının əsas qəhrəmanı obrazının yaradılması zamanı bu əks baxışların mədəni qovuşmasından xəbər verir.

Açar sözlər: *dram, sintez, romantizm, Şərq, Avropa, obraz, Peyğəmbər, İslam.*

Malika Adigezalova (Uzbekistan)

“...hüsnü-xuda şairiyim” or to the question of the synthesis of Eastern and European literatures in H. Javid’s drama “The Prophet”

Abstract

The article is devoted to the problem of synthesis of Eastern and European literatures and its solution in the drama of the great Azerbaijani playwright H.Javid “the Prophet”. The peculiarity of the development of Azerbaijani literature at the beginning of the twentieth century is reflected in the bold combination of Eastern and Western worldviews, which was also reflected in the work of H.Javid. Having studied the understanding of drama in literary studies, the author tries to consider it from the point of view of reflecting the synthesis of cultures in it, relying on primary sources (the Koran) and the statements of famous Javid scholars. The spotlight displays the images of the Skeleton, opposed to the angel as a manifestation of the romantic antithesis of good and evil, love and hate, and the sword detail image of the Prophet with Scripture in one hand and a weapon in another, and the concept of “poet-prophet” is based on the belief of the prophetic nature of poetry. Each of these images testifies to the differences in the perception of the image of the Prophet in the East and in Europe, and the manifestation of synthesis in them-about the cultural fusion of these opposing views in creating the image of the Central character of the drama “the Prophet” H.Javid.

Key words: *drama, synthesis, romanticism, East, Europe, image, Prophet, Islam.*

**MÜZAKİRƏ
ОБСУЖДЕНИЯ
DEBATES**

*İLHAMİ CAFERSOY (Azerbaycan)**

OLİMPİYAT YUNANLAŞMIŞ TÜRK SÖZCÜĞÜDÜR**0.Giriş**

Avrupalı bilim adamlarının genel düşüncesine göre Yunanlar eski Helenistik medeniyetin yaratıcılarıdır. Eğer eski Akdeniz havzasının İyonya İttifakı etnik grupları dört dilde, Attika İttifakı etnik grupları altı dilde konuşuyordularsa bu görüş doğrulanamaz.

Sicilyalı Diodorus'un yazdığı üzere Doğu ülkelerinden gelerek Güneybatı Avrupada etnik medeniyetleri yaratan kahinlere "tolmac" adı verirler (Гуго, 1913: 60-61). *Tolmac* Türk kökenli sözcüktür. Bu gün bu sözcük Azerbaycan Türkçesinde *dilmanc* şeklinde kullanılır. Veya Hellas'ın Yunanlara kadar olan Apollon tapınağının bir kahininin adı Kalkandı (Барнер, 1901: 129). Kalkan isminin Yunan kökenli olduğunu kim iddia edebilir ki?

Geçen yüzyılın 20'li yıllarında Yafes teorisinin yaratıcıları şöyle bir fikri kanıtlamaya başladılar: Akdeniz havzasının eski medeniyetinin temelini Kafkasya ve Ön Asyadan Avrupa'ya göç eden etnik gruplar atmışlardır. O etnik gruplar Ari ve Sami kökenli değillerdi. Dilleri eklemeli olan Asya kökenli bu nesillerin büyük bir kısmı Türklerin ataları idiler. Fakat Akademisyen Marr bu konuya dair görüşünü açıkça belirtmez. Belli belirsiz şekilde gösterir ki, onlar Yafes evlatları idiler (Мартт, 1920: 3-54).

1931 yılında Karay kökenli bilim insanı Rozaliya Şor'un SSCB İlimler Akademisinin bildirilerinde makalesi basıldı. 21 sayfalık bu araştırmada Akdeniz havzasının eski medeniyetini yaratan etnik grupların büyük bir kısmının Türklerin ataları olduğu kanıtlanmaktaydı (Шор, 1931: 223-244).

1933 yılında Almanya'da Hitler devletin başına geçti. İnsanlar Arilerin eski dünya medeniyetinin yaratıcıları olduğuna inandırıldılar. Adolf Hitler Berlin'de ateşli nutuklar söylediği zaman Josef Stalin'in "Pravda" gazetesinde makalesi yayınlandı. Ruslar türkoloji uzmanlarını Sibiryaya, Yevrey bilim adamlarını Birobiçan'a göndermeye başladılar.

L.N. Gumilyov hapse atıldı, M.İ. Artamonov'dan Rus Nazizm'i ile uyuşmayan olayları kitabından çıkarması talep edildi. Türklerin ve Yevreylerin yarattıkları

* Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, Nesimi adına Dilbilim Enstitüsü 'Eski diller ve kültürler' şube müdürü Prof. Dr. E-mail:ilhamicfersoy@mail.ru

medeniyetlerle ilgili konuşulmasın. Kimse ilk Olimpiyat oyunlarının Yunanistan'dan önce Azerbaycan'da geçirildiğini dile getirmesin.

2. Olimpiyat Oyunları ve Olimpiyat Sözcüğünün Kökeni

Dünyada ilk Olimpiyat oyunları Nahçıvan'da Elince dağının eteğinde geçirilirdi. Bizim Aran alpleri Alınpe adı verdikleri Elince kalesinde güreş ve yakın dövüş oyunlarına başlar, sonra yarışları Aras nehri boyunca at yarışları ve çevgan oyunları ile sona erdirirdiler.

Bronz at alınlığı, milattan önce 2. binyılın sonlarına aittir. Elince kalesinde bulunmuştur. St. Petersburg'un Ermitaj Müzesinde korunmaktadır.

Aran alpleri milattan önce 2. binyılın ortalarında Filistin'i, Tir ve Sidon adalarını tuttular. Aran bilginleri Fenike'de dünyanın ilk ses alfabesini yarattılar (Архимандрит Ёроним, 1883: 173). Oradan milattan önce 1300 yılında Hellas'a göç ederek Yunanların Thebae, daha sonra Fiva adı verdikleri Tepe şehrini kurdular (Масперо, 1911: 251; Вагнер, 1901: 30; Сенковский, 1859: 91-92; Трачевский, 1889: 115). Ülkenin en yüksek dağına Alınpe adı verdiler (Шопен 1886: 104). Dağın eteğinde Olimpiyat oyunlarını düzenlemeye başladılar.

Balkan yarımadasında ilk şehri inşa eden, ilk ses alfabesini yapan Aran nesillerine Kitâb-ı Mukaddes'te Bene-Kadem adı verilir (Архимандрит Ёроним 1883: 173). Bene-Kadem "doğu oğulları" demektir. Doğu oğulları Balkan ve İtalya yarımadalarını ele geçirenlere, Hellas'ın Yunanlara, İtalya'nın Latinlere kadar olan medeniyetinin temelini atmışlar.

Wilhelm Wagner 1901 yılında yazar: "Hellas'ın ilk sakinleri Mısır'dan ve Ön Asya'dan gelmişlerdir" (Вагнер, 1901: 30). "Yunan edebiyatı tarihi"nin 1872 yılındaki baskısında şöyle yazar: "Kadm'ın Böötya'da inşa ettirdiği şehirler Dorilerin gelişine kadar dayanmadı, ancak onların yarattıkları medeniyet Hellas halkının ortaya çıkmasında önemli rol oynadı (История греческой литературы, 1872: 8-9).

Kadm'ın yani Aran'ın Beotiya'da inşa ettirdiği şehirlerden birinin adı *Tepe* idi. A. Трачевский şöyle yazar, Mısır'daki Tepe ve Beotiya'daki Tebe adları aynıdır (Трачевский, 1889: 115). Yunanlar Tepe şehrinin adını bir miktar değiştirerek Thabae şekline getirdiler. Bizim için ilginç olan şudur kim Aran neslinin akrabası olan İbrahim evlatlarının birinin adı Tepe, diğerinin adı ise Su olmuştur (Іосиф Флавий 52390: 50).

Aran'ın kız kardeşlerinden birinin adı Avrupa, diğerinki Cemela idi (Трачевский 1889: 115). Bu isim bugüne kadar Azerbaycan Türkçesinde Cemile şeklinde kullanılmaktadır.

Musa Horenli kendinden önceki Suriye, Arami kroniklerine istinaden şöyle yazar: Bel Zerova'nın Astqik'ten olan oğullarını Olimpe dağına sürgün etti. İ.İ. Şopen'e göre Olimpe sözcüğü Yunanca değil, salt Tatarcadır. Hellas'taki Olimpe dağının adı Arancadaki *alinpe* sözcüğünden türemiştir (Шопен, 1866: 41, 104).

İ.İ. Şopen Tatarca derken Azerbaycan Türkçesini kasteder. Türk dillerinde at alınlığına *alınpa*, *alınca*, *alınca* denirdi. Bahaeddin Ögel'in "Türk Mitolojisi" isimli eserinde yazdığına göre Alınca adı *alın*, ön taraf sözcüğündendir. Fakat o, at alınlığı ile de ilgili olabilir (Ögel, 1971: 149).

Arkaik şekli Alınpe olan Alınca dağının adı at alınlığına totemik olarak bağlıdır. Eski dünyanın savaş tarihinde kalkan ve zırhın yanı sıra at alınlığı önemli buluşlardan biridir. Süvariler atlarının başlarına metal alınlık takmadıkları sürece kırbaç darbesi ile atlar ölüyordu. Alınlığın icadından sonra atların kılıç ve topuz darbelerine direnci öncesinin beş katına çıktı.

Arkeologlar 20. yüzyılın 50'li yıllarında Elince kalesinde bronz at alınlığı buldular. O alınlık Azerbaycan müzelerine verilmedi. St. Petersburg'un Ermitaj Müzesine götürüldü (Пиотровский 1959: 36).

Bronz devri Milattan önce 6. binyıldan başlayarak Milattan önce birinci 1. binyılda sona erir. Bulunan bronz alınlık kesin bir şekilde şunu söylemeye izin verir ki Elince kalesinde bundan en az 3000 yıl önce yaşam olmuştur.

"Oğuzname"lere göre Alınca han Nuh'un yedinci oğlu, Yafes'in ve Türk'ün kardeşidir. Alınca isimli han "Şecereyi-Türk"te de vardır (Ögel, 1971: 149). Reşidüddin Fazlullah şöyle yazar: 14.-15. yüzyıllarda Oğuzların Emir Alıncak ve Alıncak Noyon isimli komutanları olmuştur. Tarihçinin görüşü Alıncak adının Moğol değil, Türk adı olduğu yönündedir (Ögel, 1971: 149).

Nahçıvan'daki Elince dağı ve kalesi at alınlığına totemik olarak bağlı olan tek yer adları değildir. Tebriz ile Nahçıvan arasında, Aran alplerinin tarihî topografiklerinde Alınca, Alıncak adlı birkaç yerleşim yeri olmuştur (Ögel, 1971: 149).

Alişir Nevayi'ye göre Azerbaycan'ın Mevlâna Halef Tebrizî Şeyh Elencek adlı alimi vardır. Şeyh Elencek aynı zamanda kendi döneminin ünlü şairi idi. Elince kalesinden başka Safevîler dönemi belgelerinde Tebriz'le Nahçıvan arasında Alıncak, Alıncalı köy adları kayda geçmiştir (Əfəndiyev, 1993: 229).

Osmanlı gezgini Evliyâ Çelebi (17. yüzyıl) Elince kalesini Alıncavan adı ile gösterir (Эвлия Челеби 1983: 116). Nahçıvan Nahçı elinin şehri, Alıncavan Alınca neslinin kalesi anlamına gelir. Letif Kerimov'un yazdığına göre Alınca isimli köylerden biri de Tebriz şehrinin 49 km kuzeydoğusunda idi (Керимов, 1984: 257).

Sürgüne kadar Kelbecer'de Alıncalı köyü vardı. Alıncalı isimli köylerden biri de Göygöl civarında idi (Azərbaycan ərazi bölgüsü, 1979: 83,40). Bu olgular Elince'nin sadece toponim değil, aynı zamanda etnotoponim de olduğunu gösterir. *Kılıç* silah adı *Kılıçlı* tayfa adına nasıl dönüşmüşse *alınca* zırh adı da öylece *Alıncalı* kale ve köy adlarına dönüşmüştür.

Ermeni tarihçileri Elince kalesinin adını bazen *Arıncaq* bazense *Y'Erincak* şeklinde yazarlar. Aşharabar metinlerinde Grabar'dan kalmış ünlü ile başlayan adların önüne “y” sesi getirilir. Sözcüğün ilk hecesinin “l” sesi “r” ünsüzüne dönüşür. Sonuçta Elince kalesinin adı Y'Erıncaq, Alıncaq köylerinin adı Arıncaq şekline getirilir.

Stepan Orbeliani (13. yüzyıl) Elincek kalesini Y'Erıncaq isimli bir kadının yaptırdığını yazar (Шопен, 1852: 324). Elince kalesi inşa edildiğinde, Milattan önce 2. binyılda anaerkil dönemdi. Topluluklar kendilerine anaerkil liderlerin isimlerini verir. Demek ki kale anaerkil dönemde, monoteizmden önce inşa edilmiştir.

Musa Horenli'nin yazdığına göre Alıncaq kalesi uzun zaman Sunik Knyazlığına dahil olmuştur (Шопен, 1852: 324). Ermeni tarihçiler kilise kroniklerindeki Sunik etnonimini Sünik, Urartu kaya yazıtlarındaki Su etnik adını Suini gibi yazarlar. Ancak Sunik, Suini yer adlarının özünde de *su* sözcüğü açık görülür.

Milattan önce 782 yılına ait Urartu kaya yazıtlarında Sunik mahaline Suinia adı verilir (Пиотровский, 1944: 273, 280; Никольский, 1896: 125). Suinia suya tapan halkın ülkesi demektir. Bu görüş İ.İ. Меşşaninov'a aittir. Fakat o *su* sözcüğünün Türkçe kökenli olduğunu dile getirmez (Мещанинов, 1927: 3; Мещанинов, 1930: 22).

B.B. Piotrovski de *su* sözcüğünün Türkçe kökenli olması hakkında konuşmaz. Yalnız şunu belirtir ki Suinia ülkesinin sakinleri Su tanrısına tapınırlardı. Ayın zamanı nehirlerin ve göllerin tanrısına 1 boğa, 2 koç kurban ederlerdi (Пиотровский, 1944: 273, 280).

Ondan farklı olarak Yevrey asıllı tarihçi İ.İ. Şopen Urartu kaya yazıtlarındaki *su* sözcüğünün Aran kökenli olduğunu yazar (Шопен 1866: 111). Persofiller Aran diyince İran anlarlar. Aran nasıl İran ola bilir ki onlar suya *su*, gök yüzüne *gök*, yere *yer*, kızılığa *zuka* (Azerbaycan Türkçesinde *zoğal*), dut ağacına *tut*, findığa *bunduk*, at alınlığına *alinpe* demişlerdir?

3. Sonuç

Alinpe Ön Asyanın Proto-Türk dillerinden Yunancaya geçen tek sözcük değildir. Aran bilgileri kroniklerini *depderi* adı verdikleri keçi derisinden yapılmış yapraklara yazarlardı. Yunanlar bu sözcüğü *diphthera* şeklinde kendi dillerine aldı-

lar. *Dep* ‘tepmək’, ‘yazmaq’, *deri* ‘deri’ demektir. Şimdi *depderi* sözcüğü *defter* şeklinde kullanılır.

Yahut Aran demircileri metal erittikleri sobalara *ocak* derlerdi. Yunanlar *ocak* sözcüğünü *ocaqai*, Latinler *ocaqae* şeklinde benimsediler (История греческой производств 1824: 139, 234). *Tepe* şehrinin adını önce Thebae, sonra Fiva şekline getirdiler.

Helenistik dönemin İyonya İttifakı etnik grupları dört dilde, Attika İttifakı etnik grupları altı dilde konuşurlardı. Bu etnik grupların bir kısmı Ari, diğer bir kısmı Sami, bir kısmı ise Türk kökenli idi.

KAYNAKÇA

1. *Azərbaycanın inzibati ərazi bölgüsü*. (1979). Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.
2. Архимандрит Іероним. (1883). *Библейская археология, т. 1*. Санкт-Петербург.
3. Гуго, В. (1913). *Вавильонская культура*. Москва.
4. Вагнер, В. (1901). *Эллада*. Санкт-Петербург.
5. Əfəndiyev, O. (1993). *Azərbaycan Səfəvilər dövləti*. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.
6. Иосиф Флавий. *Иудейскія древности. III №52390* (AMEA Mərkəzi Elmi kitabxanası).
7. *История греческой производств*. (1924). Москва.
8. *История греческой литературы*. (1872). Санкт-Петербург.
9. Керимов, Лятиф. (1984). *Азербайджанский ковёр. т. III*. Баку.
10. Марр, Н.Я. (1920). *Яфетический Кавказ и третий этнический элемент в созидаании средиземноморской культуры*. Лейпциг.
11. Масперо, М. (1911). *Древняя история народов Востока*. Москва.
12. Мещанинов, И.И. (1927). *Древневанские имена богов и царей. Яфетический сборник, Ленинград, 82-101*.
13. Никольский, М.В. (1896). *Клинообразныя надписи Закавказья. Материалы по археологии Кавказа. вып. 5*. Москва.
14. Ögel, V. (1971). *Türk mitolojisi. c. 1*. Ankara.
15. Пиотровский, Б.Б. (1944). *История и культура Урарту*. Ереван.
16. Пиотровский, Б.Б. (1959). *Ванское царство (Урарту)*. Москва.
17. Трачевский, А. (1889). *Древняя история*. Санкт-Петербург.
18. Шопен, И.И. (1852). *Исторический памятник состояния Армянской области к эпоху ея соединения к Российской Империи*. Санкт-Петербург.
19. Шопен, И.И. (1866). *Новые данные о Кавказе и его древних обитателей*. Санкт-Петербург.
20. Шор, Р. (1931). *К вопросу о Яфетическо-турецком языковом смешении. Доклады Академии Наук СССР, № 3*.
21. Эвлия, Ч. (1983). *Книга путешествия. вып. 3*. Москва: Наука.

T Ü R K O L O G İ Y A N I N K L A S S İ K L E R İ
К Л А С С И К И Т У Р К О Л О Г И И
C L A S S I C S O F T U R K O L O G Y

*NURİ YÜCE (Türkiye)**

**İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİNDEKİ
HOCALARIMIZ VE AZERBAJCANLI AHMET CAFEROĞLU İLE İLGİLİ
HATIRALAR**

1963 yılı güz döneminde İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinin Türk Dili ve Edebiyatı Bölümüne öğrenci olarak kaydolup dersleri dinlemeye başladığımda, hocalarımız o yıldaki unvanlarına göre şunlardı:

Umûmî Türk Dili Kürsüsünde¹ başkan Ord. Prof. Dr. Reşid Rahmeti Arat (1900-1964), Doç. Dr. Muharrem Ergin (1923-1995) ve Dr. Ali Fehmi Karamanlıoğlu (1932-1973). Reşid Rahmeti Arat Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünün de başkanıydı. Ali Fehmi Karamanlıoğlu o yıllarda askerlik görevini yapıyordu. Biz öğrenciler Ali Beyi ancak askerden geldikten sonra, doçentlik tezini hazırlarken 1967 yılında tanıdık.

Reşid Rahmeti Arat'ın 29.11.1964'te vefatından sonra Umûmî Türk Dili Kürsüsünde ders veren öğretim üyesi olarak sadece Muharrem Ergin kaldı. 1965 yılında Umûmî Türk Dili Kürsüsüne Kemal Eraslan asistan olarak alındıysa da doktora tezini hazırlamakla meşgul olduğu için bizim sınıfımızda ders vermedi.

Türkiye Türkçesi Kürsüsünde başkan Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu (1899-1975) idi. Kürsüdeki öteki hocalarımız Prof. Dr. Saadetin Buluç (1913-1984), Doç. Dr. Faruk Kadri Timurtaş (1925-1982) ve Dr. Necmettin Hacıeminoğlu (1932-1996) idi. Mertol Tulum yeni asistandı, özellikle Faruk Kadri Timurtaş'ın Osmanlıca derslerini takip ederdi.

Eski Türk Edebiyatı Kürsüsünde başkan Prof. Dr. Ali Nihad Tarlan (1898-1978) idi. Bu Kürsüdeki diğer hocalarımız Prof. Fahir İz (1911-2004), Doç. Dr. Abdulkadir Karahan (1913-2000) ve Dr. Ali Alparslan (1923-2006)² idiler. Fakat o

* Emekli türkolog. Prof. Dr. E-mail:nuriyuce@yahoo.com

¹ 1980'li yılların başında YÖK (Yüksek Öğretim Kurulu) oluşturulup Üniversitelerde bazı yeni uygulamalar devreye girmeden önce bölümlerdeki bilim dallarının adlandırılması bugünkünden farklıydı. O zamanki Kürsü yerine yeni ad olarak Anabilim Dalı, Umumi Türk Dili için Eski Türk Dili, Türkiye Türkçesi için Yeni Türk Dili adı kullanıldı.

² Ali Alparslan Fahir İz'in asistanı imiş, Fahir Bey onu İngiltere'ye göndermiş, Londra Üniversitesinde ders veriyormuş diye söylenirdi. Muharrem Ergin'in Osmanlıca ders kitabındaki hat örnekleri arasında Ali Alparslan'ın da yazısı vardı. Eski Edebiyat hocalığının yanı sıra aynı zamanda çok iyi bir hattat olduğu anlatılırdı, 1976 yılı

yıllarda Ali Alparslan Londra Üniversitesinde görevli imiş. Biz mezun oluncaya kadar Ali Beyi hiç görmedik. Eski Türk Edebiyatı asistanları Mehmed Çavuşoğlu (1935-1987) ve Günay Alpay doktora tezlerini hazırlamaktaydılar.

Yeni Türk Edebiyatı Kürsüsündeki hocalar başkan Prof. Dr. Mehmet Kaplan (1915-1986), Doç Dr. Ömer Faruk Akün (1926-2016), Asistan Birol Emil ve İnci Enginün idiler.

Bölümü oluşturan dört Kürsünün (yeni adıyla Anabilim Dalının) asistanları Kemal Eraslan, Mehmed Çavuşoğlu, Günay Alpay, Mertol Tulum, Birol Emil ve İnci Enginün öğretim kadrosuna yeni alınmışlardı. Bunlar mensup oldukları Kürsü hocalarının derslerine gelip talebe gibi ders dinlerler ve gerektiği zaman hocanın yardımcılığını yaparlardı.

Reşid Rahmeti Arat Kazan Türklerindendi. Eski Ücüm'de doğmuş, Lise son sınıftayken Rus ihtilali olunca askere alınmış, 1919'da yaralanmış, Mançurya'nın Harbin şehrine nakledilmiş, orada 1921'de liseyi bitirmiş, maceralı bir yolculuktan sonra 1922'de Berlin'e ulaşmış, Felsefe Fakültesinde W. Bang'ın yanında doktora-sını yapmış (1927), doçent olmuş (1931), 1933'te Türkiye'ye davet edilmiş (1933) ve İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde profesör olmuş.

Biz birinci sınıfta Reşid Rahmeti Arat'ın yerine devam ettik, ikinci sınıfta iken 29 Kasım 1964'te İstanbul'da hocamızı kaybettik. Türkçe'nin tarihî ve çağdaş lehçelerini ve şivelerini çok iyi bilen R.R.Arat Türkiye'de mukayeseli Türkoloji araştırmalarının kurulup yerleşmesinde öncülük etti (Arat, 1991: 336-337).

R.R.Arat'ın verdiği dersler liseden gelmiş olan bizler için ilk kez karşılaşılan türdendi. Bunlar, Türk dilinin tarihî yazı dilleri veya başka coğrafyalarda konuşulan, yeni duyduğumuz Türk lehçe ve diyalektleriydi. Yazılarında ve konuşmalarında Türkçe'nin doğru ve düzgün ifade edilmesine özen gösterirdi. Ancak "Öztürkçecilik" gayretiyle kuraldışı uydurma sözcükler kullanılmasının da yanlış olduğunu söylerdi.

Rahmeti Arat hocamızın telaffuzunda benim dikkatimi çeken bir fark vardı. Bazı kelimelerdeki ç harfini j gibi söylerdi. Mesela Kazakça kelimesi onun söyleyişinde benim kulağıma Kazakça gibi bir sesle gelirdi. Acaba benim kulağıma gelen bu ç>j değişikliği başkalarının kulağına da benim duyduğum gibi mi geliyor? diye sorduğumda arkadaşlarım benimle aynı görüşte olduklarını söylemişlerdi.

Hocanın kişiliğinden mi yoksa verdiği derslerin bizler için ilginç oluşundan mı, her nedense, onun bölümde, farklı ve saygın bir ağırlığı vardı.

R.R.Arat, dilbilgisi terimi olan Arapça "müfred" kelimesi yerine "teklik"; "cemi" kelimesi yerine "çokluk" sözcüklerini kullanırdı. Türkiye'de orta öğretimde öğrenciler bu terimleri "tekil" ve "çoğul" diye öğrendiklerinden, üniversitede bizim bölüme kaydolan bazı öğrencilerin eski alışkanlıklarını kolayca değiştiremedikleri de olmaktadır. Öyle öğrencilerden biri Rahmeti Arat hocanın imtihanında

güzünde İÜ Edebiyat Fakültesinin Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde Dr. Asistan olarak göreve başladığımda Ali Bey ile tanıştım. Ali Alparslan gerçek bir beyefendi, samimi ve mükemmel bir insandı. Onunla dostluğum ağabey-kardeş gibi devam etti. Ruhu şad olsun.

“tekil” deyince, Hoca, “tekil” değil “teklik” diyeceksin! demiş. Öğrenci cebinden 1 liralık metal parayı çıkarıp masaya koymuş ve “*Hocam, biz teklik diye buna deriz*” demiş.

İkinci sınıfa geçip güzün dersler başladıktan kısa süre sonra Rahmeti Beyin vefatı Fakülte’de duyduğumuz ilk ölüm haberi idi. Hepimiz yetim kalmış gibi çok üzülmüştük.

Rahmeti Bey’in verdiği derslerin bir kısmını Muharrem Ergin, bir kısmını da Ahmet Caferoğlu üstlendiler.

Muharrem Ergin, Gürcistan’daki Terekeme diye de bilinen Karapapak Türklerindenidir. Ahıska vilayetinin Ahılkelek kazasına bağlı Gögye köyünde doğmuş, henüz bebek iken ailesi 1925’te Türkiye’ye göç etmiş, Muş’un Bulanık ilçesine yerleşmişler. İlkokulu Bulanık’ta, ortaokulu Muş’ta, Liseyi Balıkesir’de okumuş. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünü bitirip (1942-1947) bu bölüme asistan alınmış (1950). 1954’te doktor, 1962’de doçent, 1971’de profesör olmuş.

Muharrem Ergin 1986-1990 yılları arasında Türk Dili ve Edebiyatı Bölüm başkanlığı yaptı. 1979 sonlarında başlayan Parkinson hastalığı zamanla arttı. 1990 yılında emekliye ayrıldı. Zatürreye yakalandıktan bir hafta sonra 6 Ocak 1995’te vefat etti (Ergin, 2020: 414-415).

Muharrem Ergin, Bölümümüzde ilk yıl Türk Dil Bilgisi ve bunun yanı sıra Osmanlıca dersi, sonraki yıllarda Dede Korkut ve Azerbaycan Türkçesi okuturdu. Hitabet ve liderlik yeteneği olan, dersleri daima özlenen bir hocaydı. Sağlam ve yakışıklı bir vücut yapısıyla tam bir Türk idi.

Üniversite’deki talebelik yıllarımda ben çalışarak okuduğum için boş zamanlarımda Fakültede olamıyordum. Ayrıca biraz da çekingen olduğum için hocaların odalarına çağırılmadıkça gitmezdim. Hocalarımdan beni tanıyanları, bazı tesadüfler ve daha çok sözlü ve yazılı imtihanlardan sonra başladı. Ali Fehmi Karamanlıoğlu askerden gelip doçentlik tezi olan Seyf-i Sarayı’nın Kıpçak Türkçesi *Gülistan Tercümesi*’nin son hazırlıklarını yaparken eserde geçen bazı Arapça, Farsça metinlerin mumlu kağıda demir uçlu kalemle yazılması gerekiyormuş. Ali Bey benim Hattat Mustafa Halim Özyazıcı’dan hat dersi aldığımı duymuş. Tezindeki Arapça, Farsça metinleri benim yazmamı istedi. Ali Beyin odasında yazı işiyle meşgul olduğum saatlerde hem Ali Bey hem Muharrem Bey beni daha yakından tanımış oldular. Kadro bulunca beni asistan olarak bölüme almaya karar vermişler, fakat bana bu niyetlerinden hiç söz etmedikleri için bilgim yoktu.

Haziran 1973’te Mainz’da doktoramı bitirdim, 1973-1975 yıllarında Hınıs-Erzurm’da askerlik görevimi yaptım. Fakat İstanbul Üniv. Edebiyat Fakültesinde açık kadro olmadığından 1973’te Frankfurt’ta J.W.Goethe Üniversitesinin Türko- loji Bölümünden bana yapılan teklifi kabul ederek 01 Nisan 1975’den itibaren Frankfurt’ta çalışmaya başladım. 1976 yılı Haziranında Muharrem Ergin hocadan gelen mektupta bir asistanlık kadrosu aldığımı, benim İstanbul’a dönüp bu kadroya müracaat etmemi bildiriyordu. Ağustos 1976’da yurda dönüp sınav vs gibi gerekli formalitelerden sonra 1976 yılının Eylül ayı sonlarında kadroya atandım ve Mu-

harrem Ergin hoca ile aynı kürsüde çalışmaya başladım.

Ne yazık ki hocalarımızdan R.Rahmeti Arat, Ahmet Caferoğlu, Ali Fehmi Karamanlıoğlu, Arap ve Fars Bölümünde Helmut Ritter ve Ahmet Ateş artık hayatta değildiler. Ali Nihad Tarlan hoca ise emekli olmuş, eşini kaybetmiş, Fakülteye geleliyordu.

Hafta içi çalışma günlerinde ne zaman Fakülteye gelsem, hayatta olmayan veya emekli olduğu için Fakülteye gelmeyen hocaların hatırası ve hayali gözümün önünde canlanır, çalışma odamda yalnız kaldığımda kendimi sanki onlarla birlik-teymişim gibi hissederdim.

Ali Nihad Tarlan, eski edebiyatımızın bütün inceliklerini bilen tam bir üstad idi. Arapça, Farsça ve Fransızca'yı çok iyi bilirdi. Eski edebiyat için bilinmesi gereken Osmanlı Türkçesi, Arapça, ve Farsça'nın dil ve edebiyat bilgisinin yanı sıra İslamiyetle içiçe olan Şark kültürünün bütün ayrıntılarına vakıf, ders anlatım tarzıyla dinleyenleri büyüleyen, tatlı, yumuşak ve çekici üslubuyla dersi sevdiren bu âlim hocamız, örnek bir insan ve tam bir Osmanlı beyefendisiydi.

Fahir İz, Bölümümüzde en çok yabancı dil bilen, fakat bildiğini hiç belli etmeyen, alçak gönüllü, nezaket ve zarafet örneği bir hocaydı. Kuvvetli bir hafızaya sahip olan bu hocamız Arapça, Farsça, İngilizce, Fransızca, Almanca ve İtalyanca bilirdi. Yurt dışındaki üniversitelerde ders vermek üzere sık sık davet edildiğinden biz öğrenciler onu bazı sömesterler İstanbul'da göremezdik.

Abdulkadir Karahan Urfa'nın Siverek ilçesindendi. Davranışlarında paldır-küldür ve konuşmalarında memleketinin alışkanlıklarını, şive özelliklerini her zaman sergileyen, övünmeyi ve de övülmeyi pek seven bu hocamız Bölümün renkli simalarındandı. Derslerinde tirizlikle yoklama yapar, derse devamda eksiği olan talebelere azap çektirmekten zevk alan bir huyu vardı. Bazan hırçın ve kavgacı, bazan da müşfik olmaya özenen davranışları fıkra konusu olacak kadar tuhaftı.

Türkiye Türkçesi Kürsüsünde Ahmet Caferoğlu başkandı. Reşid Rahmeti Arat ölünce Bölüm Başkanlığına da Ahmet Caferoğlu atandı. O yıllarda aynı zamanda Türkiyat Enstitüsü müdürlüğü görevini de yapmaktaydı. Bu hatıra yazısının özellikle Ahmet Caferoğlu ile ilgili olduğunu dikkate alarak Caferoğlu hoca hakkındaki söze sonraki sayfalarda yer vereceğim.

Türkiye Türkçesi Kürsüsünde Saadettin Buluç Eski Anadolu Türkçesi metinleri okuturdu. Bizim öğrenciliğimizin ilk yıllarında Bahariye'de, sonraki yıllarda Etiler'de ikamet etse de derslerini ihmal etmez, mutlaka zamanında gelirdi. Şeyyad Hamza'nın *Yusuf u Züleyha* adlı mesnevisi, Hoca Mesud'un Süheyl ü Nevbahar adlı mesnevisi ve daha başka eserler onun sevdiği ders malzemeleriydi. Okuttuğu eser Saadettin hocanın ailesiyle de özdeşleşmiş gibiydi. Oğlunun adı Yusuf, kızının adı Züleyha idi. Aslen Van'lı olan Saadettin Buluç hemen her kurumda ahababı olan, siyasetin inceliklerini bilen ve ondan istifade eden bir kişiydi.

Faruk Kadri Timurtaş Kilisliydi. Osmanlıcayı hakkıyla bilen, okutan ve öğreten bir hocaydı. Kilis ve yöresinin zengin kültür bilgisinin deposesi gibiydi. Fıkra, yemek türleri, hatıra alanındaki bilgi birikimi çok zengindi. Hafızasındaki

ender bilgileri emekli olunca yazacağını söylerdi. Ne yazık ki o bilgileri yazıya aktaramadan felç olup vefat etti.

Yeni Türk Edebiyatı Kürsüsü başkanı Mehmet Kaplan manzum ve mensur eserlerin tahlilini sistematik biçimde işlemekte ve açıklamakta mahirdi. Başkanı olduğu Yeni Türk Edebiyatı Kürsüsü elemanlarını kendi ailesi gibi özenle korurdu.

Yeni Türk Edebiyatı Kürsüsünde sessiz ve derinden kendi işine odaklanan Ömer Faruk Akün kapalı kutu gibiydi. Dersleri monotondur. Ele aldığı bir konuyu kılı kırk yararcasına işler, hiçbir ayrıntıyı gözardı etmezdi. Hayatı okumak ve özenle araştırmak istikametine yönlendirilmiş gibiydi.

Azerbaycanlı Ahmet Caferoğlu

Bu yazının ana konusu olan Ahmet Caferoğlu daha gençliğinin baharındayken Rus ihtilalinin sebep olduğu siyasi karışıklıktan dolayı ana yurdu Azerbaycanı terketmek zorunda kalmış, Türkiye'ye gelmiş, Fuat Köprülü'nün himayesinde İstanbul Üniversitesinde okumuş, aynı yerde akademik hayatını sürdürmüş, yıllarca ayrı kaldığı memleketi Gence'ye ebediyen hasret kalmıştır. Azerbaycanlı meslektaşları ve bazı dostları Caferoğlu'nu Azerbaycan'a davet etmişlerse de, Sovyet dönemindeki soğuk ve karanlık doğu-batı siyasetinin tuzaklarından çekindiği için kendisine yapılan davetlere olumlu yanıt verememiş ve doğup büyüdüğü yurdunu göremeden hayata veda etmiştir.

1963 yılı güzün, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinin Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde ders yapılacak sınıfa geldiğimde dinlediğim ilk ders Ahmet Caferoğlu'nun *Türk Kavimleri* dersiydi. Hocanın hem kendisi hem anlattığı ders konusu bana gayet tanıdık gelmişti. Çünkü Adana'da orta öğretimdeyken, Almanya'nın Münih şehrinde *Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsü* tarafından *Dergi* adlı bir yayından haberdar olmuş ve isteyenlere ücretsiz gönderildiğini öğrendiğim zaman Münih'teki adrese bir mektup yazarak *Dergi*'den, benim adresime de gönderilmesini sağlamıştım. *Dergi*'de Türkiye dışındaki pek çok Türk kavimleri hakkında makaleler yayımlanmaktaydı. Ahmet Caferoğlu hocanın bize anlattığı Türk Kavimleri dersini dinleyince sanki yaşlı bir akrabamı bulmuş gibi oldum. Hem seviniyor hem de heyecanlanıyordum. Fakat, yaratılışım itibarıyla çekingen ve sessiz olmamdan dolayı yüreğimde hocaya olan samimî yakınlığı kendisine belli edemedim. Hoca ile kurduğum samimi bağı sadece gönlümde yaşatabiliyordum.

Türk Kavimleri dersinde Caferoğlu hoca, kocaman bir Asya haritası getirir sınıftaki yazı tahtasının üzerine asar, derste anlattığı Türk kavminin o haritanın neresinde yaşamakta olduğunu gösterirdi. Sonraki haftalarda biz talabeler dersi dört gözle beklerdik ve o haritayı daha ders başlamadan önce, hocanın odasından sınıfa getiriyorduk. Sömesterin sonuna doğru Hoca, başka bir harita getirdi. Bu haritanın üzerinde hiç bir yazı yoktu. Belli ki matbaada özel olarak ders malzemesi için bastırılmıştı. Bu haritada sadece deniz, ırmak, dağ gibi belli bazı yerlerdeki önemli coğrafi yerler belirtilmiş, fakat adları yazılmamıştı. Hoca, bu yazısız haritayı sınıftaki kocaman masanın üzerine çarşaf gibi yaydı. Okuduğumuz Türk kavimlerinin bu haritadaki yerinin nerede bulunduğunu, onların belli başlı şehir gibi meskun yerlerinin nerede olması gerektiğini kurşun kalemle yazmamızı istedi. Bizler

haritanın çevresine üşüşüp okuduğumuz ve hafızamızda kalan bilgileri yoklayarak ve zorlayarak özene bezene istenen bilgileri ekip çalışması olarak yerli yerince yazmaya çalıştık. Bu şekilde yazısız haritayı yazılı hale getirmemiz bir kaç ders devam edince bilgilerimiz sağlamlaşıp kalıcı hale geldi.

Caferoğlu hocanın bize okuttuğu derslerden biri de *Türk Dili Tarihi* idi. Hoca bu derste önce Türk dilinin Ural-Altay dilleri ile olan münasebetlerini, bu konuda ileri sürülen görüşleri, yapılan yayınları anlatır, görüşlerde ya da yayınlardaki doğru veya yanlış hususların değerlendirmesini yapardı. Daha sonra Türkçe'nin bilinen en eski yazılı kaynaklarını anlatır, Eski Türk yazıtlarının bulunuşuyla ilgili bilgileri, Moğolistan'a ve Türkistan'a yapılan ilmi araştırma gezilerini, bu gezilerde kimlerin görev aldığını, gezilerde derlenen eski yazmaların neler olduğunu, bunların hangi müzelerde bulunduğunu, yapılan neşriyatı ayrıntılarıyla anlatırdı.

Verdiği derslerden biri de *Anadolu ve Rumeli Ağızları* dersiydi. Bu dersin konusu sadece Türkiye'de değil, bütün Türkoloji dünyasında Ahmet Caferoğlu adı ile özdeşleşmişti³. Hoca, yaz aylarında ya ağız derlemeleri için Anadolu'ya, ya da Türkiye'de bulunamayan ilmi neşriyatı görmek için Almanya'ya gider, oradaki kütüphanelerde çalışırdı. Rusça ve Almanca bildiği için yurt dışındaki Türkoloji yayınlarını takip ve onlardan faydalanması kolay oluyordu. Caferoğlu'nun dünya Türkolojisi alanında (Arapça, Farsça ve Osmanlıca kaynaklar dışındaki) bibliyografya bilgisi, bölümümüzdeki öteki hocalardan kat kat fazlaydı.

Ahmet Caferoğlu, hem meslektaşları, hem öğrenciler arasında sayılıp sevilen, babacan, yardımsever ve müşfik bir insandı. İhtiyacı olanlara, hoca olsun, talebe olsun, borç para verirdi. Öğrencilerin dilindeki lakabı "Baba Cafer" idi. Talebelerine, ailelerinden aldıkları harçlığı çar-çur etmeden tahsilleri için kullanmalarını, sigara içmemelerini, haylazlık etmemelerini tavsiye ederdi. Sadece tavsiye ile yetinmez, onların hal ve hareketlerini, derse olan ilgilerini de yakından takip ederdi. İstanbul'un Çapa semtindeki Yüksek Öğretmen Okulunda yatılı okuyan ve Fakülte'de bizim bölümün derslerine devam eden öğrencilerin ders durumuyla özellikle ilgilenir, onların devlet parasıyla okumalarının omuzlarına daha ağır bir sorumluluk yüklediğini her fırsatta söyler ve o konuda çok titiz davranırdı.

Erkek öğrencilerin diploma almadan, askerlik yapmadan, geçinecek bir iş sahibi olmadan evlenmelerini istemezdi. Hele öğrenciyken nişanlanıp da parmağındaki yüzüğü gösterenleri hiç sevmezdi.

Bizden önceki zamanlarda olduğu gibi bizim öğrenci olduğumuz 1960'lı

³ Almanya'nın Mainz Üniversitesinde doktora tezimi hazırlarken, 1971 Ağustos ayında Macaristan'ın Szeged şehrinde 22-28 Ağustos 1971'de düzenlenen 14. PIAC toplantısına katılmıştım. Orada dünyanın pek çok ülkesinden gelen tanınmış altayist ve türkologlarını gördüm. Fakat Macarların efsanevi türkoloğu Gyula Németh yaşlı ve hasta olduğu için Szeged'e gelememişti. Bir Macar meslektaşım benim tebliğimin bir kopyasını hocası Németh'e vermiş. Bir ay kadar sonra Németh'ten bana bir mektup geldi. Mektubunda tebliğimi okuduğunu, çok beğendiğini, övgü içeren, teşvik edici cümleler yazıyordu. Ben de kendisine cevap yazdım, Budapeşte'ye gelip kendisiyle görüşmek istediğimi bildirdim. Aynı yılın Aralık ayında Budapeşte'ye gidip orada bir hafta kaldım ve bazı Macar meslektaşlarla ve bu arada Németh ile de görüşme ve onu saatlerce dinleme fırsatım oldu. Németh Türkojinin pek çok konularından, dostu bilim adamlarından, hatıralarından anlatırken Caferoğlu'nu da yakından tanıdığını ve onun yaptığı ağız derlemelerinin kendi zamanına göre yapılan çok büyük bir hizmet ve türkoloji bilim alanı için zengin ve değerli malzeme içerdiğini söylemişti.

yıllarda, her ders yılı sonunda (Haziran ayında) yazılı imtihanlar olurdu. İmtihandaki notlar 1'den 10'a kadardı. 5-10 arası geçer not sayılırdı. Yazılı imtihandan geçer not alanlar sözlü imtihana girme hakkını kazanırdı. Sözlü sınavlar 3-4 gün sınıflarda herkesin gözü önünde devam ederdi. En haylaz ve tembel öğrenci bile sözlüde sorulan soruları, verilen cevapları bir kaç gün boyunca dinleye dinleye, artık bilmediği konuları dahi öğrenmiş olur, son gün onlar da imtihana girer ve başarılı bir not alırlardı.

Böyle sözlü imtihanlar yapılırken, Ahmet Caferoğlu, sınıflarda sözlü imtihan yapan öteki hocaların masalarını dolaşır, ayakta durarak sorulan soruya öğrencinin verdiği cevabı dinler, eğer o öğrenci fakir, hem de çekingen biriye, onun iyi özelliklerini saymaya başlar, mesela imtihanı yapan Muharrem Ergin ise, Caferoğlu kendine özgü şivesiyle “*Meherrem bu oğlan yahşı oğlandır, fıkaraştır, çalışkandır*” eğer öğrenci kız ise, “*bu kız gözeldir, yahşıdır, çalışkandır, amma mahcub bir kızdır*” diye söze başlar, bu arada sorunun cevabı için işe yarayacak bilgilerden de bahsederek, öğrenciye, tereyağından kıl çeker gibi kopya verip yardımcı olurdu. Artık Muharrem Bey, Caferoğlu hocanın niyetini anladığından, o talebeyle kerhen de olsa geçer not verirdi.

1967 yılı bitirme imtihanlarında Ahmet Caferoğlu hocanın Türk Dili Tarihi dersinden sözlü imtihan oluyordum. 326 ve 328 numaralı sınıflar öteki hocaların imtihan gruplarıyla dolu olduğu için, Caferoğlu imtihanı kendi çalışma odasında yapıyordu. Hocanın odası öteki hoca odalarından daha geniş idi. Sınıf arkadaşlarım imtihanı dinlemek için odanın içine ve kapı önüne sığabildikleri kadar yığılmışlardı. Hoca'dan başka imtihan heyetinde Necmettin Hacıeminoğlu da vardı. Hoca soruyu sordu; ben anlatmaya başladım, fakat ben sorunun cevabını anlatırken Caferoğlu Hoca, Necmettin Bey ile sohbeteye daldı, beni dinlemek yerine başka konularla sohbeti uzattıkça uzattı. Ben de anlatmayı bıraktım ve susup onları dinlemeye başladım. Arkadaşlar gülümsüyorlardı. Neden sonra Hoca, benim sustuğumu farketti ve “*devam et!*” dedi. “*Hocam, siz beni dinlemiyorsunuz, neden devam edeyim, duvara mı anlatayım?*” dedim. Hoca gülerek, sanki kendisi dinliyormuş gibi “*Necmi! Nuri'yi neden dinlemiyorsun, bak ne güzel anlatıyor, böyle bilgiyi kolay bulamazsın*” diye şaka yaptı.

Haziran 1967'de mezun oldum. Bölümün koridorunda öğleyin arkadaşlarla konuşuyorduk. Ahmet Caferoğlu hoca yanımdan geçerken bana “*Nuri odama gel*” dedi. Gittim, içeri girip kapıyı kapattım. Odasındaki kitap dolaplarının en alttaki sürgülü bölmeyle açmamı söyledi, Açtım. Orada tomar tomar ipile bağlanmış *Azerbaycan Yurt Bilgisi* ve *Türk Amacı* dergileri vardı. Onlardan birer takım almamı söyledi. Alıp teşekkür ettim. Sonra “*Kızlara söyleme, gelip isterler, vermemek olmaz, versem okumazlar, dergilere yazık olur*” dedi.

Gerçek arkadaş yoldaşlıkta ve alış-verişte belli olur.

1963 yılının güz yarı yılında kaydolduğum İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinin Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünü ve bunun yanı sıra fazladan devam ettiğim Arap-Fars Dili ve Edebiyatı Bölümünü 1967 Haziranında 6 sertifika ile tamamlayıp pekiyi derece ile mezun oldum. Mezuniyetten sonra arkadaşlardan

ayrılmak ve sonraki yıllarda nasıl bir görev yaparak hayatımı sürdüreceğimin belirsizliği, mezun olmanın sevincini gölgelemiş gibiydi.

Mezuniyet tezimi Ahmet Caferoğlu hocadan yapmıştım. Tez hazırlarken kendisiyle çalışma sırasında beni Bölüme asistan almak istediğini, fakat kadro olmadığını bir kaç kez söylemişti. Bundan dolayı başka bir yerde görev almam gerekiyordu. 1967 yılı Haziran ayının sonunda mezun olan benden başka sınıfdasım Ahmet Bican Ercilasun da vardı, ikimizden başka mezun olan bir-iki kişi daha varmıydı, yok muydu şimdi hatırlamıyorum. Pek çok arkadaşımız, sanki dört yıllık arkadaş topluluğundan ayrılmak istemiyormuş gibi, mezuniyet tezini hazırlamayıp bir süre daha talebe kalmayı tercih etmiş gibiydiler. İmtihanlar bittiği için ben sudan çıkmış balık gibiydim. Yine de hemen her gün Fakülteye gidiyor, Bölüm koridorunda rastladığım arkadaşlarla havadan sudan sohbet ediyorduk. Onları kimbilir bir daha ne zaman görmek kısmet olacak diye içimde garip bir ayrılık duygusu vardı.

1967 Temmuzunun ilk günleriydi, Hocalarımızdan Necmettin Hacıeminoğlu Erzurum'dan gelen bir haberdan arkadaşlara bahsetmiş. "Erzurum Atatürk Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümüne asistan almak için imtihan açılacakmış, İstanbul'da yeni mezun olanlara duyurulması isteniyormuş".

Arkadaşlardan bunu duyunca Ahmet Caferoğlu'na danışmak için odasına gittim. Haberin esas kaynağı Caferoğlu Hoca imiş. Erzurum'dan kendisine böyle bir haber geldiğini, benim Erzurum'a gidip imtihana girmemi, İstanbul'da kadro olunca beni İstanbul'a alacağını söyledi. Sınıf arkadaşım Ahmet Bican haberi zaten benden önce Necmettin Beyden duymuş. İkimiz Erzurum'a trenle gitmeye karar verdik. Mezuniyet belgemizin hazırlanması için Salı günü Fakülte Sekreterliğine birer dilekçeyle başvurduk. Sekreter Vedat Bey belgenin Cuma günü öğleden sonra hazır olacağını söyledi. Ben o gün Sirkeci'ye gidip Erzurum'a giden trenlerin gün ve saatlerini öğrendim. Ertesi gün Ahmet ile birlikte bilet alacağımız trenin gün ve saatini kararlaştırdık, Perşembe gününde de Fakültede buluşup Sirkeciye giderek bilet almak için sözleştik. Bu kararımızı Ahmet Caferoğlu'na da söyledim.

Yazılı imtihan olduk. Öğleden sonra imtihan listesi asıldı. Listede imtihana girenlerin sayısı 54 kişiydi. Kazananların adları şöyle sıralanmıştı: 1. Nuri Yüce, 2. Ahmet Bican Ercilasun, 3. Turgut Günay, 4. Saim Sakaoğlu.

Sonradan duyduğumuza göre Kaya Bilgegil kadroların işletilmesi için Rektörlüğe gitmiş. Rektör ve üniversite sekreteri, her ikisi de Kaya Beye "Hoca sen bizim hemşehrimizi kazananlar arasına almamışsın, bu kadroları açmayız" demişler. Meğer imtihana girenler arasında, Erzurum mezunlarından Turgut Karacan, Rektör ve Sekreter'in hemşehrisiymiş ve önceden tanışıyorlarmış, hepsi de Kilisli imiş. Kaya Beye sitem etmeleri bundan dolayı imiş. Kaya Bilgegil zekasını çalıştırıp şu cevabı vermiş: "Kazananlar ilan edildi, bu listeyi değiştirmek olmaz, bir kadro daha verirseniz, beş kadro olur o kadroya da sizin hemşehriniz ve benim talebem olan Turgut evladımızı alırız" demiş. Böylece bölüme bir kadro daha kazandırmış.

Bizler göreve başlayınca asistanlar arasında adı Turgut olan üç kişi vardı.

Onları birbiriyle karıştırmamak için soyadlarıyla söylemek yerine biraz da işi gırgıra alarak her biri için ayrı bir lakap kullanıyorduk. Üç Turguttan biri Turgut Acar idi. Erzurum mezunu olan bu arkadaşımız önceki yıldan beri bölümde zaten asistan olarak görev yapmaktaymış; bunu dikkate alarak ona “Eski Turgut” diyorduk. Turgut Günay⁴, Türkeş Beyin kızı Umay ile evli olduğundan dolayı ona “Damat Turgut” diyorduk. Turgut Karacan ise, Rektör ve Üniversite sekreterinin hemşehrisi olmasından dolayı torpille alınmıştı. Ona da “Torpil Turgut” diyorduk.

Millî Eğitim Bakanlığı bursu ile yurt dışında doktora yapmağa gönderil-işim

1967 yılının Ağustos ayında Erzurum Atatürk Üniversitesinin Fen-Edebiyat Fakültesinin Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde Asistan olarak göreve atandım. Bölümün ders programında Osmanlı Türkçesi derslerini benim vermem uygun görüldü. Bölüm Başkanı Prof. Dr. Selahattin Olcay dil derslerini, Doç. Dr. Kaya Bilgegil edebiyat derslerini veriyordu. Selahattin Olcay’ın ailesi Ankara’da olduğu için her ay bir hafta izin alıp Ankara’ya gidiyor, giderken derslerini benim vermeme söylüyordu. Kaya Bilgegil’in ailesi İstanbul’da idi. Selahattin Bey gelince, Kaya Bey bir hafta izin alıp İstanbul’a giderken o da derslerinin verilmesini bana bırakıyordu. Böylece ben kendi derslerimden başka bir hafta dil, sonraki hafta edebiyat dersleri veriyordum.

Fakat üniversite talabeleri arasında sağ-sol kavgaları yüzünden dersler sağlıklı yapılamıyordu. Tam o günlerde Millî Eğitim Bakanlığının doktora yapmak üzere yurt dışına burslu öğrenci göndereceği ve bunun için imtihan yapılacağı ilanını arkadaşlar gazetede görmüşler, bana haber verdiler. İlanda Türkoloji alanında da öğrenci gönderileceği bildiriliyordu. Adayların, başvuruyu kendi mezun olduğu Fakültenin Dekanlığına yapması gerekiyormuş.

Bir günlük izin alarak Erzurum’dan İstanbul’a gidip Ahmet Caferoğlu’na ve öteki hocalarıma danıştım, hepsi düşüncemi onayladı, başvurumu yaptım. Bir ay sonra, Aralıkta yapılan imtihanı kazandım. Ankara’da Millî Eğitim Bakanlığı ve Askere Alma Başkanlığı nezdindeki işlemleri iki ay içinde tamamladım.

Ahmet Caferoğlu ve Fahir İz, çok iyi tanıdıkları Mainz Üniversitesinde görev yapan Prof. Dr. Johannes Benzing’e benim için birer tavsiye (referans) mektubu yazdılar. Böylece 1968 yılı Mart ayının son günlerinde Almanya’ya gittim, ilk iş olarak dil kursu için Münih yakınındaki Prien kasabasında bulunan Goethe Enstitüsüne kaydoldum.

Dil kursunda ve daha sonra üniversitedeki doktora çalışmalarım boyunca Ahmet Caferoğlu ve diğer hocalarımla devamlı mektuplaştım. 1968 yılının yazında Ahmet Caferoğlu Münih’e kızı Nazan Hanım’ın yanına geldiğinde ben de Prien’den trenle Münih’e gidip kendisiyle görüştim. 1968 yılı yazında Ali Fehmi Karamanlıoğlu da üç aylık DAAD bursuyla Almanya’ya gelmişti. Ali Bey ile de Tübingen’de buluşup görüştük.

⁴ Erzurum’da Turgut Günay ile çalışma odamız aynıydı. Bu beyefendi ve vefakar arkadaşımız ne yazık ki çok genç yaşta vefat etti.

Ahmet Caferoğlu hocanın adının geçtiği bazı olaylar onu sayan ve sevenler arasında Nasrettin Hoca fıkraları gibi anlatılır ve dinleyenleri güldürür. Bunlardan yeri gelmişken bir kaçını anlatayım.

Kafiroğlu Ahmet

Ahmet Caferoğlu hocanın kendisi derslerinin birinde gülerek şu hatırasını anlatmıştı: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinden Zeki Velidi Togan, Ahmet Caferoğlu ve daha başka bazı hocalar yurt dışındaki uluslararası bir kongreye gitmişler. Bildiriler sunulurken programa göre, konuşma sırası Ahmet Caferoğlu'na gelince, Türkçe bilmeyen oturma başkanı olan kişi, *Caferoğlu* isminin ilk harfini İngilizcedeki gibi K- sesiyle söyleniyor zannetmiş ve “*Kafiroğlu Ahmet!*” diye seslenmiş. Herkes, kim bu Kâfiroğlu diye bakınmış. Salonun arka tarafından Ahmet Caferoğlu tebliğini sunmak için kürsüye doğru giderken, Zeki Velidi Togan, “*Vay kafir vay! Bunca yıldır, biz seni müslüman sanırdık, demek kafir miydin?*” demiş.

Affet Karahan! Sen onların böyüğüün, affet!

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nün bulunduğu üçüncü kattaki koridorda, ders arası teneffüse çıkmıştık. Ortalık velveleye veren bir bağırma sesiyle irkildik. Ses, Eski Türk Edebiyatı hocalarından Abdulkadir Karahan'ın odasından geliyordu. Karahan'ın odası o yıllarda koridorun batı sırasında ve ortaldaki odalardan biriydi, Biz yönümüzü o tarafa dönerken odanın kapısı hızla açıldı, Karahan dışarı fırladı ve memleketi Siverek/Urfa şivesiyle h sesini hırıltılı biçimde telaffuz ederek “*Bunlar heyvan!, bunlar eşşek!*” diye avazı çıktığı kadar, isim söylemeden birileri hakkında öfkeyle söyleniyordu. Bu arada, Ahmet Caferoğlu da bu sesi duymuş olmalı ki odasından koridora çıktı. Bağırmanın Karahan olduğunu gördü ve ona doğru ilerledi. Karahan yine yüksek sesle “*Bunlar heyvan!, bunlar eşşek!*” diye söylenmeye devam ediyordu. Ahmet Caferoğlu Karahan'ın omuzuna elini dokundurarak, “*Sakin ol Karahan, sakın ol! Onlar eşşek, sen onların böyüğüün, onları affet, onlar eşşeklik etmişler, amma sen onların böyüğüün, büyüklere affetmek yakışır*”; diyor ve Karahan'a belli etmeden koridordaki bize bakarak gülümsüyordu.

Yaz köpeğin gızı! “Omumiyetle” kırk oldu!

Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde 1963-1967 yıllarında ben öğrenciyken, Günay Alpay (Kut), Fahir İz'in asistanı idi. Caferoğlu hoca ile ilgili şu olayı anlatmıştı:

Hocamız Ahmet Caferoğlu konuşmalarında bazı kelimeleri Azerbaycan şivesiyle telaffuz ederdi. O tür kelimelerden biri de umumiyetle kelimesiydi. Hoca bu kelimeyi çok kullanır ve ilk harfini o ile “omumiyetle” şeklinde söylerdi. Günay Alpay öğrenciyken sınıftaki kız arkadaşlarıyla, Caferoğlu'nun ders anlatırken “omumiyetle” kelimesini kaç kez söyleyeceğini, hoca'ya belli etmeden, saymayı

kararlaştırmışlar. Hoca, “omumiyetle” deyince, öğrencinin biri, önündeki ders notu tutarmış gibi duran defterine bir çizgi çekiyormuş. Dört çizgi ile bir kare oluşuyor ve o karenin çapraz köşelerinden de bir çizgi daha çekince 5 kez “omumiyetle” kaydedilmiş oluyor. Hoca’nın ders anlatışı boyunca “omumiyetle” kelimesi için deftere çekilen çizgiler beşer beşer çoğaldıkça kızların dikkati ders yerine “omumiyetle” çetelesine kaymaya başlamış ve “*yiğirmi beş oldu, otuz oldu, otuz beş oldu*” diye fısıldaşıyorlarmış. Hoca her zamanki gibi ders anlatmaya devam ederken birden “*Yaz köpeğin gızı! Omumiyetle kırk oldu!*” demiş. Meğer Hoca dersin başından beri kızların ne yaptıklarının farkındaymış.

Menim yanlışlarım bile bir kitap olur!

Ahmet Caferoğlu, Ebû Hayyân’ın, *Kitâbü ’l-İdrâk li-Lisâni ’l-Etrâk*, (İstanbul 1931), adlı eserini yayımlamıştı. Hocanın yanlışlarını teşhir etmeye meraklı bir işgüzar, üşenmeyip, kitaptaki bilgi, dizgi, baskı vs türden yanlışları uzun bir liste halinde tespit edip bir kitapçık (broşür) halinde, Cağaloğlu’ndaki bir matbaada bastırmış. Gençlerden birinin cebine biaz harçlık koymuş ve eline o kitapçıklardan epeyce tutuşturup onları sabahleyin Edebiyat Fakültesinin giriş kapısında durup Fakülteye gelenlere ücretsiz dağıtmasını tenbih etmiş. O genç Fakülteye her gelene bir tane veriyor ve verirken de “*Bu nedir?*” diye soranlara “*Ahmet Caferoğlunun yanlışları*” diyormuş. O genç adam gelenlere böyle kitapçıkları vermeye devam ederken Ahmet Caferoğlu da Fakülte kapısına gelmiş. Tabi dağıtıcı genç Caferoğlu’nu tanımıyor. Bir nüsha da Caferoğlu’na vermiş. Hoca da alıp çalışma odasına çıkmış. kitapçığı listeye bir göz atmış. Sonra ders notlarını alıp dersini vermek için sınıfa girmiş. Fakülte kapısında dağıtılan broşürden alan öğrenciler de meseleden haberdar oldukları için Caferoğlu’nun sınıfta öfkeyle nasıl tepki göstereceğini merakla bekliyorlarmış.

Ahmet Caferoğlu, ders notları yanında getirdiği kitapçığı sınıfa göstermek için kaldırmış ve öfkelenmek yerine, sevinerek ve gülererek “*Benim yanlışlarım bile bir kitap olur*” diye onu bir övünç vesilesi gibi tanıtmış.

Menim reyim hara getdi?

Hangi yıl olduğunu bilmiyorum, fakat bizim sınıftakiler daha Fakültede öğrenci olmadan daha önceki yıllarda İÜ Edebiyat Fakültesinde dekan seçimi yapılıcakmış. Bazıları Ahmet Caferoğlu’nu “Hoca biz seni dekan seçmek istiyoruz” diye ikna etmişler. Hoca da onlara inanmış ve güvenmiş, aday olmuş. Seçim yapılmış, başka bir aday kazanmış, fakat işin hazin olan yanı Ahmet Caferoğlu için sadece bir oy çıkmış (tabi o da kendi oyu).

Hocayı evvelce dekan adayı olması için gaza getirenlerden biri Hocanın odasına gelip “*Hocam, o sizin için çıkan o bir oyu ben verdim*” demiş. Hoca “Sağol” deyip teşekkür etmiş. Başka biri Hoca ile kordorda karşılaşıncı “*Hocam, o sizin için çıkan bir oy var ya, işte onu ben verdim*” demiş. Böyle hocayı her gören “O size çıkan bir oy benim verdiğim oy” diyenlerden Hoca bıkmış ve “*Ulan kopekoğulları o bir rey sizin ise benim reyim hara getdi!*” diye bağırılmış.

HOCALARIMIZIN RESİMLERİ

Ahmet Caferoğlu (1899-1975)

Sevim İlgürel, Ahmet Caferoğlu, Nuri Yüce,

Nuri YÜCE, Ali ALPARSLAN, Muharrem ERGİN, Kemal ERASLAN, Mertol TULUM, Sultanahmet 1977
(Nuri YÜCE Resim Arşivi)

LEYLÂ KARAHAN (Türkiye)*

**AĞIZ ARAŞTIRMALARI TARİHİNE DAMGASINI VURAN BİR İSİM:
PROF.DR. ZEYNEP KORKMAZ**

Özet

Korkmaz, yaklaşık 75 yıllık akademik hayatında başta Eski Anadolu Türkçesi, Türkiye Türkçesi, ağızlar, ek etimolojisi olmak üzere çeşitli dil konularını ele aldığı 20'den fazla kitap ve 300'den fazla makalesiyle, verdiği dersler ve konferanslarıyla, yetiştirdiği öğrencileriyle Türk diline çok önemli hizmetlerde bulundu. Onun görüşleri, kullandığı yöntemler, araştırmacılar için yol gösterici oldu. Birçok eser, onun attığı temeller üzerinde şekillendi.

Ağız araştırmalarının bugün geldiği noktada, Zeynep Korkmaz'ın çalışmalarının önemi büyüktür. Türkiye'de kapsamlı olarak Ahmet Caferoğlu'yla başlayan ağız araştırmaları, Zeynep Korkmaz ile mesafe kat etti. Korkmaz, bu alana derleme-inceleme niteliğinde üç önemli kitap ve birçok makale kazandırdı. Çalışmalarında uyguladığı fonetik inceleme planı, kullandığı Türkçe terimler, çeviri yazı işaretleri, derleme tekniği, başvurduğu karşılaştırmalı yöntem, bütüncül bakış açısı, üzerinde çok durduğu etnik yapı-ağız ilişkisi, daha sonra yapılan aynı nitelikteki bütün çalışmalara örneklik etti. Türkiye'de ağız araştırmalarının gelişmesine çok ciddi katkıları olan Korkmaz'ın *Güney-Batı Anadolu Ağızları*, *Nevşehir ve Yöresi Ağızları* ve *Bartın ve Yöresi Ağızları*, bu alanın hâlâ en çok başvurulan kaynakları arasındadır.

Bu yazıda Türk dili araştırmacılarına değerli kaynaklar sunarak Türk dili çalışmalarının gelişmesine hizmet eden Prof. Dr. Zeynep Korkmaz'ın Türkiye Türkçesi ağızları ve diyalektoloji çalışmalarıyla ilgili görüşleri ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: *diyalektoloji, diyalekt, ağız araştırmaları, ağız, Zeynep Korkmaz.*

Giriş

İçinde bulunduğumuz çağın, araştırmacıların önüne sunduğu teknolojik imkânlar, her alanda olduğu gibi Türk dili araştırmalarının nicelik ve nitelik bakımından gelişmesinde son derece etkili oldu. Dünyayı takip eden, daha önce yapılmış çalışmalardan haberdar olan, araştıran, tartışan, böylece konulara ve sorunlara daha geniş ve daha farklı bir çerçeveden bakabilen yeni nesil araştırmacılarının eserleri, alanın geleceği hakkında ümit veriyor.

Bilim adamı, geçmişin kabulleriyle yola çıkar; bu kabulleri eleştirir, bunların eksiklerini tamamlar, yanlışlarını düzeltir, geliştirir. Ürettiği her düşüncede,

* TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi, Prof. Dr.
E-mail: leylakarahan@yahoo.com

geçmişte ortaya konulanların izleri vardır. Bundan dolayı dün yapılan çalışmaların, bugünkü ve gelecekteki çalışmaların kaynağı olduğu/olacağı gerçeğini unutmamak gerekir. Bir araştırmaya, o konuyla ilgili literatür taramasıyla başlanmasının sebebi de budur. Önceki birikimleri yok saymamak, değerlendirerek yeni bakış açıları geliştirmek, bilimsel anlayışın gereğidir.

Korkmaz, yaklaşık 75 yıllık meslek hayatında Eski Anadolu Türkçesi, Türkiye Türkçesi, ağızlar, ek etimolojisi ve çeşitli dil konularını ele aldığı 20'den fazla kitap ve 300'den fazla makalesiyle, verdiği dersler ve konferanslarıyla Türk diline çok önemli hizmetlerde bulundu. Onun Türk dilinin tartışmalı konularıyla ilgili görüşleri, kullandığı yöntemler, araştırmacılar için yol gösterici oldu. Birçok eserin onun attığı temeller üzerinde şekillendiğini söylemek yanlış olmayacaktır.

Bu yazıda Türk dili araştırmacılarına çok değerli kaynaklar sunmuş, böylece dil çalışmalarının gelişmesine çok önemli katkılar sağlamış olan Prof. Dr. Zeynep Korkmaz'ın Türkiye Türkçesi ağızları ve ağız araştırmalarıyla ilgili görüşleri ele alınacaktır.

1. Zeynep Korkmaz'ın Türkiye Türkçesi Ağızlarıyla İlgili Çalışmaları

Ağız araştırmaları alanının Ahmet Caferoğlu'ndan sonraki en önemli ismi Zeynep Korkmaz'dır. Onun doktora tezi olarak hazırladığı *Güneybatı Anadolu Ağızları* ile profesörlük takdim tezi olan *Nevşehir ve Yöresi Ağızları* başlıklı eserleri, ağız araştırmaları için öncü çalışmalardır. Bunlara daha sonra Bartın ve yöresi ağızlarının incelendiği bir kitap ve ağız araştırmalarının çeşitli sorunlarının ele alındığı çok sayıda makale eklenmiştir.

Korkmaz'ın bu alandaki ilk kitap çalışması *Güney-Batı Anadolu Ağızları*'dır. Doktora tezi olarak 1945-1950 yılları arasında hazırladığı bu eser, 1956 yılında Ankara Üniversitesi tarafından yayımlanmıştır. Korkmaz bu eseriyle Türk Dil Kurumu teşvik ödülünü almıştır. Eserin ikinci baskısını da 1994 yılında Türk Dil Kurumu yapmıştır. Eserde, bölge ağızlarının ses özelliklerinin ele alındığı bir inceleme bölümü ile Afyonkarahisar, Aydın, Denizli, İzmir, Kütahya, Manisa ve Muğla'nın toplam 57 köy veya mahallesinden derlenen 78 metin bulunmaktadır. Kitabın sonuna bir de sözlük eklenmiştir.

Korkmaz bu çalışmayı, köylere ulaşım imkânlarının son derece yetersiz olduğu bir dönemde yapmıştır. 1945 yılında tez çalışmasına başladığında hocası Necmettin Halil Onan'ın danışman hocası Saadet Çağatay'a "*İyi ama biz gencecik bir kızı Anadolu'ya derleme yapmaya gönderebilir miyiz? Daha yeni mezun oldu. Kendi başına yapamaz bunu.*" dediğini, kendisinin kararlı tutumu karşısında o zaman yükseköğretim genel müdürü olan Onan'ın, valilere, kaymakamlara, nahiye müdürlerine yazı göndererek rahat çalışması için gerekli ortamı sağladığını anlatır (Karahan, 2018: 117).

Korkmaz'ın ağız araştırmalarıyla ilgili ikinci kitabı 1963 yılında profesörlük takdim çalışması olarak hazırlanan ve aynı yıl Ankara Üniversitesi DTCF yayınları arasından çıkan *Nevşehir ve Yöresi Ağızları* başlıklı eserdir. Eserin ikinci baskısı 1994 yılında Türk Dil Kurumu tarafından yapılmıştır. 1958-1960 yılları arasında 36 köyden malzeme toplayan Korkmaz, çalışmasını iki cilt olarak tasarlamış, ancak

sadece birinci cilt olan *Ses Bilgisi*'ni yayımlaya bilmiştir (1994b: XIII). Eser hazırlanırken, Caferoğlu'nun derlemelerinden ve Nevşehirli papaz Georgios'un, Yunanca kitaplardan Türkçeye uyarladığı hikâyelerden oluşan *Altınoluk* adlı kitabından da yararlanmıştı (1994b: XIV). Yörenin tarihi ile etnik yapısının anlatıldığı giriş bölümü, daha sonra yapılan ağız araştırmalarına örnek olmuştur. İnceleme bölümünde bölge ağızlarının ses özellikleri incelenmiştir. Kitapta 67 metin bulunmaktadır. Sözlük yoktur. Korkmaz, daha sonraki yıllarda Nevşehir ağızlarının şekil bilgisi özelliklerini bir makalede değerlendirmiştir (2007: 492-501).

Korkmaz'ın bu alandaki üçüncü kitabı *Bartın ve Yöresi Ağızları*'dır. Tatil için gittiği Amasra'da kadınların konuşmasında ilgi çekici ağız özelliklerini fark eden Korkmaz, burada bir derleme yapmaya karar verir. O günleri kendisi şöyle anlatır: “*Bir gün pazara gittim. Pazarda baktım köylüler konuşuyorlar, aman Allah'ım bu konuşma başka yerlerde, ne Batı Anadolu'da ne Orta Anadolu'da ne de başka yerlerde dinlediğim konuşmalara benziyor. Burada biraz Kıpçak kokusu var. Oğuz kokusu var. Sanki birbirine karışmış gibi geliyor, dedim kendi kendime*” (Karahana, 2018: 296).

Korkmaz, 1962-1963 yıllarında Bartın ile Amasra, Çakraz, İnpiri, Ahatlar, Kaleşah bucak ve köylerinde derleme yapar; derleme metinlerinden ve arşiv kayıtlarından hareketle “*Bartın ve Yöresi Ağızları Üzerine*” (1964) ve “*Bartın ve Yöresi Ağızlarında Lehçe Tabakalaşması*” (1965) başlıklı iki makale yazar. Önce Türkoloji Dergisinde yayımlanan bu makaleler daha sonra birleştirilerek 1994 yılında Türk Dil Kurumu tarafından kitap hâline getirilir. Kitabın ilk bölümünde, bölge ağızının özelliklerine yer verilmiştir. Bu bölümde ayrıca Bartın ve İnpiri'den derlenmiş üç metin bulunmaktadır. İkinci bölümde bölgenin tarihî ve etnik yapısı ele alınmıştır.

Korkmaz, yukarıda isimleri verilen üç kitap dışında ağız araştırmalarının çeşitli sorunlarını ele aldığı pek çok makale yazmıştır.

2. Zeynep Korkmaz'ın Ağız Araştırmalarındaki Yeri

Korkmaz'ın eserleri, daha sonra yapılan ağız çalışmalarında inceleme planı, terimler, derleme tekniği, çeviri yazı işaretleri, karşılaştırmalı yöntem, bütüncül bakış açısı, etnik yapı-dil ilişkisi vb. bakımlardan yol gösterici olmuştur.

2.1. İnceleme Planı

Korkmaz'ın Güney-Batı Anadolu ve Nevşehir ağızlarıyla ilgili eserleri fonetik inceleme ile metin ve sözlüklerden oluşur. Bu eserlerde uygulanan fonetik inceleme planı, birçok ağız araştırmacısı tarafından aynen veya kısmen değiştirilerek uygulanmıştır.

Korkmaz, eserlerinde; ünlülerin boğumlanma noktaları (*ön mahreçli ünlüler, orta mahreçli ünlüler, geri mahreçli ünlüler*), ünlülerin oluşum süresi (*uzun ve kısa ünlüler, asli uzunluklar, yarı uzun ünlüler*), genzel ünlüler, ünlü uyumu, dudak benzeşmesi, ünlü değişimleri, umlaut, ablaut, ünlü düşmesi, ünlü türemesi, ünlü ilişmesi, vurgu, önses ünsüzleri, önses ünsüz değişimleri, ünsüz ilişmesi, iç ses ünsüzleri, içseste ünsüz değişimleri, içseste ünsüz benzeşmesi, sones ünsüz

değişimleri, ünsüz düşmesi, gemination, hece kaynaşması, hece yutulması, ünsüz türemesi, methathese başlıkları ile ayrıntılı bir fonetik inceleme yapmıştır.

2.2. Terimler

Korkmaz, ağız çalışmalarında birkaç istisna dışında genellikle Türkçe terimler kullanmayı tercih etmiş, *Güney-Batı Anadolu Ağızları*'nın 2. baskısının önsözünde ön mahreçli ünlüler teriminin “ön boğumlanmalı ünlüler”; orta mahreçli ünlüler” teriminin “orta boğumlanmalı ünlüler”; geri mahreçli ünlüler” teriminin “geriden boğumlanmalı ünlüler”; genzel ünsüzler” teriminin “geniz ünsüzleri”; gemination teriminin “ikizleşme” ve “ünsüz ikizleşmesi”; methathes teriminin de “göçüşme” olarak “*anlaşılmasını ve değiştirilmesini diliyoruz.*” ifadesini kullanmıştır (1994a: V). Gerektiğinde Türkçe terimlerin yanına Latince, Fransızca, Almanca karşılıklarını da ekleyen Korkmaz, daha çok Almanca, ikinci derecede Fransızca terimleri tercih ettiğini belirtir (1994a: XI-XII).

2.3. Derleme Tekniği

Güney-Batı Anadolu ağızlarıyla ilgili çalışmasında kendi derlemeleri dışında Tahsin Banguoğlu'nun Ankara Devlet Konservatuvarı arşivinde bulunan ve 1938'de plağa kaydettiği metinleri de kullanması, ağız araştırmaları için bir yenilik ve gelişme olmuştur. Bazı sesler kulaktan kulağa farklı algılanabileceği için yanlış duymayı önleyecek fonetik araçlar kullanılması gereğine işaret eden (1994a: XII) Korkmaz, derleme sırasında Amerikan Büyükelçiliğinden aldığı kayıt cihazını da kullanmıştır. Bilindiği üzere kayıt cihazlarının yaygın olmadığı dönemlerde Caferoğlu, metinleri yazarak kaydetmişti. Korkmaz, Güney-Batı Anadolu'da nasıl derleme yaptığını şöyle anlatır: “*Önce yazarak derliyordum. Doğrudan doğruya ağızdan tespit etmeye çalıştım, masal, hikâye vs. anlattırarak... Başlarından geçen olayları falan anlatıyorlardı. Ben zaten metin tespitinde çok hassas davranan bir insandım. Sonra Amerikan Büyükelçiliğinden aldığım tespit cihazı ile metinler derledim. Çok dikkat ederek metin derlemesi yaptım teyple. Ayrıca bir de konservatuvardaki plaklardan, Banguoğlu'nun plaklarından yararlandım. Banguoğlu Hoca'nın Anadolu'nun bazı bölgelerinden derlediği metinler vardı. Bu plaklar konservatuvar müzik arşivindeydi. Muzaffer Sarısözen'in başkanlığını yaptığı halk musikisi arşivi vardı. O arşivde muhafaza ediliyordu. Metinler, plağa alınmıştı. O plakları da aldım, bazıları bozulmuş, maalesef, iyi çıkmamış. O günün şartlarında iyilerini kullandım.*” (Karahana, 2018: 120-121).

2.4. Çeviri Yazı İşaretleri

Korkmaz, döneminin imkânsızlıklarına rağmen çalışmalarında ayrıntılı bir transkripsiyon kullanmıştır ki bu da Türkiye Türkolojisi için bir başlangıç ve ileri bir adımdır. *Güney-Batı Anadolu Ağızları* adlı eserinde 30 civarında özel işaretli harf vardır. 6 farklı /n/ ünsüzü, 5 farklı /e/ ünsüzü ve birden fazla boğumlanma noktası bulunan diğer sesler için özel işaretli harfler kullanmış, ayrıca vurgu ve tonlamaları da çeşitli işaretlerle göstermiştir (1994a: VIII-X).

Korkmaz, eserinin basımı sırasında matbaalarda bulunmayan işaretler için İstanbul'daki Alaaddin Kırıl basımevine özel matris döktürmüştür. Bu sırada çektiği zorlukları şöyle anlatır: “*Evet, çok sıkıntı çektim. Bazı işaretler yok, ben*

uydurdum olmayanları. Mesela u'ya yaklaşan bir o varsa üzerine bir çizgi koyuyordum. Orta Anadolu ağızlarında da gırtlığın daha gerisinden çıkan ga sesini farklı bir işaretle gösterdim. Daha sonra bu işareti başkaları da kullanmaya başladı. Burada kitapta gösterilmiş. Metinlerin 'tape' edilmesi ve basılması için de ayrı ayrı şekiller, harfler lazım. O zaman yoktu. İstanbul'daki kitapçılarla temas kurarak yeni harfler döktürdüm, kendi kesemden para vererek o şekilde bastırmaya çalıştım. Derlemeler bilindiği gibi transkripsiyon işaretleri kullanmadan yazıya geçirilemez. Eseri Türk Dil Kurumuna verdim, basılsın diye. Baktılar, uğraştılar dediler ki efendim basamayız biz bunu. Tarih Kurumu Basımevinde matrisler vardı ama yeterli değildi... Fakat ben çok üzüldüm, ne yapayım, ne edeyim diye düşündüm taşındım. İstanbul'da Alaaddin Kırıl vardı, matbaacı. Matbaalarda bulunmayan bu işaretler için İstanbul'daki Alaaddin Kırıl basımevine özel matris döktürdüm ve getirip onları Tarih Kurumu Basımevine verdim. Ondan sonra benim kitabım basıldı." (Karahana, 2018: 124).

2.5. İnceleme Yöntemi

Korkmaz'ın, eserlerinin inceleme bölümlerinde uyguladığı iki yöntem, ağız araştırmaları için büyük önem taşımaktadır. Bunlardan biri, ses değişimleri ve ses olaylarındaki sebeplerin araştırılması yöntemidir. Korkmaz, bölge ağızlarının ses özelliklerini tespitle yetinmemiş, ses değişimlerini ve ses olaylarını yorumlayarak bunların sebepleri üzerinde durmuştur.

Ses değişimleri ve ses olaylarının dağılım coğrafyasını göstermek üzere diğer ağızlarla karşılaştırma yöntemi de ilk olarak Korkmaz tarafından uygulanmıştır. Korkmaz, *Güney-Batı Anadolu Ağızları*'ndaki dipnotlarda başta Caferoğlu'nun olmak üzere Banguoğlu ve Ömer Asım Aksoy'un; yabancı Türkologlardan da K. Foy, I. Kunòs, G. Jarring, M. Räsänen, F. Giese, T. Kowalski vd.'nin çalışmalarına yaptığı atıflarla inceleme alanının özelliklerini başka bölge ağızlarıyla karşılaştırmıştır. *Nevşehir ve Yöresi Ağızları*'ndaki dipnotlarda ise karşılaştırmalar, daha çok Korkmaz'ın ilk çalışması olan *Güney-Batı Anadolu Ağızları*'na dayandırılmıştır. Ayrıca yeri geldikçe kelimeler, tarihî lehçeler ve ölçünlü dildeki şekilleriyle de karşılaştırılmıştır.

2.6. Etnik Yapı-Ağız İlişkisi

Türkiye Türkçesi ağızları, farklı Oğuz boylarının ağızlarını temsil eder. Yaklaşık 1000 yıllık süreçte zorunlu veya isteğe bağlı yer değiştirmeler, boyların karışıp kaynaşmasına yol açmış, böylece hangi ağzın hangi boyun ağzı olduğu hususu bugün ağız araştırmalarının çözülmesi çok zor sorunları arasına girmiştir. Korkmaz, bu zorluklara rağmen Nevşehir ve Bartın ağızlarını incelediği eserlerinde ilk defa yöre ağzı ile etnik yapı arasında ilişkiyi araştırmış, bunun için de tarihî kaynaklara başvurmuştur.

Korkmaz, etnik yapı-ağız ilişkisinin önemini şöyle anlatır: "*Dil özelliklerinin etnik ayrılıklara göre tayini ve hangi özelliklerin hangi etnik unsurların ağızlarından geldiği hususunun tespiti, ağız araştırmalarında şimdiye kadar üzerinde durulmamış fakat birinci derecede önemli olan bir noktadır. Bu noktanın*

gerçekleşmesi de ancak Anadolu ağızları üzerindeki incelemelerin etnik araştırma sonuçları ile birleştirilmesi şeklinde mümkün olabilecektir.” (1994b: XVI).

Nevşehir'in tarihi ve etnik yapısıyla ilgili olarak Ahmet Refik Altınay, Faruk Sümer, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Ali Rıza Yalçın, Ömer Lütfi Barkan, Münir Aktepe, Osman Turan, M. Tayyib Gökbilgin, Ch. Texier gibi tarih araştırmacılarının eserlerinden yararlanan Korkmaz, ayrıca Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü (defter-i mufassal-ı Nevşehir, defter-i mufassal-ı Niğde) ile Başbakanlık Arşivi'ndeki defterlere (Anadolu Mühimme Defteri, Evkaf Defteri Toprak Vergisi Yazım Defterleri), Nevşehir Evkaf Defteri'ne ve Topkapı Sarayı Arşivi'ne de başvurmuştur. Bu araştırmalar sonucu Nevşehir'e hangi Türkmen ve Yörük oymaklarının yerleştiğini belirlemiştir (1994b: 27).

Bartın ve çevresinde konuşulan ağızlar, etnik yapı-dil ilişkisini göstermesi bakımından önemlidir. Korkmaz, bu ağızlardaki Kıpçakçaya özgü />/y/ ve /g/ > /ğ/ > /v/ değişmesinden yola çıkar. Bölgenin tarihini ve etnik yapısını tespit etmek için yaptığı arşiv araştırmasında Kıpçak yerleşimine ait izler bulur. Tarihî kaynaklarda 13. yüzyıldan itibaren Kastamonu'nun batısındaki Türk Kuman yerleşmeleri, Çobanoğullarının Deşt-i Kıpçak'la olan siyasi ve ticari münasebetleri, Candaroğulları devrinde Kastamonu, Kırım ve Kıpçak ile olan deniz ticareti, Korkmaz'ı bu sonuca götürmüştür (1994c: 56-60).

Korkmaz, etnik yapı-dil ilişkisini müstakil bir makalede de ele almış, Faruk Sümer'in Oğuzlar adlı eserinde yararlanarak Kınık, Avşar ve Salur boylarının muhtemel yerleşme bölgelerini ve buralarda konuşulan ağızların özelliklerini belirlemiştir. Buna göre Batı Anadolu Kınıklarını; Orta ve Güneydoğu Anadolu Avşarlarını; Orta Anadolu ile bu bölgenin kuzeye ve batıya uzanan bölgeleri Salurların ağızını temsil etmektedir (1971: 182-187).

Korkmaz, Trabzon ve yöresi ağızlarını ele aldığı makalesinde de etnik yapı-ağız ilişkisine değinmiştir. Bölge ağızlarındaki Kuman-Kıpçak lehçelerinden gelme birtakım özelliklerin varlığından söz eden Korkmaz, bunların bölgenin etnik yapısıyla ilişkisini araştırmış ve İbnî Bîbî'nin, Al-Evâmîrû'l-Alaiyye fi'l-Umûri'l-Alaiyye adlı eserinde Kastamonu ve yöresini elinde tutan Selçuklu emiri Hüsamet-tin Emir Çoban'ın Dest-i Kıpçak seferinden dönerken Kıpçak unsurlarını da birlikte getirdiği bilgisine ulaşmıştır (2009: 708).

Sonuç

Ağız araştırmalarının bugünkü geldiği noktada, Zeynep Korkmaz'ın çalışmalarının önemi büyüktür. Çalışmalarında uyguladığı inceleme planı, kullandığı terimler, çeviri yazı işaretleri, derleme tekniği, başvurduğu karşılaştırmalı yöntem, bütüncül bakış açısı ve üzerinde durduğu etnik yapı-ağız ilişkisi vb. hususlarla ağız araştırmalarının gelişmesine çok önemli katkıları olmuştur. Korkmaz'ın eserleri Türkiye Türkçesi ağız araştırmaları alanının hâlâ en çok başvurulan kaynakları arasındadır.

KAYNAKLAR

1. Karahan, L. (2018). *Türkçeyle Yaşamak, Zeynep Korkmaz Kitabı*, Bengü Yayınları, Ankara.
2. Korkmaz, Z. (1964). “Bartın ve Yöresi Ağızları Üzerine”, *Türkoloji Dergisi*, C 1, Sayı 1, 103-141.
3. Korkmaz, Z. (1965). “Bartın ve Yöresi Ağızlarında Lehçe Tabakalaşması”, *Türkoloji Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1, 227-249.
4. Korkmaz, Z. (1971). “Anadolu Ağızlarının Etnik Yapı ile İlişkisi Sorunu”, *TDAY_Bellekten*, 21-32.
5. Korkmaz, Z. (1994a). *Güney-Batı Anadolu Ağızları Ses Bilgisi* (Fonetik), İlk Baskı 1956, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
6. Korkmaz, Z. (1994b). *Nevşehir ve Yöresi Ağızları I*. Cilt Ses Bilgisi (Phonétique), İlk Baskı 1963, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
7. Korkmaz, Z. (1994c). *Bartın ve Yöresi Ağızları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
8. Korkmaz, Z. (2007). “Nevşehir ve Yöresi Ağızlarının Şekil Bilgisini Belirleyen Temel Özellikleri Üzerine”, *Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları*, Volume 2/2 Spring.
9. Korkmaz, Z. (2009). “Doğu Karadeniz Bölgesi Ağızlarının Türkiye Türkçesi Ağızları Arasındaki Yeri”, *Türk Dili*.

Лейла Карахан (Турция)

**Имя, запечатлённое в истории диалектологических исследований:
проф.д-р Зейнеп Коркмаз**

Резюме

Приблизительно 75 лет своей академической жизни Коркмаз посвятила служению турецкому языку: более 20 книг и более 300 статей в области древнеанатолийского турецкого языка, турецкого языка, диалектов современной Турции, этимологии, педагогическая деятельность. Ее взгляды, используемые ею методы стали руководством для исследователей. Многие научные работы базируются на фундаменте, основателем которого является Зейнеп Коркмаз.

Диалектологические исследования достигли настоящих высот благодаря трудам Зейнеп Коркмаз. Данные исследования в Турции, которые первым начал проводить Ахмет Джафероглу, продвинулись далеко вперёд, что связано с именем Зейнеп Коркмаз. Коркмаз внесла в данную область в качестве сборников-обзоров три важные книги и множество статей. Применяемые ею фонетический анализ, турецкие термины, письменные знаки перевода, техника компиляции, сравнительный метод, целостная точка зрения, связность этническая принадлежность – диалект стали образцом для всех последующих исследований в этом направлении. Книги Коркмаз «Юго-западные анатолийские диалекты», «Невишехир и окрестные диалекты», а также «Бартын и окрестные диалекты», которые внесли внушительный вклад в

развитие исследований диалектов в Турции, по-прежнему стоят в ряду наиболее важных источников информации в области диалектологии.

В данной статье рассматриваются взгляды проф.д-ра Зейнеп Коркмаз, связанные с исследованием диалектов турецкого языка, которые внесли значительный вклад в развитие турецкого языка в целом.

Ключевые слова: *диалектология, диалект, диалектологические исследования, говор, Зейнеп Коркмаз.*

Leyla Karahan (Turkey)

A Name Who Has Made a Mark in the Dialectology History: Prof. Dr. Zeynep Korkmaz

Abstract

Korkmaz has made very important contributions to the Turkish language, especially to the Old Anatolian Turkish, Turkey Turkish, dialects, and suffix etymology in her nearly 75 years of academic life with more than 20 books, more than 300 articles on various language issues, her lectures and conferences, and the students she trained. Her views and the methods she used have become a guide for researchers. Many works have been shaped on the foundations laid by her.

At the point where dialectology studies have reached today, Zeynep Korkmaz's works are of great importance. Dialectology studies, which started comprehensively with Ahmet Caferoglu in Turkey, have progressed with Zeynep Korkmaz. Korkmaz has contributed three important books as compilation-review and many articles in this field. The phonetic analysis plan she used, the Turkish terms, transcription, compilation technique, comparative method, holistic point of view, the ethnic structure-dialect relationship which she emphasized in her studies set an example for all the studies of the same nature that were conducted later. The works of Korkmaz, who contributed to the development of dialectology research in Turkey, on *South-West Anatolian Dialects, Nevsehir and around Dialects* and *Bartın and around Dialects* are still among the most referenced sources of this field.

In this article, the views of Prof. Dr. Zeynep Korkmaz, who served the development of Turkish language studies by providing valuable resources to Turkish language researchers, on Turkey Turkish dialects and dialectology studies will be discussed.

Keywords: *dialectology, dialect, dialectology studies, Zeynep Korkmaz.*

*KAMİL VELİ NERİMANOĞLU (Türkiye)**

**İBN-İ HALDUN EKOLÜNÜN
ÇAĞDAŞ DEVAMCISI LEV GUMİLYOV (1912-1992)
(Doğumunun 110. yılına saygı ve sevgiyle)**

Zamanımızda Türkoloji veya Türk bilim dil ağırlıklıdır. Klasik Türkologların tarih, etnoloji, güzel sanatlar, siyaset ve felsefe araştırmaları (W.Barthold, W.Thompsen, L.Potapov, F.Köprülü, S.Aliyarlı, E.Alibeyzade vd.) ilerleyen süreçte geniş ufuklar açmıştır. Aslında saydığımız tüm bu disiplinler de birbirinden ayrılmaz birer bütünü teşkil ederler. Günümüzde tüm bu araştırma alanlarının ayrıldığı hususlar artmışsa da sınırdış alanlar kapsamında klasik Türkolojinin bağı yarım da olsa her daim kendisini korumaktadır. Bu açıdan 110. doğum yılını kutladığımız Lev Gumilyov da ayrı bir önem taşımaktadır.

Tarihçi, sosyolog, etnolog, coğrafyacı, edebiyatçı ve dilci yönleriyle de tanınan Lev Gumilyov, Türkolog olarak da tanınmakta ve sevilmektedir. Onun hayatında on yılı aşkın bir süreyi kapsayan sürgün ve hapis yılları oldukça ağır geçse de tüm bu zorlu sürecin bilimsel faaliyetlerini engellemesi bir yana daha da ön plana çıkardığını belirtmemiz gerekir. Bu yönden Tataristan, Kazakistan, Kırgızistan gibi Türk ülkelerinde adına üniversiteler ve araştırma merkezleri kurulmuş olması da asla tesadüf değildir. Bu bilim merkezlerinde Avrasya tarihi, İpek ve Baharat yolları ile Türk tarihi konularında kapsamlı araştırmalar gerçekleştirilmektedir.

Azerbaycan'da da Lev Gumilyov'un bilimsel mirasına merak son derece büyüktür. V.Guliyev'in "Apokrifik Dialog" (Bidet Diyalogu) çevirisi ve o çeviriye yazdığı ön söz "Ulduz" dergisinde yayımlanmış ve dikkat çekmiştir.

Yine bizim çevirisini sunduğumuz ve Nurlan Yayınevinde yayımlanan "Etnogenez ve Yerin Biosferi" (Bakü, 2005) kitabı da uzmanlar tarafından rağbetle karşılanmıştır. Sovyet ideolojisinde yasaklanmış sosyoloji bilimi Lev Gumilyov'un araştırmalarından sonra oldukça yaygınlaşmaya başlamıştır. Bilindiği gibi Avrasya konseptinin Türk Dünyası versiyonu Çin ve Rusya konseptlerinden farklıdır. Konseptin Türk tarihi, sosyolojisi ve felsefesi için ayrı bir önem arz ettiğini söylemek son derece yerinde olacaktır. Azerbaycan kökenli araştırmacı ve Türkolog Arif Ferzeliyev'in St. Petersburg'da gerçekleştirdiği araştırmalar bu konuda her daim ilgi uyandırmıştır. Yine Azerbaycanlı Yunus Oğuz'un "Qədim Türklər və Passionarlıq Nəzəriyyəsi - L.Qumiliyevin Tədqiqatlarında" (Bakü, 2012) eseri de bu konudaki diğer önemli çalışmayı teşkil etmektedir.

* İstanbul Aydın Üniversitesi, Orta Doğu ve Kafkasya Uygulama ve Araştırma Merkezi, Prof.Dr.
E-mail: kamilvelin@gmail.com

Türkiye’de Lev Gumilyov mirasının yayınlanması ve incelenmesi de takdirle karşılanmaktadır.

Araştırmacı Ahsen Batur’un çevirdiği “Eski Türkler” (İstanbul, 2002) kitabı burada ayrıca önemlidir. Keza Dr. Onur Aydın’ın “Lev Gumilyev’in Passionarlı Kuramı ve Rus Edebiyatında Bir Uygulama Örneği: I.Petro” (Ankara, 2022) çalışması da önem sıralamasında yerini almaktadır.

Eski Sovyet ideolojisi yarattığı manzara paradoksu ile dikkat çekmektedir. Bir yandan bilim ve eğitime büyük önem verilirken diğer yandan da farklı bilim dallarına yönelim söz konusudur. Sibernetik ve genetik de uzun zamandır takip edilen en “talihsiz” bilim dalları arasındadır. Aynı durum kültür çevresi için de mevcuttur.

“N.Serafimovich, D.Bedny, A.Korneychuk, J.Valiyev, S.Rzstyam ise B.Pasternak, M.Svetaeva, O.Mandelstam, S.Byashlulzade, A.Tarkovsky, H.Mammadov, R.Rza, B.Vashabzadya” gibi isimler de bu ortamdan etkilenmişlerdir.

Sosyalist gerçekçilik kültürü ile çağdaş kültür arasındaki çelişki uzun yıllardır görünür şekilde kendisini göstermiş, büyük trajedilere yol açan göç akımları da bu durumu etkileyen faktörler arasında yer almıştır. Bu trajediyi yaşayanlardan biri de Lev Gumilyov’dur. (Tanınmış tarihçi, Türkolog, coğrafyacı, düşünür ve düşünür.) Lev Gumilyov, Sovyet döneminde Nikolai Gumilyov ve muhalif edebiyatın en parlak temsilcileri arasındaki Anna Akhmatova’nın evlatlarıdır. Ailece yaşanan fikri çatışmalar, takipler, tetkikatlar adeta Lev Gumilyov’un da alını yazısı olmuştur. On dört yıl hapis, yasaklar ve hayatını tehdit eden şiddet, onun ömür boyu onun yoldaşydı. İstenmeyen ailenin bu istenmeyen evladı Sovyet toplumunda zulüm gördü ve daima fikri ve vicdani zulmede uğradı. Onlarca kitap ve makalesi daima tarandı ve kayıt altına alındı.

Kapalı Sovyet sistemi ve Komünist Parti Merkez Komitesi, Devlet Güvenlik Komitesi ve Genel İstihbarat Teşkilatı ancak yeniden yapılanmadan sonra dağılmaya başlayınca yeni fikirlere de bir gün doğdu.

O. Süleymanov’un deyişiyle: “Halkın tarihi sözün tarihidir.”

Lev Gumilyov’un araştırmalarında bu gerçek temel ipucudur. Dil gerçeği, Türk dünya görüşüne de ışık tutan bir kaynaktır ve Lev Gumilyov da eserlerinde hat olarak Türkçenin biyolojik ve fizyolojik çizgisini, felsefi ve tarihi tutumunu işte bu ipucu kisvesinde verir. Sözün özü İbn-i Haldun’un gerçeği, Lev Gumilyov’un da gerçeğidir.

Talih öyle bir ilerlemiştir ki ünlü Tatar şairi Anna Ahmatova’nın oğlu edebi ve bilim hayatından ziyade siyasi bir sürgün yaşamaya mecbur olmuştur. Araştırmacı Benedikt Sarnov’un iki ciltlik “Stalin ve Edebiyat” kitabını okumadan bu gerçeği anlamak ve değerlendirmek çok zordur. (Moskova, 2008)

Her şey bir fikirle başlar. Çoktanrıcılık fikrini bertaraf eden tektanrıcılık fikridir. Maddeciliğin ölümü idealist bakıştır. Realizmin hudutları sürrealizmde, neo-realizmde bozulur. Sistemin yine içinden doğan sistem karşıtlığı, esasında başka bir

olgunun yaşama gelişini simgeler. İnsan düşüncesinin bir sınırının olmadığına da yegâne ispatı budur.

Lev Gumilyov'u şahsen tanımış ve St. Petersburg'da görüşmüş biri olarak 1968'de "Eski Türkler" kitabıyla birlikte Gumilyov'la bir fikir dostluğu ve ebedi bir arkadaşlık kurmuş oldum. Sonra Lev Nikolayevich'in diğer kitaplarını da okudum. Tarihe yeni ve dürüst bir tavırla bakan genç bir bilim insanının ilhamı ve yeteneğiyle dolu bu sıcak sayfalar, onu diğer tarihçilerden de ayırmıştır.

L.Gumilyov hakkında bu sözleri yazarken, eski bir Doğu meselini hatırlıyoruz.

Rüyasında önce koyun, sonra tilki, sonra da canavar gören kral rüyasını yorumlatmak ister. Fakir bir adam, tesadüfen rastlaştığı bir yılanın yardımıyla bu rüyaların yorumunu krala anlatır ve her seferinde bin altın alır.

Kral rüyasında ilk defa bir koyun gördüğünde, fakir adam rüyanın bereketi simgelediğini söylemiş ve kral bin altını yılanla pay etmesi için ikiye bölmüştür. Kral rüyasında tilki gördüğünde fakir adam, rüyayı sanki kendisi yorumlamışçasına krala izah etmiş ve yılanı payını vermeden ortadan kaybolmuştur. Savaşların başlayacağına işaret olarak bilinen gökten gelen canavarı yorumladığındaysa önündeki altını ele geçirmek için yılanı öldürmek istemiş ama yapamamıştır. Bir süre sonra, yattığı yerde yılan göğsünde dolanırken görmüş, korku ve utanç içinde titrerken yılan ona: "Hiç utanma!" demiştir. "Bana karşı üç tür davranışın, üç farklı zamanın yüzüdür. İlk seferde koyundan bahsederken, adil davranarak kazancını, bereketini benimle paylaştın. Tilkinin zamanı geldiğinde, sen de tilkilik yaparak aradan sıyrılmak istedin. Canavarın zamanı geldiğindeyse sen de tıpkı canavarlar gibi beni öldürmek ve canımı yakmak istedin. Sen suçlu değilsin! Suçlu olan içinde bulduğumuz zamandır."

Bu benzetmenin ana mantığı, insanın kendi zamanının sancılıları içinde olduğu ve herkesin kendi zamanının sancılılarını çektiğidir.

İstisna, yine bireyin kendisidir. Bu kişiler "muhalif" olarak da anılır. Lev Gumilyov aynı zamanda, zamanının renginden farklı bir renk taşıyan birkaç kişiden biridir. Sufi şair Nesimi, "İki cihan benim içime sığar ama ben bu dünyaya sığamam" demişti. Ebeveynleri ve arkadaşları gibi Lev Gumilyov da zamanına sığmadı ve bundan ötürü de ağır cezalara çarptırıldı.

Onun adı tarihe onurlu bir şahsiyet olarak yazılmıştır.

Büyük Türk şairi Yahya Kemal'in bir zamanlar yazdığı gibi: "İrkin seni iklimine benzer yaratırken..."

Bu sözlerden çıkan anlam, kişinin yaşadığı yerin o bölgenin iklimi, coğrafyası ve doğal koşullarına benzer olmasıdır. İnsanoglunun annesine, kanına, zamanına, yerine bağımlılığı, aynı zamanda sosyal çevre ve doğal tarihsel değişimler üzerinde de ciddi bir etkiye sahiptir. Biyosfer bağlantısı (bağlam) insanı tanımlar ve yönlendirir. Bu açıdan bakıldığında, Lev Gumilyov'un araştırmaları, beşeri bilimler, özellikle etnoloji ve sosyoloji için yeni perspektifler açmıştır. Kuşkusuz Lev Gumilyov, Sovyet bilim sisteminden tamamen bağımsız değildir ve bu çelişki onun düşünce ve fikirlerinde de açıkça görülmektedir. Aynı zamanda, L.Gumilyov,

sadece eski Sovyet tarihçiliğinde değil, aynı zamanda felsefi metodolojide, dünya tarihinin sosyolojik ve etnolojik sisteminde de büyük bir yenilik yaratmıştır.

Lev Gumilyov'un sisteminin bilimsel ve tarihi kaynakları da ayrı bir konudur. Bu noktada bu harika konunun detaylarına girmeden bazı özellikleri de geliştirmek gerekmektedir. Her şeyden önce, tarihsel-rasyonel görüşün bir temsilcisi olarak Lev Gumilyov, Yunan felsefesinin tarihe ve topluma dayanan görüşünü desteklemektedir. Doğu ve Batı mitolojisi tarihi ile Tevrat ve Kuran felsefesi hakkında derin bilgiye sahip bir bilgiye sahip olan Lev Gumilyov'un mitolojik ve dini kaynakları Aydınlanma dönemi içerisinde mükemmelleştirme yeteneği, onun modern bir sistem yaratmasına da ön ayak olmuştur. Sistematik bilimsel görüş kavramına gelince; Platon'un idealist başlangıcı, Demokritos'un materyalist anlayışı, Herakleitos'un diyalektiği ve Sokrates'in felsefi bilgeliği Lev Gumilyov için fikir zemini oluşturmuştur. Bu okulun doğuda özellikle Farabi, İbn-i Sina ve her şeyden önce İbn-i Haldun anlayışıyla gelişmesi Lev Gumilyov'un etnolojik ve sosyolojik kavramının temelini de oluşturmuştur. İbn-i Haldun'u çok seven Lev Gumilyov aynı zamanda Orta Çağ'da Avrupa dillerine tercüme edilen Montesquieu, Diderot, Voltaire, Rousseau ve Marx gibi Doğu düşünürlerinin görüşlerini de geliştiren bir sosyoloji anlayışını da devam ettiren önemli isimlerden biridir. İbn-i Haldun'un sistemi, Lev Gumilyov'un da sosyolojik görüşünün kaynağıdır. İki başlangıcı birleştiren İbn-i Haldun, doğa ve sosyal bilimlerinin iki yönlü gelişiminin de temellerini atan kişidir.

Fransız, Alman ve İngiliz filozofları yanında Karl Marx da dâhil olmak üzere bilinen tüm filozoflar, İbn-i Haldun'un 18. yüzyılda Fransızcaya tercüme edilen fikirlerine aşinadır. Çeşitli şekillerde tarihsel ve toplumsal yorumlar, tarih felsefesinin yorumlanması ve özellikle nedensellik faktörü bilimin gelişmesi için önemlidir.

Dünyanın tarih ve etno-linguistiğinde İbn-i Haldun'dan sonra V.J.Toynbee'nin ve Z.V.Togan'ın araştırmaları da ufuk açmıştır. Biyo-sosyolojik gelişim adına kullanılan "passionarlık" tabiri devrimlerin, savaşların, fetihlerin, sosyolojik değişimlerin hepsiyle bağlıdır.

Özetleyecek olursak Lev Gumilyov'un çalışmaları şunlardır:

Çalışma konuları:

1. Eski ve Orta Çağ Türk-Moğol halklarının tarihi, Avrasya'daki Türk kültürünün tarihi ve karakteri (Kıpçak çölleri, Orta Asya, Hazar havzası);

2. Toplumun (özellikle orta sınıf Türk ve Moğol toplumlarının) doğa, tarih ve coğrafi çevre ile ilişkileri ve insan ve insan toplumundaki biyolojik ve sosyal faktörlerin ilişkisi.

Başlıca bilimsel başarıları:

1. Antik ve Orta Çağ yüzyıllarının (MÖ III. yüzyıl- MÖ XIII. yüzyıl) Türk ve Moğol tarihinin orijinal kavramının geliştirilmesi ve bilimsel olarak doğrulanması;

2. İlk kez, tarihsel gelişimin diyalektiği ve doğa-toplum ilişkilerini mükemmel ve evrensel bir etnogenez teorisinin gelişimi temelinde incelemiştir. Etnoloji

olarak adlandırdığı bu teori, esas olarak Türk ve Moğol tarihi ile ilgili materyallere dayanmaktadır.

Lev Gumilyov, Hazar devletinin başkentinin İtil olduğuna inanıyordu ve birkaç yıl süren aramalardan sonra şehrin şimdiki Volga deltasında olduğu arkeolojik kazılar sonucunda da kanıtlanmış oldu.

Tarih üzerine eserleri:

"Muhayyel Hükümdarlığın İzinde", "Çin'deki Hunlar", "Tibet'in Büyüklüğü ve Düşüşü" (Tibet Yazıtı), "Avrasya'dan Makaleler."

Etnoloji ile ilgili çalışmaları:

Lev Gumilyov, All-Union Coğrafya Kurumunun raporlarında, çeşitli bilimsel koleksiyonlarda ve "Nature" dergisinde "ethnos"un anlamını açıklamıştır. Petersburg Üniversitesinin 1966-1976 arası yayımladığı "Coğrafya Dizisi" ile "Peyzaj ve Etnos" dizisinde de ondan fazla makalesi yayımlanmıştır. 30'dan fazla baskı yapan olan "Ethnoesis and the Biosphere of the Earth" (Etnogenez: Halkların Yükseliş ve Düşüşleri) adlı eseri de, uzmanlara dağıtılmak üzere 1979 yılında yayımlanmıştır. Bu çalışmada, Lev Gumilyov etnoloji teorisini tüm yönleriyle ve karmaşıklığıyla aydınlatmaktadır.

Akademisyenin Hazar havzası halklarının etnik ve kültürel tarihi üzerine yazdığı kitabı 1986 yılında tevdi edilmiştir. 1990'ların başına kadar da etnos teorisi ve "Rus ve Velikaya Basamakları" (Rusya ve Büyük Bozkır) üzerine çalışmalar yapmıştır.

Lev Gumilyov'un teori ve hipotezlerinde bazı noktalarda tenkit edilmesi gereken yerler kuşkusuz ki vardır. Ancak tüm bunlar, bilim insanının Sovyet ideolojisinin bilim sınırlamalarına, tembelliğine ve inatçılığına karşı onlarca yıl süren mücadelesinin arka planında silik ve önemsiz kalmaktadır.

Onun anlayışı bizi Türk, Moğol ve Rus halklarının tarihi ve sağlıklı birliğine ve bu büyük kavramın savunuculuğuna götürerek Avrupa merkezîliğine dayanan kimi görüşleri reddeder. Aynı zamanda bu tutum; Z.V.Togan, C.Aytmatov, O.Süleymenov, F.Sümer, S.Eliyarlı, I.Miziyev, M.Aci vd. tarafından da savunulan yeni tarihsel kavramın geçerliliğini kanıtlar. Modern yaşamımız için çok önemli olan Slav ve Türk-Moğol halklarının tarihsel birliği kavramını anlamak, bunu kavramak ve hissetmenin yanında incelemek ve yaymak; sadece yarının gerçeği adına da oldukça gereklidir.

Lev Gumilyov'un sisteminin bilimsel ve tarihi kaynakları da ayrı bir konudur. Bu noktada bu harika konunun detaylarına girmeden bazı özellikleri de geliştirmek gerekmektedir. Her şeyden önce, tarihsel-rasyonel görüşün bir temsilcisi olarak Lev Gumilyov, Yunan felsefesinin tarihe ve topluma dayanan görüşünü desteklemektedir. Doğu ve Batı mitolojisi tarihi ile Tevrat ve Kuran felsefesi hakkında derin bilgiye sahip bir bilgiye sahip olan Lev Gumilyov'un mitolojik ve dini kaynakları Aydınlanma dönemi içerisinde mükemmelleştirme yeteneği, onun modern bir sistem yaratmasına da ön ayak olmuştur. Sistematik bilimsel görüş kavramına gelince; Platon'un idealist başlangıcı, Demokritos'un materyalist anlayışı, Herakleitos'un diyalektiği ve Sokrates'in felsefi bilgeliği Lev Gumilyov için fikir

zemini oluşturmuştur. Bu okulun doğuda özellikle Farabi, İbn-i Sina ve her şeyden önce İbn-i Haldun anlayışıyla gelişmesi Lev Gumilyov'un etnolojik ve sosyolojik kavramının temelini de oluşturmuştur. İbn-i Haldun'u çok seven Lev Gumilyov aynı zamanda Orta Çağ'da Avrupa dillerine tercüme edilen Montesquieu, Diderot, Voltaire, Rousseau ve Marx gibi Doğu düşünürlerinin görüşlerini de geliştiren bir sosyoloji anlayışını da devam ettiren önemli isimlerden biridir. İbn-i Haldun'un sistemi, Lev Gumilyov'un da sosyolojik görüşünün kaynağıdır. İki başlangıcı birleştiren İbn-i Haldun, doğa ve sosyal bilimlerinin iki yönlü gelişiminin de temellerini atan kişidir.

Fransız, Alman ve İngiliz filozofları yanında Karl Marx da dâhil olmak üzere bilinen tüm filozoflar, İbn-i Haldun'un 18. yüzyılda Fransızcaya tercüme edilen fikirlerine aşinadır. Çeşitli şekillerde tarihsel ve toplumsal yorumlar, tarih felsefesinin yorumlanması ve özellikle nedensellik faktörü bilimin gelişmesi için önemlidir.

Toplumsal hayatı anlamak aynı zamanda tarih yazmanın ve tarihi anlamının da koşullarından biri olduğu için İbn-i Haldun'un öngörülleri, Marksizm'in rol oynadığı eski Sovyet ideolojisine elbette uygun değildir. Bu anlayış ve bellek modeli Lev Gumilyov'un sisteminde de belirgindir. Lev Gumilyov'un biyoloji, kimya ve coğrafya gibi doğa bilimlerine olan sevgisi ve V.I.Vernadsky'nin sistemine olan bağlılığı, onun tarihsel ve etnolojik görüşlerinin derinliğinde mühim bir yer tutmuştur.

Lev Gumilyov'un sistemini esasında çok da güvenilir bulmamakla birlikte bu eseri tercüme etmekteki amacımız onu tamamlamak da değil. Bununla birlikte, Lev Gumilyov'un okulundan geçmeden modern etnoloji ve sosyolojinin teorik kavramını anlamının çelişkiler içereceği ve zor olacağı da muhakkaktır. Bu okul, gelecekteki bilimsel anlayışları öğrenmek ve anlamak için de son derece önemli içerikler sunmaktadır.

Lev Gumilyov, Avrasya teorisinin kurucularından biridir. 1920'lerden başlayarak (N.S.Trubetskoy, P.N.Savitsky, G.Florovsky, N.Alekseev, L.Karsavin, G.Vernadsky vb. isimlerin de dâhil olduğu bir çizgide) Avrasya kavramının merkezinde yer alan araştırmacılardan olmuştur. Avrasya teorisinin coğrafi, tarihi, kültürel ve sosyo-politik yorumları aslında söz dizimsel bir kültürü ve modern küreselleşmenin de yeni bir biçimini yansıtmaktadır. Bu görüş iki ana alanda birleşir: Eski SSCB'nin kültürel, politik, tarihsel-coğrafi etki bölgesi ve Türk dünyasının kültürel, politik, tarihsel-coğrafi etki alanları.

Avrasyacı Lev Gumilyov için Avrasya'nın merkez hattı tarihi Türk-Slav birliği idi. Gumilyov "Avrasya'dan Makaleler" adlı çalışmasında Avrasya sorununu farklı açılardan analiz etmekte ve bu konuyla ilgili tarihsel-coğrafi, etnik-kültürel, sosyal-felsefi olmak üzere çeşitli bilimsel görüşlerini ayrıntılı bir şekilde açıklamaktadır.

Etnosu bir biyosfer olgusu olarak kabul eden ve farklı açılardan açıklayan L. Gumilyov, onu sistematik bir metodoloji ile analiz etmiş ve kültür felsefesi ile tarih

felsefesi ve uzaydan enerji alışverişi ile evrenin enerjisi üzerine de derin araştırmalar gerçekleştirmiştir.

“Hunlar”, “Eski Çağda Orta Asya”, “Kadim Türkler”, “Muhayyel Hükümdarlığın İzinde”, “Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları”, “Hazar Denizi Çevresinde Bin Yıl”, “Avrasya’dan Makaleler”, Son ve Başlangıç” ve elbette “Etnogenez: Halkların Yükseliş ve Düşüşleri” isimli çalışmasında Avrasyacı görüşün eksiksiz bir şekilde bilimsel portresini çizer.

Kelime mucizesinin anısında yaşayan Lev Gumilyov, bilimsel düşüncüyü sainsal ve felsefî düşüncüyle birleştirdi.

Dünyanın birçok dilinde yayımlanan Lev Gumilyov’un eserleri, onu ölümsüzlüğe kavuşturmuştur. Yeri gelmişken, onun eserlerini okuyucuyla buluşturan “Lev Gumilyov Dünyası Fonu”na, Rusya’daki Avrasya Bölgesel Çalışmalar Merkezi, L.N.Gumilyov Kazak Devlet Üniversitesine, Tanays Bibliyografya Merkezi ve dünyanın her yerinden Gumilyov üzerine çalışmalarda bulunmuş akademisyenlerine şükranlarımızı sunarız.

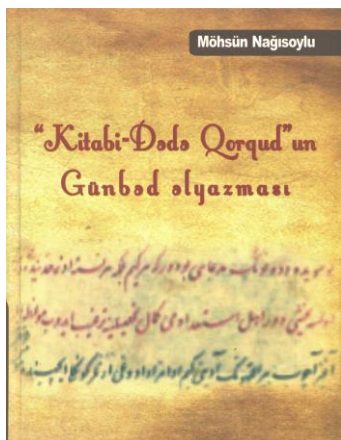
KAYNAKÇA

1. Aydın, O. (2022). Lev Gumilyov’un Passionarlık Kuramı ve Rus Edebiyatında Bir Uygulama Örneği: I. Petro, Ankara: İksad.
2. Farzaliev, A.; Sazak, G. (2016). “Lev Nikolayeviç Gumilëv ve Etnogenez Teorisi”, Türkiyat Mecmuası, c. 26/1.
3. Gumilyov, L. (2002). Eski Türkler, Çev. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları.
4. Oğuz, Y. (2012). Qədim Türklər və Passionarlık Nəzəriyyəsi- L.Qumiliyevin Tədqiqatlarında, Bakü: Apostrof.
5. Sarnov, B. (2008). Stalin i Litaratura, 2 Cilt, Moskova.

RESENZİYALAR
РЕЦЕНЗИИ
REVIEWS

**MÖHSÜN NAĞISOYLU. “KİTABI-DƏDƏ QORQUD”UN GÜNBƏD ƏLYAZMASI:
TEKSTOLOJİ-FİLOLOJİ ARAŞDIRMA, TƏNQİDİ MƏTN, SÖZLÜK**

Bakı: “Elm və təhsil”, 2021, 366 s.

Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşma prosesinin tarixi “məntiqi”ni, necə deyərlər, faktlarla zənginləşdirir. O cümlədən, yeni tapılan 13-cü əlyazma. Qorqudşünaslıq elmi inkişaf etdikcə bu böyük, möhtəşəm, əzəmətli abidənin yeni-yeni variantları tapılır. Məlum 12 boydan ibarət olan zəngin xəzinə “Kitabi-Dədə Qorqud”un 13-cü boyunun elm aləminə yayılması sevindirici bir haldır. 2019-cu ildə Azmun Yusifin “Dədə Korkut”un üçüncü əlyazması. Soylamalar və iki yeni boy ilə Türkmen Sahra nüshası” (İstanbul: Kultu Yayınevi) və Ramiz Əskərin çap etdirdiyi ““Kitabi-Dədə Qorqud”un üçüncü əlyazması” adlı əsərləri 13-cü nüsxə haqqında tutarlı məlumatlar verdi. N.Kh.Shahgöli, V.Yaqhoobi, Sh.Ağtəbai və S.Bəhzadənin “Modern

Türklük Araşdırmaları Dergisi”ndə dərc olunan “Dədə Korkut Kitabı”nın Gənbət yazması” adlı 233 səhifəlik (faksimile ilə birlikdə) geniş tədqiqatı da bu qəbildən nəşrlərdəndir.

Yeni tapılmış bu boyda Salur Qazanın yeddibaşlı əjdahanı öldürməsi hadisəsi əsas yer tutur. Boyun məzmunu haqqında Mətin Əkici araşdırmalar aparmışdır (Bax: Ekici M. Dədə Korkut Kitabı. Türkistın\Türkmen Sahra Nüshası. Soylamalar və 13. Boy Salur Qazanın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürməsi. İstanbul: Ötügen, 2019).

Akademik Möhsün Nağısoylunun ““Kitabi-Dədə Qorqud”un yeni tapılmış Gənbəd əlyazması” (366 səhifə həcmində) tədqiqatı bu il “Elm və təhsil” nəşriyyatında çapdan çıxmışdır. Əsər “Ön söz”, tekstoloji-filoloji araşdırma, tənqidi mətn, mətnin sözlüyü və fotofaksimilesi hissələrindən ibarətdir. Kitabın elmi redaktoru akademik Kamal Abdulladır.

“Ön söz”də 2019-cu ilin oktyabr ayının əvvəllərində Dədə Qorqud abidəsinin yeni tapılmış 13-cü boyunun akademik Kamal Abdullanın rəhbərliyi altında Azərbaycan və Türkiyə alimlərinin iştirakı ilə keçirilən geniş müzakirəsi barədə məlumat verilir.

M.Nağısoylu həmin əlyazmanın tənqidi mətnini hazırlamışdır. Əsər uğurlu tədqiqat kimi təqdirəlayiqdir. Tədqiqatın I fəslə əlyazmanın tekstoloji aspektdən araşdırılmasından bəhs edir. Burada əlyazma haq-

qında ümumi məlumat verilir, onun adı haqqında danışılır, yeni boyun quruluşu, mövzusu və məzmun-fikir, ideya istiqamətləri müəyyənləşdirilir. Bundan savayı, əlyazma ilə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı və digər “Oğuznamələr” arasında olan uyğunluqlar və fərqli cəhətlər göstərilir.

II fəsilə isə əlyazma filoloji istiqamətdə araşdırılır. Filoloji araşdırma nəticəsində əlyazmanın xarakterik orfoqrafik-fonetik özəllikləri saf-çürük edilir. Ən çox da əlyazmanın lüğət tərkibinə xas olan incə məqamlar təhlil edilir. Əlbəttə, Dədə Qorqudun formalaşdığı ictimai-iqtisadi formasının bu əlyazmanın dilinə özünəməxsus təsiri olmuşdur və təbii olaraq, boyun dilini həmin təsirdən kənarında götürmək olmaz. Fonetik-orfoqrafik norma bu əlyazmanın qələmə alındığı zamanda bir o qədər inkişaf etməmişdi. Sözlərin orfoqrafiyası, demək olar ki, heç düşünülür, xalq tələffüz forması yazıya gətirilir, ərəb-fars sözlərinin imlasında qeyri-demokratiklik hökm sürürdü. Həmin qeyri-demokratiklik bu yeni əlyazmanın fonetik-orfoqrafik sistemində də özünü göstərmiş, ayrı-ayrı türk tayfa dillərinin təsirindən yan keçə bilməmiş, nəticədə bu quruluşda müxtəliflik, qaydaya uyğunsuzluq yaranmışdır.

Tədqiqatda sözlərin yanlış yazılışı və transkripsiyası göstərilir, əlyazmada eyni sözün müxtəlif qrafik variantları, ayrı-ayrı leksik vahidlərin fərqli deyilişi qeyd edilir, mətnlərdə imla sabitsizliyini özündə əks etdirən nümunələr verilir və şərh edilir. Hərfsəs əvəzlənmələri (sait və samit əvəzlənmələri və s.) ilə bağlı ən incə məqamlar qeyd olunur. Katiblərin yazdığı sözlərdə fərqli cəhətlər aşkar olunur, maraqlı müqayisələr aparılır. Sözün neçə dəfə, hansı şəkillərdə işlənməsi və işlənmə yeri müəyyənləşdirilir. Ümumiyyətlə, tədqiqatda fonetik-orfoqrafik hadisələr çox dəqiqliklə izlənilir. Hallar üzrə mövcud sözlərin dəyişmə qanunauyğunluqları müəllif tərəfindən tarixi ənənənin təsiri kimi izah edilir. Kitabın sonunda əlyazmanın cild və mətn hissəsinə aid 31

vərəqlik, yəni 62 səhifəlik fotofaksimile də verilmişdir.

M.Nağısoylu bu əlyazmanın Dədə Qorquda aid edilmədiyini iddia edən alimlərə cavab olaraq yazır ki, dil materialları və digər faktlar sözügedən əlyazmanın Azərbaycan regionunda hazırlandığını sübut edir. Hər bir yazılışdakı fərqli xüsusiyyətləri M.Nağısoylunun əski yazı ənənəsinin təsiri kimi izah etməsi tam ağılabatandır. Eyni sözün müxtəlif cür yazılışı, sağır nunlu və sağır nunsuz verilməsi katibin yalnız imla sabitsizliyi ilə bağlıdır. Möhsün Nağısoylu bəzən sözlərin fərqli biçimdə yazılışının heç bir qaydaya uyğun gəlməməsini də diqqətə çatdırır. Bu fakt da yalnız imla sabitsizliyinin nəticəsi kimi qiymətləndirilir. M.Nağısoylu faktları, əlbəttə, öncə dərinədən araşdırdığı “Şeyx Səfi”, “Şühədənəmə” kimi qədim ədyazmaların dilində də aşkara çıxarmış və bunları məharətlə müqayisəyə cəlb etmişdir.

Möhsün Nağısoylunun bu haqda gəldiyi nəticə ciddi marağa səbəb olur: “Beləliklə, “Kitabi-Dədə Qorqud”un yeni aşkarlanmış Günbəd əlyazması orfoqrafik-fonetik xüsusiyyətlərinə dair müşahidələrimizə yekun olaraq qeyd edək ki, kiçikhəcmli bu əlyazma kitabı nümunələrdən görüldüyü kimi, dövrün fonetik mənzərəsini özündə əks etdirən zəngin və dəyərli yazılı qaynaqdır. Bütövlükdə, düşünürük ki, orta əsrlərə aid Azərbaycan-türk əlyazma kitabları, o cümlədən “Kitabi-Dədə Qorqud”un yeni aşkarlanmış Günbəd əlyazması dilimizin tarixi fonetikasını və orfoqrafiyasının hərtərəfli araşdırılması və bu yöndə ayrıca bir tədqiqat işinin ortaya qoyulması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır”.

Əlyazmanın leksik xüsusiyyətləri ilə bağlı fonetik normativlik eynilə özünü leksik tərkibdə də göstərir. İlk baxışda adama elə gəlir ki, Dədə Qorqud dilinin inkişafı lüğət tərkibində daha aydın nəzərə çarpır. Əlyazmanın leksik sferasında da dil daha hərəkəti görünür. O dövrün, həmçinin Qazan xanla bağlı epizodların, daha doğrusu, insanlığın maddi və mənəvi həyatına dair

əvvəlki boyların “əski qat”indəki dəyişməzlik burda da öz əksini tapır. Bir sıra sözlərin (*adamaq, ağayıl, yörü, ağıl, ayındırı, ayqaq, badadmaq, balçaq, balğımaq, bəri, börü, buğur, busalüq, büksəmək, bürgüt, bürkülmək, cibir, çağmur, çaluq, çav, çölmək, daldumaq* və s.) tarixi mənaları xüsusi lüğət məqaləsi təşkil edir.

Kitabda “Mətnin sözlüyü” xeyli hissə təşkil edir. Mətnin sözlüyü ilk dəfə məhz M.Nağısoylu tərəfindən izahlı olaraq verilmişdir. Sözlüyün hazırlanmasında Şahgöli (Shahgoli) başda olmaqla 4 nəfər gənc elmi işçinin hazırladığı lüğətdən istifadə olunmuşdur. Sözlükdə istifadə olunan rəqəmlər mətndə sözlərin neçə dəfə təkrar olunduğuna işarədir.

Sözlükdə müasir ədəbi dillə müqayisədə fonetik tərkib etibarilə və semantik cəhətdən seçilməyən leksik vahidlərin yalnız bir qisminin mənası ilə qarşılaşmaq olur. Bu leksik vahidlərin içərisində tamamilə arxaikləşmiş sözlər çoxdur: *önürtək* (irəli aparmaq), *sağınmaq* (düşünmək, zənn etmək), *qay* (boran) və s.

Qədim sözlərin izahında M.Qaşğari-nin lüğəti ilə aparılmış müqayisələr yerinə düşür. Dialektlərdə indi də işlənən bəzi sözlərin (*ağıl, xızan, əvrən, dünək, buğur* –

Cəbrayıl ray.) bu abidədə də işlənməsi maraqlıdır.

Mətnə eyni sözlərin fonetik tərkibə fərqli formalarına da rast gəlmək olur: *padşah\padşəh* və s.

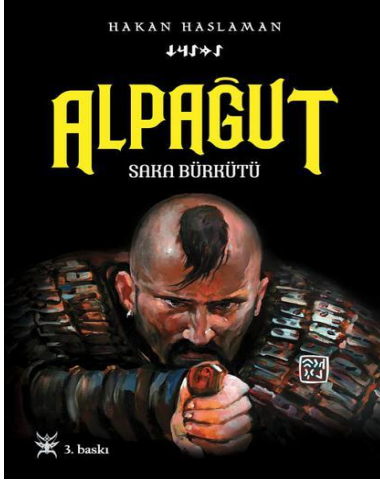
Bu yeni əlyazma gözümüzə işıq verir. Biz, əlbəttə, tarixin ümumi gedişi əsasında, məntiqin gücü ilə dilimizin bu zəngin xəzinəsinin tarixini, dilini, üslubunu öyrənməyə məhkumuq. Yaxşı ki, Dədə Qorqdu 13-cü əlyazmasını da təbiət mühafizə edib saxlayıb, yoxsa heç cür sübut edə bilməzdik ki, artıq VI-VIII əsrlərdə şifahi ədəbi dilimiz var idi. Şübhəsiz, hələ də bu əlyazmanın dilimizin tarixində roluna dair sanballı bir əsər yazılmayıb, onun elmi, ədəbi, estetik və xüsusilə də linqvistik-filoloji dəyəri kifayət qədər aşkar olunmayıb.

Mətnin sözlüyü əsasında qədim Azərbaycan dilinin təşəkkül dövrünün fonetik, leksik-semantik və qrammatik keyfiyyətlərini ortaya çıxarmaq olur. Əski cümlələr əsasında qədim Azərbaycan dilinin tarixi sintaksinə bir daha nəzər salmaq olur. Tənqidi mətndəki əski atalar sözlərinin və komponentlərin izahı əlyazma üzərində nə qədər zəhmət çəkildiyini göstərir. Tənqidi mətn əsasında tarixi poetik düşüncənin primitiv qanunlarını da öyrənmək olur.

*İsmayıl Kazımov**

* Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası (AMEA) Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Müasir Azərbaycan dili şöbəsinin müdiri, professor. E-mail: cahid@ismayiloglu.com

HAKAN HASLAMAN. ALPAĞUT
İstanbul, “Kutlu Yayın Evi”: 2022, 282 s.

Türk tarihine baktığımızda, dilimizin yüz yıllar boyunca yabancı dillerin etkisinden çok büyük zararlar yaşadığını görüyoruz. Burada verebileceğim en küçük örneklerden biri Osmanlıca Türkçemizdir ve onun sonrasından gelen Türk Cumhuriyeti'nin kurduğu Türk dilidir.

Çok gelişmiş olan bu iki dillerin içinde Türk sözlerinden daha çok arapça ve farsça sözler bulundurup, en karışık dilimiz olan kesinlikle Osmanlıcamızdır. Böylesile Osmanlıca'nın, Türk dilinden ayrılmış olan yeni bir dil olduğunu söyleye biliriz.

Osmanlı döneminden sonra Türkiye Cumhuriyeti, bu bozulmuş olan dilimizi düzeltmek için çok büyük çalışmalar yapmıştır. Bu çalışmaların içinde en büyük araştırmaları gerçekleştiren ise Türk Dil Kurumudur (TDK). Ancak bu değerli Türkçe dil araştırmaları halk üzerine eğitilmezse, ne yazık ki sadece sözlüklerde saklı kalırlar. Sonrasında küreselleşme ile birlikte dilimiz yeniden bozulmaya başlayıp, bir Osmanlıya benzer şekilde geri dönüş yapmaya başlarız, ama bu sefer Afrika dili ile kültürünün etkisinden değil de, daha çok Avrupa ve Amerika'nın akımındandır. Buna kimi modern çağdaşlık diyebilir, ama başka ülkeler kendi dillerini korumak

için sürekli çalışmalar yaparken, bizler bin yıllarca geçmişi olan dilimizin zenginliğini geri teperek, bilinçli bozuyoruz.

Bu sebepten dolayı, son yıllar içinde öz Türk dilimizin korunması için bir çok bilgin, genç ve aydın kişiler araştırmalara başlayıp, gündem yaşamlarında yabancı sözlerin yerinde Türkçe sözler kullanarak, öz Türk dili konuşmak için çaba göstermişlerdir. Bu çalışmaların önderlerinden biride Turkoloji uzmanı sayın Rohina Tashqin'dir.

Bu kitlelerin öz Türk dili diye konuştukları dil, elimizde bulunan Oğuz, Çağatay, Kıpçak ve başka Türk boylarından toplanıp, süzülerek ortaya çıkarılan bir dildir. Bu dile yakından baktığımızda, yeni bir dil olmadığını görüyoruz. Sözlerin çoğu her Türk ellerinde tanılan sözlerdir, ama zamanla yerlerini yabancı sözler almasıyla birlikte unutulmuştur.

Peki, yüzde yüz öz Türkçe olan dil hangi ülkelerde hala konuşuluyor?

Ne yazık ki bu zamanda yüzde yüz öz Türk dilini konuşan hiç bir Türk boyu kalmadı. Yinede bunların içersinde en büyük çalışmaları yapan Türkiye Cumhuriyeti ile Kazakistan'dır. Uğraşları ne kadar büyük olsada, bu güne kadar onlarda bütün sözlerini Türk sözleriyle yenililememişlerdir, yada halk diline aktaramamışlardır. Çünkü bu çalışma düşünüldüğü kadar kolay değil, örneğin en eskiye dayanıklı olan dil kaynaklarımızdan Divan-ü Lugat-it Türk (DLT) bile yüzde yüz Türkçe olan bir sözlük değildir, ama yüzde yüze çok yakın olması ve özellikle varlığı bizim için çok önemlidir. Bununla birlikte elimizde bulunan Kutadgu Bilig ve Turkoloji kitaplarından Clauson da en geniş açıda toplanılmış olan Türk sözlerini korumaktadırlar. Ayrıca gerçek Türk dilini konuşabilmek şekilde kurabilmek için, bütün eski sözlüklerin, kitapların, Orhun yazıtların, tarama ve derlemelerimizin bir araya getirilmesi şarttır. Yalnızca Türkiye Cumhuriyeti üzerinde bulunan kaynaklar yeterli değil, bütün Türk boylarımızın sözlüklerini kullanarak birbirleriyle karşılaştırmamız çok önemlidir. Bu biçimde olan bir çalışma,

ortak anlayışta kullanıla bilecek yüzde yüz bir Türk dilini ortaya çıkarabilmesini sağlar.

Peki, sözlükler dışında yüzde yüz Türk dili ile yazılmış eserler var mı ve nerede okunula bilinir?

Var, Orhun yazıtları ile Irk bitik gibi eski eserlerimiz yüzde yüz Türk diline çok yakın olup, en eski Türk sözlerini içermektedirler. Bu sözlerin bir bölümü zamanla değişmiş olsada, Türk boylarında günümüze kadar varlığını korumayı başarmışlardır. Ama çağla yerlerini yeniden yabancı sözler olarak, bize unutturulma çalışmaları da olmuştur. İşte bu sorunları göz önüne alan Turkoloji uzmanı sayın Rohina Tashqın ve eşi Hakan Haslamın güncel yaşamlarında oldukça öz Türk sözleri kullanarak, kendi aralarında öz bir Türk dili geliştirmek için atılımlara başlamışlardır. Yaklaşık 20 yıldır öz Türk dilini kullanıp, araştırma yapan bu ikili, sonunda kendi aralarında öz Türk dilini toparlayıp, yaşata bilmeyi başarmışlardır.

2004 yılında bir sinema filmi olarak yazılan Saka Kartalı senaryosunun yazarı Hakan Haslamın, hikayeyi 2006 yılında bir romana çevirmeye karar almıştır, ancak bugünkü Türkçe dilinde değil de, öz Türk dilinde yazmak istemiştir. Dr. A.M. Tashqın'ın bu dil düzeltme projesine yardım vermesiyle birlikte, 2016 yılında roman yeni bir biçimini alıp, genel kapsamda yüzde yüz öz Türkçe sözlerine yakın bir eser olmuştur. Birinci baskının çıkmasıyla çalışmalarını sürdüren yazar, 2017 yılında bir güncellemeyle kullandığı bütün sözleri yeniden gözden geçirmiştir. Bu düzeltme çalışmasıyla birlikte, kitabını yüzde yüz öz Türk diline çok yakın duruma getirmeyi başarmıştır. İkinci baskının basılıp, çok kısa zamanda tükenmesiyle birlikte yazar, kitabını yeniden değiştirmek istemiştir. Bu kez bütün sözleri yeniden gözden geçirip, içinde modern olabilecek Türkçe sözlerin yerlerine

unutulmakta olan eski Türk sözlerini kullanmaya başlamıştır. Sonunda bu çalışmayla birlikte kitabını yüzde yüz öz Türk diline getirmeyi başarmıştır. Yazar kitabının üçüncü baskısına özellikle birde bir sözlük ka-tarak, okuyucularına eski Türk sözlerinin anlayışını kolaylaştırmak istemiştir. Kitabın konusu ise, macera dolu bir savaş hikayesi yazan yazar, eski Türk gelenek, töre ve inanclarını eğitici bir şekilde okuyucularına sunmuştur. Ayrıca unutulmakta olan Şu Kağan destanını da bu şekilde yeniden yaşatıp, Amarak savaşçısı olan Alpağut'un hayatı üzerinden anlatmıştır. Kitabın bu güncellenen şekli Kutluyaymevi üzerinden üçüncü baskı olarak 2022 yılında basılıp, sınırlı sayıda dağıtılmıştır.

Hakan Haslamın öz Türk dilinde şöyle diyor:

“Bu öykü Türk geçmişinde bulunan ter-nüklere dayanıklı olarak yazılmıştır. Ayrıca öykü açık yaratılıp, öz Türk dilinde yazılması doğru bulunmuştur. Bitikteki sözlerin bağlılığı çoğunlukla Oğuz, Çağatay, Kıpçak ile başka Türk boylarından yığılıp, kullanılmıştır. Eski ile unutulmakta olan sözlerin, yeniden yaşama getirilmesine özen gösterilmiştir. Öneyükle bu bağlılığın varlığını bana öğretip, yır çağ ke-neşim olarak beni serinli yülediği için, sevgili eşim ağışım Rohinama sonusuz ördün bergi-lim. Varlığın için kop kanığlıyım! Bu bitikle olan aldınlıklı amacım, kızım Kuncuy'um Işıluy'ıma Türk dilinin bağlılığını öğretip, ana ile ata dilinin bağlılığı ile küvez duyup, başka dillerden kop eski dile iğe olduğumuzu anlaması, bunu koruyabilmesi için'de öğrenme-sidir. Bu acunda dilimizin en eski ile en bay dili olmasına karşı bir kanıt yoktur. Varlığın için kop kanığlıyım Kuncuy'um!

Ayrıca üçüncü baskıyı değerlendirip, bitikte bir kop yenilikler yapılmıştır. Amaç, yüzde yüz öz Türk sözleriyle bu bitiği kerikle-tip, söz bağlılığını sizlere sunmaktır.”

*Selim Aytaç**

* Kenevir Araştırmaları Enstitüsü, Tarım ve İslah, Prof.Dr. E-mail: selim@omu.edu.tr

Azərbaycan Respublikasında 2022-ci ilin “Şuşa İli” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı

Qarabağın tacı olan Şuşa xalqımız üçün müqəddəs və əziz məkandır. Şuşa sevgisi hər bir azərbaycanlının mənəvi varlığının ayrılmaz parçasıdır.

Təməli 1752-ci ildə Qarabağ xanı Pənahəli xan tərəfindən qoyulan və bu il 270 illiyi qeyd olunacaq Şuşa şəhəri zəngin inkişaf yolu keçmiş, Azərbaycanın və bütün Cənubi Qafqazın mədəni və ictimai-siyasi həyatında müstəsna rol oynamışdır.

Bənzərsiz tarixi görkəmini və formalaşdırdığı özünəməxsus mühiti həmişə qoruyub saxlayan bu şəhər yetirdiyi böyük şəxsiyyətləri ilə ədəbi, mədəni, elmi və ictimai fikir salnaməmizə əlamətdar səhifələr yazmışdır.

Şuşa şəhərinin ötən əsrin 70-ci illərində sürətli inkişafı Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin adı ilə sıx bağlıdır. Şəhərin inkişafına dair xüsusi qərarlar məhz Ulu Öndərin təşəbbüsü ilə qəbul edilmişdir. Həmin vaxtdan Şuşada quruculuq işləri geniş vüsət almış, mədəniyyət xadimlərimizin xatirəsinin əbədiləşdirilməsi istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır.

Strateji mövqeyi ilə seçilən Şuşa Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzə başlamış Ermənistanın silahlı qüvvələri tərəfindən 1992-ci il mayın 8-də işğala məruz qalmışdır. İşğal dövründə şəhərdəki yüzlərlə tarix və mədəniyyət yadigarı vandalizm aktları nəticəsində dağıdılmışdır.

Haqq işi naminə apardığımız 44 günlük Vətən müharibəsində rəşadətli Azərbaycan Ordusu Şuşa şəhərini 2020-ci il noyabrın 8-də işğaldan azad etdi. Ermənistanın kapitulyasiyasına yol açan Şuşa qalibiyyəti xalqımızın qəhrəmanlıq ruhunun təntənəsinə çevrilərək, tariximizə Zəfər Günü kimi həkk olundu.

Şuşa zəfərindən dərhal sonra şəhərdə infrastrukturun qurulması ilə yanaşı, tarix və mədəniyyət abidələrinin bərpasına başlanılmış, quruculuq işlərinin təşkilində çevikliyin, səmərəliliyin təmin olunması üçün burada dövlət idarəetməsinə böyük diqqət yetirilmiş, Şuşa Şəhəri Dövlət Qoruğu İdarəsi yaradılmışdır.

Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan edilən Şuşada bu gün şəhərin əsl tarixi simasının bərpası yönündə nəhəng layihələr gerçəkləşdirilir. Qısa müddətdə Şuşanın Baş planının hazırlanması, qüdrətli şair Molla Pənah Vaqifin büstünün və muzey-məqbərə kompleksinin öz ilkin görkəminə qaytarılması, Bülbülün ev-muzeyinin və Üzeyir Hacıbəylinin heykəlinin açılışları, habelə buradakı tarixi, dini və memarlıq abidələrinin bərpası prosesi ölkəmizin mədəniyyət paytaxtındakı kompleks işlərin tərkib hissəsidir.

Cıdır düzündə “Xarıbülül” musiqi festivalının və Vaqifin möhtəşəm məqbərəsi önündə Vaqif Poeziya Gününlərinin təşkili ənənəsinin bərpası da göstərir ki, Şuşa sürətlə dirçələrək əvvəlki dolğun mədəni həyatına qovuşmaq yolundadır.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq və Şuşanın Azərbaycan xalqı üçün tarixi əhəmiyyətini, yüksək mədəni- mənəvi dəyərini nəzərə alaraq qərara alıram:

1. 2022-ci il Azərbaycan Respublikasında “Şuşa İli” elan edilsin.

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti “Şuşa İli” ilə bağlı tədbirlər planı hazırlayıb həyata keçirsin.

İlham Əliyev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
Bakı şəhəri, 5 yanvar 2022-ci il

Распоряжение Президента Азербайджанской Республики Об объявлении 2022 года в Азербайджанской Республике «Годом города Шуша»

Шуша - венец Карабаха, священное и дорогое место для нашего народа. Любовь к Шуше - неотъемлемая часть духовного бытия каждого азербайджанца.

Основанный в 1752 году Карабахским ханом Панахали ханом город Шуша, который в этом году отметит свое 270-летие, прошел содержательный путь развития, сыграл исключительную роль в культурной и общественно-политической жизни Азербайджана и всего Южного Кавказа.

Этот город, который всегда сохраняет свой неповторимый исторический облик и сформированную им самобытную среду, возвращенными им великими личностями вписал знаменательные страницы в нашу летопись литературной, культурной, научной и общественной мысли.

Стремительное развитие города Шуша в 70-х годах прошлого века тесно связано с именем нашего общенационального лидера Гейдара Алиева. Особые решения по развитию города были приняты по инициативе именно великого лидера. С тех пор созидательные работы в Шуше получили широкий размах, были предприняты важные шаги по увековечению памяти наших деятелей культуры.

Шуша, отличающаяся своим стратегическим положением, 8 мая 1992 года подверглась оккупации вооруженными силами Армении, развязавшими военную агрессию против Азербайджана. В период оккупации сотни исторических и культурных памятников в городе были уничтожены в результате актов вандализма.

Во время 44-дневной Отечественной войны, которую мы вели за наше правое дело, доблестная Азербайджанская армия 8 ноября 2020 года освободила город Шуша от оккупации. Победа в Шуше, приведшая к капитуляции Армении, стала торжеством героического духа нашего народа, вошла в нашу историю как День Победы.

Сразу после победы в Шуше, наряду с возведением инфраструктуры в городе, началось восстановление исторических и культурных памятников, для обеспечения оперативности, эффективности в организации созидательных работ большое внимание здесь было уделено государственному управлению, было учреждено Управление Государственного заповедника города Шуша.

Сегодня в Шуше, объявленной культурной столицей Азербайджана, реализуются гигантские проекты по восстановлению подлинного исторического облика города. Составной частью комплексных работ в культурной столице нашей страны являются разработка за короткий срок Генерального плана города Шуша, возвращение первоначального вида бюсту великого поэта Моллы Панаха Вагифа и комплексу его музея-мавзолея, открытие дома-музея Бюльбюля и памятника Узеиру Гаджибейли, а также реставрация исторических, религиозных и архитектурных памятников.

Возрождение традиции проведения музыкального фестиваля «Харыбюльбюль» на Джыдыр дюзю и Дней поэзии Вагифа перед его грандиозным мавзолеем также свидетельствует о том, что Шуша стремительно возрождается и находится на пути возвращения к своей прежней полноценной культурной жизни.

Руководствуясь пунктом 32 статьи 109 Конституции Азербайджанской Республики и учитывая историческое значение, высокую культурно-духовную ценность города Шуша для азербайджанского народа, постановляю:

- 1. Объявить 2022 год в Азербайджанской Республике «Годом города Шуша».*
- 2. Кабинету Министров Азербайджанской Республики подготовить и осуществить план мероприятий в связи с «Годом города Шуша».*

Ильхам Алиев
Президент Азербайджанской Республики
город Баку, 5 января 2022 года

ELMİ HƏYAT НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ SCIENTIFIC LIFE

XRONİKA

Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondu tərəfindən görkəmli yazıçı Çingiz Aytmatovun 90 illik yubileyinə həsr olunmuş tədbir təşkil edilmişdir. Yazıcının “Cəmilə” adlı əsəri əsasında qırğız dilində hazırlanmış tamaşa böyük maraqla qarşılanmışdır.

Çingiz Aytmatov irsinin beynəlxalq səviyyədə tanındılması istiqamətində çoxsaxəli fəaliyyətinə görə Beynəlxalq Türk

Mədəniyyəti və İrsi Fondunun prezidenti Günay Əfəndiyeva “Çingiz Aytmatov medalı” ilə təltif olunmuşdur. Qeyd edək ki, mükafatı təqdim edən Qırğızıstanın Azərbaycanlı səfiri Kayrat Osmanaliyev Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondunun kitabxanasına öz ölkəsinin mədəniyyətini, tarixini və adət-ənənələrini əks etdirən nəşrlər və qədim qırğız musiqi aləti olan komuz hədiyyə etmişdir.

Serbiyanın paytaxtı Belqradada 2022-ci il üçün Türk Dünyasının Mədəniyyət Paytaxtı Bursa şəhərinin elan edilməsi ilə əlaqədar tədbir keçirilmişdir. TÜRKSOY-un Baş katibi Düsen Kaseinov, Türkiyə mədəniyyət və turizm nazirinin müavini Əhməd Misbah Demircan, Bursa millət vəkili və Türkiyə-Serbiya Parlamentlərarası dostluq qrupunun rəhbəri Mustafa Esgin, Bursa Böyükşəhər Bələdiyyəsinin başqanı Alınur Aktaş, Serbiyanın mədəniyyət və informasiya nazirinin müavini Stanko Blaçojeviç, Belqrad meri Zoran Radojiçiq və digər rəsmilərin iştirakı ilə həyata keçirilən bu tədbir ortaq türk mədəniyyətinin, tarixinin, incəsənətinin, adət-ənənələrinin tədqiqi ilə yanaşı, dost xalqlar arasında qarşılıqlı əlaqələrin daha da möhkəmləndirilməsi sayəsində də əhəmiyyət kəsb edir. Türksoyun Baş katibi Düsen Kaseinov qeyd etmişdir ki, Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtları ilə Avropanın mədəniyyət paytaxtları arasında qarşılıqlı əlaqəni artırmaq

üçün son beş ildə mühüm səylər göstərmişik. Ötən illərdə göstərdiyimiz səylər bu il öz müsbət nəticəsini verdi. Arzumuz bu il Avropanın Mədəniyyət Paytaxtı adını daşıyacaq Serbiyanın Novi Sad şəhəri ilə Türkiyənin Bursa şəhəri arasında əlaqələri inkişaf etdirmək və qardaşlıq protokolunu imzalamaqdır.

Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti Təşkilatının (TÜRKSOY) layihəsi üzrə 2022-ci ildə “Türk Dünyasının Mədəniyyət Paytaxtı” elan edilən Bursa şəhərinin Avropada daha bir təqdimatı Bosniya və Herseqovinanın paytaxtında – 38-ci Sarayevə Qış Festivalının açılış mərasimi çərçivəsində Bursaya həsr edilən fotosərgi ilə gerçəkləşdirilmişdir.

Sarayevoda yerləşən Yunus Əmrə İnstitutunda təşkil olunmuş tədbirdə Türkiyənin Sarayevodakı səfiri Sadıq Babür Girgin, Bursa Bələdiyyəsi Mədəniyyət Müdirliyinin rəhbəri, “Bursa – 2022: Türk Dünyasının Mədəniyyət Paytaxtı”nın koordi-

natoru Fətullah Bingül, TÜRKSOY-un Baş katibi Düsen Kaseinov, Sarayev Qış Festivalinin direktoru İbrahim Spahiç və Stari Qrad Bələdiyyəsinin sədri İbrahim Hacıbayriç və digər rəsmilər iştirak etmişlər.

Qeyd edək ki, 38-ci Sarayev Qış

Festivalının rəsmi açılış mərasimində TÜRKSOY-un Baş katibi Düsen Kaseinova humanizm, mədəniyyət, insan hüquq və azadlıqlarına verdiyi töhfələrə görə “Azadlıq Mükafatı” (“Nagrada Sloboda”) təqdim olunmuşdur.

TÜRKSOY, Ukrayna Milli Yazıçılar İttifaqı, Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi və Azərbaycanın Ukraynadakı Səfirliyinin təşkilatçılığı ilə Nizami Gəncəvinin 880 illiyi münasibətilə nəşr etdiyi “Nizami Gəncəvini oxuyağ” adlı art-albumun Ukrayna Milli Yazıçılar İttifaqında təqdimat mərasimi keçirilmişdir. Ukrayna Milli Yazıçılar İttifaqının rəhbəri Mixail Sidorjevski mərasimi açaraq TÜRKSOY-un Baş katibi Düsen Kaseinovun rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyətini salamlamış, Ukrayna-türk ədəbi layihələrinə töhfə verməkdən məmnunluğunu bildirmişdir. Düsen Kaseinov TÜRKSOY-un iştirakı ilə Ukraynada həyata keçirilmiş tədbirlər barədə məlumat vermiş, Ukrayna auditoriyasının türk mədəniyyətinə, o cümlədən Azərbaycan mədəniyyətinə maraq göstərməsini yüksək qiymətləndirmiş, ingilis dilində nəşr edilmiş bu nəşrin (“Reading Nizami Ganjavı”) dahi şair və mütəfəkkirin Nizami irsinin Ukrayna cəmiyyətinə hərtərəfli təqdim edilməsinə mühüm töhfə olacağını qeyd etmişdir. Azərbaycanın Ukraynadakı səfiri Elmira Axundova Xarkovda Nizami Gəncəvinin abidəsinin ucaldıldığını, Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi ilə Taras Şevşenko adına Kiyev Milli Universitetinin Nəbatat bağında Azərbaycanın böyük şair və mütəfəkkirinin heykəl kompozisiyasının

qoyulacağını diqqətə çatdırmışdır. Həmçinin səfirlik tərəfindən Nizaminin “Xəmsə”sindəki beş poemadan parçalar daxil edilmiş kitabın Ukrayna dilində nəşr edilməsi haqqında məlumat vermişdir. Digər iştirakçılar: Tatyana Dobko (Ukrayna Milli Elmlər Akademiyasının V.İ.Vernadski adına Ukrayna Milli Kitabxanasının şöbə müdiri), Olqa Mavrina (Ukrayna Milli Elmlər Akademiyasının Aqafangel Krımski adına Şərqşünaslıq İnstitutunun elmi katibi), Fərhad Turanlı (Kiyev-Mogilyanski Akademiyası” Milli Universitetinin professoru), Marina Qonçaruk (Tədbirin moderatoru, Ukrayna-türk layihələrinin kuratoru), Svetlana Koronenko (“Yaroslavov Val” nəşriyyatının direktoru) Nizami Gəncəvinin ədəbi irsinin tədqiqatına yönəlmiş layihələr, “Xəmsə” kitabının nəşri ilə bağlı görülən işlər barədə ətraflı məlumat vermişlər. Tədbir çərçivəsində TÜRKSOY mükafatlarının təqdim edilməsi mərasimi də keçirilib. Məşhur Ukrayna şairi, türk xalqları, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatının tərcüməçisi Pavel Movçana TÜRKSOY-un 2019-cu ildə təsis etdiyi “İmadəddin Nəsimi”, Azərbaycanın Ukraynadakı səfiri Elmira Axundovaya və Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin Ukraynadakı nümayəndəsi Marina Qonçaruka “Nizami Gəncəvi” medalı təqdim edilmişdir.

Özbəkistan Elmlər Akademiyasının Biruni adına Şərqsünaslıq İnstitutunda hibrid formatda keçirilən “Baburilər sülaləsi: tarixi, ədəbiyyatı, mədəniyyəti” adlı beynəlxalq elmi konfrans keçirilmişdir.

Konfransı Özbəkistan Elmlər Akademiyasının vitse-prezidenti, Biruni adına Şərqsünaslıq İnstitutunun direktoru Baxrom Abduhalimov giriş sözü ilə açaraq görkəmli şair, tarixçi, dövlət xadimi Zəhirəddin Məhəmməd Babur və Baburilər sülaləsi barədə məruzə etmişdir.. Özbəkistandakı Heydər Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinin direktoru Samir Abbasov Zəhirəddin Məhəmməd Baburu Şərq ədəbiyyatında mühüm yer tutan şair, eyni zamanda böyük sərkərdə kimi xarakterizə

etmiş, şairin özbək dilində yazdığı “Baburnamə” əsərinin Azərbaycanda da oxunduğunu qeyd etmişdir.

Konfransa qoşulan Bakı Dövlət Universitetinin Türkologiya kafedrasının müdiri, professor Ramiz Əskər “Ankara Milli Kitabxanasında Baburun əsərləri”, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Azərbaycan-Türkmənistan-Özbəkistan ədəbi əlaqələri şöbəsinin müdiri Almaz Ülvi Binnətova “Baburnamə”də təzkiyəçilik ənənələri”, institutun böyük elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Bəxtiyar Məmmədov “Baburun əsərləri ümumtürk mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi” mövzularında məruzələr etmişlər.

Könül Mirzəyeva

PERSONALIA
 ПЕРСОНАЛИИ
 PERSONAL NEWS

ARMINIUS VAMBERI – 190

A. Vamberi 1832-ci ildə kasıb bir yəhudi ailəsində anadan olmuşdur. Ailə vəziyyəti ilə əlaqədar 8 yaşından etibarən təhsilini yarımçıq saxlamaq məcburiyyətində qalır. Təhsilini davam etdirmək arzusu ilə alman, macar dillərini öyrənir. Qısa zamanda Nisk kəndində bir sahibkarın yanında işləməyə başlayır, eyni zamanda həmin ailənin övladına yəhudi və macar dillərini öyrədir.

Elmə olan həvəs Vamberini Sank-Peterburqa gətirib çıxarır. O, monastır kollegiyasına daxil olur. Daha sonra isə Bratislav, Vena və Budapeştdə təhsilini davam etdirir.

Osmanlı İmperiyasının ədəbiyyat və incəsənətinə olan maraq 20 yaşlı Vamberini Jozef fon Eteş ilə birlikdə Stambula səyahətinə çıxmağa vadar edir. Vamberi burada Avropa dillərindən dərs deməklə, maddi cəhətdən dolanışığını tənzimləyirdi. Qısa müddət ərzində evində işə düzəltdiyi Hüseyin Daim Paşanın sayəsində Osmanlı İmperiyasının Xarici İşlər Naziri Mehmet Fuad Paşa ilə tanış olur.

Mehmet Fuaq Paşanın katibi vəzifəsində işə başladığı müddətdə osmanlı tarixçilərin əsərlərini tərcümə etməklə Vamberi Macarıstan Elmlər Akademiyasına müxbir üzv elmi dərəcə almağa müvəffəq olmuşdur. 1858-ci ildə o, Türk-alman lüğətini, daha sonra linqvistikaya dair bir neçə əsər nəşr etdirmişdir.

1861-ci ildə Vamberi Budapeşt şəhərinə qayıdır. Həmin il dərviş qiyafəsində Rəşid Əfəndi adı ilə Orta Asiya ölkələrinə səyahət edir. Səyahət yolu Trabzon və Tehrandan keçən Vamberi qayıdarkən Məkkə ziyarətlərini başa çatdırmış zəvvarlarla bir neçə ay mərkəzi İranda, o cümlədən Təbriz, Zəncan və Qəzvinə olur. Daha sonra İsfahan və Şirazdan keçərək 1863-cü ilin iyun ayında Xivin xanlığına, sonra isə (Бухарский Эмират) Buxara Əmirliyinə gəlir. Səmərqənd sarayında hökmdar ilə yarım saatlıq söhbəti saray həyətidə Vamberi ilə əlaqədar yaranan şübhələri aradan qaldırır, lakin rus generalı və şərqşünas M.A.Terentev onun Orta Asiyaya ziyarətindən şübhələndiyini qeyd edirdi*.

Səyahətdən geri qayıdarkən Herat və Tehrandə dərvişlərdən ayrılıb Stanbula gedən karvana qoşularaq 1864-cü ilin mart ayında Vamberi ilk avropalı səyyahın macəralarını qələmə alır.

1865-1905-ci illər ərzində Budapeşt Universitetində Şərq dillərindən dərs deyir.

A. Vamberi əsərlərini alman, macar, ingilis dillərində, tərcümeyi-halını isə ingilis dilində yazmışdır. Onun əsərləri dünyanın bir çox dilinə tərcümə olunmuşdur.

A. Vamberi macar dilini türk kökənli olması nəzəriyyəsinin tərəfdarı idi və Şərq ölkələrinə səyahət etməkdə əsas məqsədi topladığı materiallara istinadən hipotez fikrini təsdiqləmək olmuşdur.

* Терентьев М.А. Россия и Англия в Средней Азии.

VILHELM TOMSEN – 180

Vilhelm Tomsen 1842-ci ildə Kopenhagendə anadan olmuşdur.

V.Tomsen Kopenhagen Universitetini bitirmişdir. Həmin Universitetdə doktorluq dərəcəsi alan alim 1871-1913-cü illərdə dil tədrisi ilə məşğul olmuşdur. Danimarka Kral Elmi Cəmiyyətinin prezidenti (1909). 1894-cü ildən Rusiya Elmlər Akademiyasının müxbir üzvüdür.

Müasir Fin ləhcələrində köhnə german dilinin təsirinin izlərinin göstəricisi V.Tomsenin ən parlaq kəşfi hesab olunur. 1891-ci ildə yazdığı “Fin və Baltik (Litva) dillərində zərflər arasında təmas nöqtələri haqqında” (“Berøringer mellem de finske og de baltiske (litanisk-lettske) Sprog”) adlı əsəri dilçilər arasında böyük uğur qazanmışdı. Həmin ildə deşifrə etdiyi Orxon-Yenisey yazısı («Déchiffrement des Inscriptions de l’Orkhon et de l’Jénissei, notice préliminaire») və XIX əsrin dilçilik tarixinə dair yazdığı oçerk V.Tomseni daha da məşhurlaşdırır.

V.tomsen 1894-cü ildən Rusiya Akademiyasına müxbir üzv seçilmişdir. Hind-Avropa, Baltik-fin və türk dillərinin tarixinə, rus dilinə, eləcə də Avropanın dilçilik tarixinə və tarixinə dair əsərlərin müəllifidir.

Vilhelm Tomsen 1927-ci ildə Kopenhagendə vəfat etmişdir.

K.Mirzəyeva

HÜSEYİN NAMIK ORKUN - 120

Bugün 31 Ocak 2022. Tarihçi ve Türkolog büyükbabam Hüseyin Namık Orkun'un doğumunun 120. yıldönümü. Tarihçi ve Türkolog Hüseyin Namık Orkun 31 Ocak 1902 tarihinde beş kuşak İstanbullu bir ailenin bir ferdi olarak İstanbul Kasımpaşa'da dünyaya gelmiştir. Babası ilmiyeden Mehmet Hayri Efendi, annesi Münevver Hanım'dır. Tarihe olan ilgisi ilk ve orta öğrenimi sıralarında meydana gelmiştir. Nişantaşı Sultânisi karne notlarında Tarih dersinin on numara olduğu görülür.

Bu ilgi doğrultusunda yüksek öğrenimini İstanbul Dârülfünûn'u Tarih bölümünde yapmış ve 1924 yılında mezun olmuştur. Bir sonraki sene Türkoloji eğitimi için Macaristan'a Budapeşte Üniversitesi'ne gitmiş ve orada Macar Türkolog Gyula Németh'in öğrencisi olarak doktora derecesini almıştır.

Merhum hocam, Halil İnalıcık'ın belirttiği gibi, " *Türklük bilinci ilkin Osmanlılarda Lehli ve Macar asıldan milliyetçiler tarafından uyarılmaya çalışılmış ve nihayet bu bilinç milli fikir kaynaklarını şaşılacak bir biçimde Fransız, İngiliz ve Macar Türkolojisinde bulmuştur* (Halil İnalıcık, 2011: 215-249). İşte bu bağlamda, Türkoloji tahsil etmek ve Batı filoloji-hermenötik metotlarını öğrenmek üzere batı Üniversitelerine gönderilen Türk öğrenciler arasında H. N. Orkun da bulunmaktaydı.

Hüseyin Namık, Macaristan'da bulunduğu 1925-1930 yılları arasında ilk eserlerinin tohumunu atmış; Macar Türkolog Ármín Vámbéry'den esinlenerek ilk eseri olan *Türk Dünyası* ile

Almanca olarak yazdığı *Über das Kitab-ı Dede Korkud* adlı eserlerini meydana getirmiştir.

Orkun, orada bulunduğu yıllarda Güney Macaristan köylerini gezerek Türklük izlerini aramış, bir nevi sözlü tarih yapmıştır. Bu araştırmaların sonunda, "Turancılık ve Irkçılık Hislelerinin Türkiye'deki Gelişimi" (1927) ile "Türk-Macar Akrabalık Sorunu" (1930) adlı iki makalesi Macaristan'da yayımlanmıştır.

1930 yılında yurda dönerek orada öğrenildiği Batı filolojik-hermenötik metotlarını uygulama ve öğretme şevki ile çalışmış, Polis Koleji, Ankara Devlet Konservatuarı, Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi ve Gazi Terbiye Enstitüsü'nde Türk Tarihi ve İnkılap Tarihi dersleri vermiştir.

Mustafa Kemal Atatürk'ün yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin çağdaş kurumları olarak Türk tarih ve dil tezlerini bilimsel bir zemine oturtmak için kurduğu Türk Dil Kurumu ve Türk Tarih Kurumu, H.N. Orkun'un fikirlerini ve araştırmalarını sunması için bir vesile olmuştur. 1932'de ilk Türk Dil Kurultay'ında "Türk Dilinin M.Ö. 23-24 Asır Önce Varlığı" adlı tebliği ile "Türk Dilinin Çin tarihlerinde kaydedilmiş en eski dil Yâdigarları" adlı çalışmasını Mustafa Kemal'e hitâben sunmuştur.

Hüseyin Namık, 1934 Yılındaki II. Türk Dil Kurultay'ına "Has İsimlerin Tetkiki" adlı tebliği ile katılmış, ayrıca Dil Karşılaştırmaları komisyonunda da çalışmıştır. Aynı yıl soyadı kanunun çıkması ile kendisine, tarihte Türk adının ilk kez geçtiği ve ömrünü adadığı Orhun yazıtlarına binâen 'Orkun' soyadını almıştır.

1936 yılında III. Türk Dil Kurultay'ına da katılan Hüseyin Namık, Güneş-Dil Teorisi ve Dil Karşılaştırmaları Komisyonunda da görev almıştır. Bu sırada, Mustafa Kemal Atatürk kendisinden 'Hitit', 'Eti' 'Hattu' ve 'Saru' kelimelerinin kökenlerini araştırmasını istemiştir. Bu etimolojik araştırmanın Güneş-Dil teorisinin dayanağı olan Küçük Asya medeniyetini Sümer ve Mısırlıların değil, Türklerin kurduğu görüşüne dayanak teşkil edeceği düşünülebilir. Orkun ayrıca, I. ve II. Türk Tarih Kongrelerine de Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti üyesi olarak katılmıştır.

Mustafa Kemal Atatürk ile olan görüşmeleri ve katıldığı Çankaya sofraları münasebetiyle, Hüseyin Namık Orkun bir süre de Atatürk'ün

Macarca tercümanlığını yapmıştır. Orkun'un, Macarcadan başka Almanca ve Fransızca ile Fin, Çin, Moğol ve Rus dillerine hakim olduğunu çalışmalarından anlamaktayız. Bu bağlamda kendisini dönemin tarihsel gelişmesi içerisinde 'milli tarih' ve 'milli dil' araştırmalarına ilmi bir temel ve batı metodolojisi ile yaklaşan bir tarihçi ve dilci olarak tanımlayabiliriz.

1944 Türkçülük-Turancılık davasının sanıkları arasında yer almış, ancak dâima Türklük âlemi için bilimsel temellerle çalışmış, eserlerini "Türk'e Türk ırkını, dilini, tarihini, kültürünü, coğrafyasını tanıtmak" amacı ile yazdığını belirtmiştir. Bu çerçevede kendisini bir 'ilmi Türkçü' olarak değerlendirebiliriz. Milliyetçiliği siyasi bir hareket olarak görmemiş, onu bir fikir ve kültür hareketi olarak almıştır. Türkçülüğü ise esas itibarı ile Türk milletinin kalkınması için çalışmak olarak nitelendirmiştir.

Kısa ömrünü durmak bilmez bir çalışma azmi ile geçiren H.N. Orkun, Ankara Radyosu'nda Türk Tarihi Saati programı yapmış, Halk Evi, Milli Oyunları Yayma Derneği, Türk Kültür Derneği ve Türk Milliyetçiler Derneği gibi kurumların yayınlarına konferans ve makalelerle katkıda bulunmuştur. Ayrıca ömrünün son yıllarına dek kuruluşunda da görev aldığı Türk Ocağı Ankara şubesinin genel sekreteri olarak da görev yapmıştır.

23 Mart 1956 günü ardında ilkökul öğretmeni bir eş ve üç evlat ile birçok eser bırakarak en verimli çağında ne yazık ki aramızdan ayrılmıştır. Onun ardından yazan öğrencileri ve dostları Orkun'u şu sözlerle anmışlardır (Babakurban, 1962):

Prof. Emin Bilgiç, "Onun ilim aşk ve idealizmi içerisinde hayatını sürdürdüğünü, Milliyetçilik ve Türkçülük idealizminin nefsinde en gelişmiş çağını yaşadığını",

Fahriye Yılanlıoğlu, "Masal tadındaki dersleri ile ilmi, mefkure ile kutsileştirip tevâzu ile olgunlaştıran bir hoca olduğunu",

İ.H. Gökhan, "Yeni harflerle Türk Tarihini ilk yazarlardan olduğunu ve dönemin gençlerinin onun eserlerinden yararlandığını",

Zeki Sofuoğlu, "Onun bir Türk düşünürü, tarihi hakikatleri arayan bir ilim, mefkure ve fikir adamı olduğunu",

Ali Çankaya, "Onun öğrencilerine tarih dersi vermekten ziyade tarih şuuru aşılamaya çalıştığını" dile getirmişlerdir.

H.N.Orkun'un akademik kişiliğini ve eserlerini incelediğimizde onu tek bir akademik

kimlik ile tanımlamanın mümkün olmadığı anlaşılıyor. O, bütüncül bir ilim insanının olması gerektiği gibi çok yönlü idi. Orkun'u tarihçiliğinin yanı sıra aynı zamanda bir dilci, fikir adamı, antropolog ve folklorist olarak da tanımlayabiliriz. Ama her şeyden öte onun en belirgin özelliğinin, memleketine ve Türklük âlemine hizmet etmek ideali olduğu anlaşılıyor. Bu ideal onun eserlerini meydana getirmesinin başlıca sebeplerinden birini oluşturmuştur.

Orkun, eserlerini yazma amacının her şeyden önce Türk kavimlerini ve coğrafyasını, Türk dilini, tarihini ve kültürünü tanıtmak ve gelecek nesillere aktarmak olduğunu belirtmiştir. İkinci amacının, Türk tarihi ile ilgili yayınların kendi dilimizde pek az olmasından dolayı tarihimizi kendi dilimiz ile yazmak, okutmak ve okumak olduğunu ifade etmiştir. Bir diğer amacının ise, Türk tarihinin kaynaklarını tanıtmak ve bu kaynaklar doğrultusunda Türk tarihini yazmak olduğunu vurgulamıştır.

Bu bağlamda, eserlerini yazarken, Türk tarihinin Çin, Fin, Bizans ve Macar kaynaklarını araştırmış, eserlerini bu kaynaklara dayanarak eleştirel bir bakış açısı ile yeni Türkçe harfler ile yazmıştır. Eserlerinin çoğunu daha kapsamlı hazırladığını fakat dönemin şartlarında bastırmak için olanak bulamadığından kısaltmak zorunda kaldığını da üzülen belirtmiştir. Eserlerinden bazılarını kısaca bir göz atığımızda (Orkun, 200);

Atilla ve Oğulları adlı eserini, 1933 yılında Atilla'nın tahta çıkışının 1500.yılı anısına yazdığını, *Oğuzlara Dair* adlı eserini manzum bir Oğuzname nüshasını uyarlayarak hazırladığını ki bu nüshanın da Uzunköprü nüshası olduğunu Sn. Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun sayesinde öğreniyoruz, *Türk İstilas Devrinde Macaristan'da ve Avusturya'da Casuslar* adlı eserini Macar Arşivlerinden yararlanarak yazdığını, *Prens Kalyanamkara ve Papamkara Hikayesinin Uygurcası* adlı eserini bir Uygurca metnin Türkçe'ye uyarlamasını yaparak hazırladığını, *Türkçülüğün Tarihi* adlı eserini 1944 Türkçülük-Turancılık Davasında tutuklanmasına bir cevap niteliğinde yazdığını, *Eski Türklerde Evcil Hayvanların Tarihi* adlı eserini Türk veteriner tarihine ait toplu bir araştırma olmamasından dolayı yazdığını ve de on senelik bir çalışmanın ürünü olan *Eski Türk Yazıtları* adlı eserini, runik harflerle yazılmış bilinen en eski Türk eserlerini çözümlenerek Türk adının ve tarihinin eskiliği ve geli-

şimini aydınlatmak üzere hazırladığını ifade etmiştir.

Bu bağlamda H. İnalçık'ın belirttiği üzere, "Orhon Yazıtlarının keşfi ve çözülmesi XX. asrın başında Türkler arasında heyecan uyandırmış ve Türkçülüğün gelişmesinde ve Türkolojinin bir ilim dalı olarak batıda ve ülkemizde yerleşmesinde büyük rol oynamıştır". İnalçık, ayrıca, Orhun Yazıtlarının ilk bilimsel yayını günümüz Türkçesine yeni harflerle kazandıran kişinin H. N. Orkun olduğunu da belirtmiştir.²

H. N. Orkun'un diğer eserleri arasında, *Türk Çocuklarına Ulusal Efsaneler* serisi ile Dede Korkut'dan Atatürk'e tarihimizdeki kahramanları ve efsaneleri anlattığı İlkokullar ve Ortaokullar için Tarih Okuma Kitabı ile İslamiyet Öncesi Hun Türklerinden II. Murat devrinin sonuna dek kısa bir Türk tarihi anlatımını yaptığı dört ciltlik *Türk Tarihi* adlı çalışmaları kayda değer çalışmaları arasında yer alır.

H. N. Orkun ayrıca, Adliye Vekaleti tarafından fasiküller halinde çıkan *Araştırmalar, Düşünceler ve Belgeler* serisinde eski Türk hukuk tarihine ait çeşitli belgeleri yayımlamıştır. Bunlar arasında *Uigurische Schachdänkmaler*'den çevirilen "Türk Hukuk Tarihi'nin Uygur vesikalaları", "En Eski Macar Kanunları" ve "Kuman Türklerinin Hukukuna Dair" ile "Timur'un Tüzükatı" gibi en eski Türk hukuk tarihine ışık tutacak belgeler vardır.

Orkun'un bunların dışında, Türk Dil Kurumu kütüphanesinde bulunan etüd çevirileri, Thúry József 'in *Behçet'ül Lügât Çağatay Lügatı*, Munkácsi Bernát'ın *Votyak Lügatı* ve Çuvaş filolojisine ait notları ile Németh'in *Kumuk ve Balkar Söz notları* ile *En Eski Yakut Fonetik Esasları* gibi tercümelere de bulunmaktadır.

H.N. Orkun sadece eski Türk kavimlerinin tarihi ve dili ile ilgili değil aynı zamanda; eski Türklerde, kadın, harp aletleri, müzik, paracicaret, yemek, folklor, tıp, eski Türk karakteri, kahramanları, efsaneleri, masalları, tabirleri, adetleri ve inanışları ile şamanizm, eski Türklerde andlaşma-yemin etme, ad verme, heykelmimarisi, ayrıca Osmanlılar, Oğuzlar, askerlik tarihimiz ve Anadolu'da yer adları gibi çok çeşitli konularda *Bozkurt, Çınaraltı, Dergah, Kalem, Mefkure, Orkun, Tanrıdağ, Türk Dili, Türk Yurdu ve Ülkü, Varlık, Yeni Mecmua* gibi dergilerde yazılar yazmıştır. Bunların arasında, Macar

Edebiyatı ve Türkologları hakkında yazmış olduğu bir seri makale ve Türk tarihinin yabancı kaynaklarını incelediği bir seri yazı ile Türk milli eğitim tarihine ve akademiye ait yazdığı yazıları da değerli araştırmaları arasındadır. Ayrıca *Hâkimiyet-i Milliye, Hürses, Kudret ve Millet* gibi gazetelerde yazıları ve süreli tarihi romanları bulunmaktadır.

Özetle, H.N.Orkun şahsında Türkolojinin Türkiye'deki kurucularından sayabileceğimiz, Türk tarih ve dil bilimine batılı bir metodoloji ile yaklaşan döneminin zorlu şartlarında kısa süren ömrüne vazife şuru ile bir çok eser kazandıran idealist bir bilim insanı görüyoruz. Orkun'un 120. doğum yıldönümü vesilesi ile hazırlanan bu kısa anma yazısını onun ömrünün son yıllarında *Mefkure* dergisine yazdığı 'Milli Benlik' ile ilgili bir seri yazısında gençlere şu tavsiyesi ile bitirmek isterim³:

"Asırlardır milli benliğinden vazgeçmemiş bir neslin gençleri olarak, milli benliğimizden, dinimizden, dilimizden, geleneklerimizden kopmadan Türkçe düşünüp, Türkçe okumak ve yazmak... Tarihte pek çok örneğini gördüğümüz gibi Türkün çöküşü daima yabancı ahlak ve geleneklerin bünyesine alınmasıyla vuku bulmuştur. Milli benliğimizi muhafaza ettiğimiz sürece daima ayakta kalacağız, milli geleneklerimiz milli varlığımızdır" "Kendi kültürüne dayanarak, milli benliğinden ilham almak ve her şeyde milletin menfaatini düşünmek suretiyle hareket etmek, yurdunu kalkındırmak için çalışmak. İşte asıl milliyetçilik, vatanseverlik budur..."

ESERLERİ:

1. *Über Das Kitab-ı Dede Qorqud* (1926) (Basılmamıştır)
2. *Türk Dünyası* (1932)
3. *Attila ve Oğulları* (1933)
4. *Peçenekler* (1933)
5. *Oğuzlara Dair* (1935)
6. *Türk Çocuklarına Ulusal Efsaneler* (Bay Böre, Göç, Boğaç, Tepegöz I-II, Kan Turalı) (1935)
7. *Eski Türk Yazıtları I-IV* (1936-1941)
8. *Hunlar* (1938)
9. *Türk Tarihinin Bizans Kaynakları* (Gyula Moravcsik'dan Tercüme) (1938)

³ Hüseyin Namık Orkun, "Türk Gençliği Mefkure Yolunda", *Mefkure*, 17 (1952); "Lafla Milliyetçilik Olmaz", *Mefkure*, 20 (1952); "Milli Benliğe Doğru", *Mefkure*, 21 (1952); Milli Benlik", *Çınaraltı*, 2 (1941); "Bugünkü Türkçülüğün Esaslarına Doğru", *Özleyiş*, 7 (1947).

² İnalçık, "Hermetik, Oryantalizm, Türkoloji", 233-234.

10. <i>Osmanlıların Aslına Dair</i> (1939)	17. <i>Yeryüzünde Türkler</i> (1944)
11. <i>Türk İstilasası Devrinde Macaristan'da ve Avusturya'da Casuslar</i> (1939)	18. <i>Türk Tarihi I-IV</i> (1946)
12. <i>Prens Kalyanamkara ve Papamkara Hikayesinin Uygurcası</i> (1940)	19. <i>İlkokullar için Tarih Okuma Kitabı IV-V</i> (1951)
13. <i>Türk Sözü'nün Aslı</i> (1940)	20. <i>Büyük Türkçü Süleyman Paşa ve Eserleri</i> (1952)
14. <i>Türk Tarihi Not Hülasaları</i> (1940)	21. <i>Eski Türklerde Evcil Hayvanların Tarihçesi</i> (1954)
15. <i>Türk Efsaneleri</i> (1943)	22. <i>Avarlar, Peçenekler, Kumanlar.</i>
16. <i>Türkçülüğün Tarihi</i> (1944)	

Nazlı Esim Mergen-Türk

HÜSEYİN NAMIK ORKUN VE YAYIMLADIĞI YENİSEY YAZITLARI METİNLERİ ÜZERİNE

Ülkemizin yetiştirdiği bilim adamlarımızdan Hüseyin Namık Orkun'un bugün 120. doğum yıldönümüdür. Kendisini rahmetle ve minnetle anıyoruz.

Hüseyin Namık Bey bilim formasyonunu Macaristan'da aldı. Doktorasını Prof. Dr. Gyula Németh yönetiminde tamamladı. Lajos Ligeti, Laszlo Rasonyi gibi büyük hocaların öğrencisi oldu. Yayınlarında Macarca yanında Almanca, Fransızca ve Rusça kaynakları kullandı.

Hüseyin Namık Bey 1924 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden mezun oldu. 1925 yılında doktora yapmak için Macaristan'a gitti. Doktorasını verip 1932 yılında ülkesine döndüğünde Gazi Eğitim Enstitüsü'ne hoca olarak atandı.

Gazi Mustafa Kemal Atatürk'e Macarcadan çeviriler de yapan Hüseyin Namık Orkun'un 32 kitabı arasında *Eski Türk Yazıtları* adlı 4 ciltlik kitabı özel bir yer tutmaktadır. Gazi Mustafa Kemal Atatürk onun 1936 yılında Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanan *Eski Türk Yazıtları*'nın ilk cildini okumuş ve notlamış olmalıdır. Ben Hüseyin Namık Orkun'un *Eski Türk Yazıtları*'nın üçüncü cildinde yer alan Yenisey yazıtları yayımları üzerinde durmak istiyorum.

Hüseyin Namık Orkun 1940 yılında yayımladığı *Eski Türk Yazıtları*'nın III. Cildinde Yenisey yazıtlarının o güne kadar yayımlanan 43 yazıtını ilk değerlendiren kişi olmuştur. Hüseyin Namık Orkun'dan 12 yıl sonra Sergey Yefimoviç Malov 1952'de yayımladığı *Yeniseyskaya Pismennost Tyurkov* adlı eserinde 52 Yenisey yazıtını inceledi. Malov'dan 31 yıl sonra Dmitri Dmitriyeviç Vasilyev 1983 yılında yayımladığı *Korpus Tyurkskih Runičeskih Pamyatnimov Basseyna Yeniseya* [*Yenisey Havalisinin Göktürk Harfli Türkçe Anıtlarının Külliyyatı*] adlı eserinde Malov'taki 52 yazıtta 83 yazıt daha ekleyerek Yenisey yazıtlarının sayısını 145'e çıkarmıştır. Vasilyev sahada yaptığı 40 yıla yakın araştırma ve inceleme gezileri sonunda hacim bakımından irili ufaklı 67 Yenisey yazıtı daha bularak Yenisey yazıtlarının sayısını 212'ye yükseltmiştir.

Dmitri Dmitriyeviç Vasilyev'in Uluslararası Türk Akademisi tarafından yayımlanmakta olan *Korpus Tyurkskih Runičeskih Nadpisey Yujnoy Sibiri. Çast 2. Drevnyurkskaya Epigrafika Yeniseya* [*Güney Sibiry'nın Göktürk Harfli Türkçe Yazıtlar Külliyyatı. Bölüm 2. Yenisey'in Eski Türk Epigrafisi*] adlı eserinde 146.-212. yazıtlar olmak üzere 67 yeni yazıt yer almaktadır.

Ben 1991 yılında Bu araştırma ve inceleme gezilerinden birisine katıldım. Dmitri ile birlikte arazide 5 yeni yazıt bulduk ve başta Minusinsk Müzesi olmak üzere daha önce bulunan bir çok yazıtın da yeni transkripsiyonlarını yaptık. Ben yine üstadım Hüseyin Namık Orkun'un Yenisey yazıtları metinlerine dönmek istiyorum.

Hüseyin Namık Orkun'un bir yazıtı değerlendirme metodu şöyle idi. Sahife başında yazıtın adını, bu adın altında kısaltmasını ve metnin önceki yayımlarının adreslerini son olarak da yazıt hakkındaki bilgileri verirdi. Sonra **Asıl metin:** başlığı altında Göktürk harfli orijinal metni, **Transkripsiyonu:** başlığı altında da yazıtın okunuşunu verirdi. Bu transkripsiyonda metinde yazılmayan ancak okunması gereken sesler satırın üzerinde ve küçük punto ile yer alırdı. **Tercümesi:** başlığı altında Göktürk harfli metnin Türkiye Türkçesine yapılan çevirisi yer alırdı. **Notlar:** bölümünde metin ile ilgili açıklamalar ve daha önceki nâşirlerin okumaları ile düzeltme açıklamalarını yapardı. Son olarak genellikle metnin Radloff albümünden alınan siyah zemin üzerine beyaz olarak verilen yazıt resimleri yer alırdı. Kitapta yer alan 43 metin bu şekilde işlenmiş, böylece yazıtlar her yönü ile değerlendirilmiştir.

Hüseyin Namık Orkun'un 1940 yayımının üzerinden 82 yıl geçmiştir. Teknik ilerlemiş, metinlerin renkli resimleri çekilmiş, çeşitli metodlarla yazıtların kalıpları alınmış, bilgisayar ortamında resimler büyütülmüş, daha önce gözden kaçan teferruatlar görülür olmuştur. Bir de yayımlanan yüzlerce metinde geçen kelimeler onun okumalarından bir çok yerin düzeltilmesi gerektiğini bize göstermiştir. Ondandır sonra bu yazıtlar üzerinde çalışan meslekdaşlarının da yeni okuma teklifleri olmuştur. Ben burada bazı düzeltme örnekleri vermek istiyorum.

Bazı kişi adlarının düzeltilmesi:

E-30 numaralı I. Uybat yazıtının 2. satırındaki **Çab şat on Tarkan bengüsü** okuyuşunda kelimeler yanlış yerlerden ayrılmış. Doğru okuma Alessio Bombaci tarafından **Çabiş Tun Tarkan bengüsü** şeklinde yapılmıştır.

E-25 numaralı Oznaçennaya yazıtının 2. satırındaki **Ökü Çekül Tutuk sizime adırıldım** okuyuşunda da kelimeler yanlış yerlerden ayrılmış. Doğru okuma Sergey Yefimeviç Malov tarafından **Küç Köl Totok esizim e adırıldım** şeklinde yapılmıştır.

E-10 numaralı I. Elegeşt yazıtının 5. Veya 8. satırında geçen ve **Kürt el kan alp urungu** kelimeleri ile başlayan cümlelerin yanlış okunması yıllarca Kürtlerin Türk asıllı olduğunun delili sayılmıştır. Ancak aynı mezarlıkta bulunan E-52 yazıtında geçen **Körtle Sangun** unvanı E-10'da geçen ibarenin doğru okunmasını sağlamıştır. Buna göre **Kürt el kan** okunan ilk üç kelime **Körtle kan** okunup "yakışıklı han, güzel han" olarak anlaşılmalıdır. **Alp urungu** okunan ibare **al urungu** okunup "al bayrak, al sancak" olarak anlaşılmalıdır.

E-39 numaralı Kara-yüs yazıtının 2. satırı Hüseyin Namık Orkun tarafından **ç sü baş andalığ öl[...]** şeklinde okunmuş. Metni **(i)ç sü baş(i) antlığ öl[ti]** şeklinde düzeltmek gerekiyor.

Okuma düzeltmeleri:

Radloff, Thomsen, Orkun gibi ilk nâşirlerin **siz, sizim, sizime** şeklindeki okuyuşları **(e)siz, (e)sizim, (e)sizime** şekillerinde düzeltilmiştir. Birkaç düzeltme örneği daha verelim.

E-5 numaralı I. Barık veya Barlık yazıtının 3. satırında **beg erikime sizime adırıldım** okuyuşu artık **beg erkime esizim e adırıldım** şeklinde okunuyor.

E-28 numaralı I. Altun Köl yazıtındaki **at aşar alp ertingiz / itu aşar küç ertingiz** okuyuşu artık **atsar alp ertingiz / tutsar küç ertingiz** şeklinde okunuyor.

E-9 numaralı Ulug-Kem Karasu yazıtında **bengüsi yok ermiş yılınd yüz eligde** okunarak anlam verilemeyen cümleler artık ... **bengüsi yok erim / taylan yüzlüg edgü erim** şeklinde okunabiliyor.

E-3 numaralı Uygı-Turan yazıtında **kuyda konçuyum yazıda oğlum ayıtı sizime ayıta bökmedim** okunan cümle artık **kuyda kunçuyum özde oğulum yıta! esizim e! yıta! bökmedim** şeklinde okunuyor.

E-28 numaralı I. Altun Köl yazıtında **altun sunğa yaş keyiki artıgılag oğul** okunan cümle artık **altun sunğa yış keyiki artgıl! toggıl!** şeklinde okunuyor.

Yenisey yazıtlarının içerisinde okunması ve anlaşılması en zor olan E-41 numaralı Kemçik-Çirgak yazıtının 7. ve 8. satırlarının son kısımları okunamıyordu. Artık bu manzum satırlar şöyle okunabiliyor.

7. satırın sonu: **abda geyik atmak ne ergey?**

8. satırın sonu: **akında er sançmak ne ergey?**

“Ben öldüm. Artık “avda büyük baş av hayvanını kim avlayacak?”

“Ben öldüm. Artık “akında düşmanın erini kim mızraklayacak?””.

Son olarak Hüseyin Namık Orkun’un Eski Türk Yazıtları adlı eserinde Güney Sibirya’nın Dağlık Altay bölgesinde bulunan birinci ve ikinci maşrapanın metninin olduğunu söyleyelim. Ancak Kadıralı Konkobayev ile iki arkadaşının yayımladığı Dağlık Altay Bölgesi Yazıtları kitabında yer alan yazıt sayısının 113 olduğunu söylemeliyim. Yani Türk okuyucusu Hüseyin Namık Orkun neşrinden sonra bulunan 111 yeni yazıttan habersizdir. Aynı şey onun yayımladığı 43 Yenisey yazıtından sonra bulunan 169 Yenisey yazıtı için de geçerlidir.

Artık Türk Dil Kurumu’nda kurulacak bir komisyonun planlayarak sayıları 800’lere ulaşan Göktürk harfli yazıtların tamamının külliyat olarak yayımlamasının zamanı gelmiştir.

Bu süreç içerisinde Şemsettin Sami, Necib Asım [Yazuksuz] ve Hüseyin Namık Orkun’un konunun öncüleri olarak ilk üç sırayı alacağı şüphesizdir. Hatıraları önünde saygı ile eğiliyorum.

Osman Fikri Sertkaya

FYODOR AŞNİN – 100

Fyodor Dmitriyevič Aşnin yanvar 1922-ci ildə Volqaqrad vilayətində anadan olmuşdur. 1939-cu ildə pedaqoji məktəbi bitirdikdən sonra ilk dəfə türkdilli mühitə düşür – Özbəkistanın Surxandərə vilayətində orta məktəb müəllimi kimi fəaliyyətə başlayır.

1940-cı ilin oktyabr ayında F.D.Aşnin Kiev şəhərində xüsusi hərbi qarnizonda ordu sıralarına xidmətə çağırılır. 1944-cü ildə təhsilini davam etdirmək üçün Moskvaya xarici Dillər İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən hərbi fakültəyə ezam olunur. Yenedən Zaqafqazyaya türk dili üzrə tərcüməçi-referent kimi odu sıralarına qayıdır. Özbəkistanda müəllim işlədiyi müddətdə türk

dillərinə olan marağı sahəsində əldə etdiyi nəzəri bilikləri praktik olaraq tərcüməçi fəaliyyəti ilə tamamlayan F.D.Aşnin SSSR EA Dilçilik İnstitutunda aspiranturaya qəbul olunur. “İşarə əvəzlilikləri və onların Azərbaycan, türk və türkmən dillərində işarə əvəzlilikləri və onların derivatları” mövzusunda namizədlik işini müvəffəqiyyətlə müdafiə etmişdir.

F.D.Aşnin dilçi türkoloq kimi tədqiqat işlərində xronoloji ardıcılıqla el aləminə az məlum olan və çətin araşdırılan mövzuları fərdi yanaşması və təhlilləri ilə seçilir. Müəllif tərəfindən hazırlanan “Altay dilçiliyi” adlı sorğu kiabı, ensiklopedik nəşrlər, sözlüklər, məqalə və məruzələr publisistik materiallar aktuallığı ilə maraq doğurur.

O, V.Rodlov, K.Yudaxin, A.Samoyloviç, E.Polivanov, Y.Nemet və digər dünya şöhrətli türkoloq alimlərin həyat və yaradıcılığının bir qədər “kölgədə qalan”, yaxud “unudulan” hissələrini işıqlandırmağa nail olmuşdur. Arxiv sənədləri və faktlar əsasında qələmə alınmış “Repressiya olunmuş türkologiya” (Алпатов В.М., Ашнин Ф.Д., Насилов Д.М., Восточная литература, Москва, 2002) kitab türkoloq alimlər haqqında samballı əsər və gələcək nəsillərin müracət edə biləcəkləri əvəzsiz tarixi mənbədir.

F.Aşnin 2000-ci ildə Moskva şəhərində vəfat etmişdir.

“Türkologiya”

ГАЗАНФАР КАЗЫМОВ – 85

Исполнилось 85 лет со дня рождения видного азербайджанского ученого-языковеда, главного научного сотрудника Института языкознания им. Насими Национальной академии наук Азербайджана, заслуженного деятеля науки, доктора филологических наук, профессора Казымова Газанфара Ширин оглу.

Газанфар Казымов родился 3 марта 1937 г. в селе Солтанлы Джабраильского района в семье педагога. В 1955 г. поступил на историко-филологический факультет Азербайджанского педагогического института им. В.И.Ленина (ныне Азербайджанского государственного педагогического университета), где в числе его педагогов были такие известные тюркологи, литературоведы и писатели, как А.Демирчизаде, И.Шыхлы, М.Рафили, А.Джафар, З.Тагизаде, М.Ахундов и др. Во время учебы он получил хорошую тюркологическую, общезыковедческую и литературоведческую подготовку.

После двухлетней работы в средней школе Джабраильского района Г.Ш.Казымов поступил в аспирантуру Азербайджанского педагогического института (1962), под научным руководством члена-корреспондента Академии

наук Азербайджана А.Демирчизаде защитил кандидатскую диссертацию на тему «Язык драматургии А.Ахвердиева» (1967). В 1988 г. защитил докторскую диссертацию на тему «Язык азербайджанской советской сатирической прозы. 1920-1940 гг. (проблема языковых средств и приемов комического)». Начиная с 1963 г. его работы печатаются в научной и научно-популярной прессе.

Круг научных интересов профессора Г.Ш.Казымова исключительно широк. Деятельность проф. Г.Ш.Казымова отличается именно научностью, фундаментальностью и капитальностью. Им успешно разрабатываются вопросы современного азербайджанского языка, этногенеза и истории азербайджанского языка, художественного языка, стилистики, лексикологии, фразеологии, диалектологии, этимологии, фольклористики, литературоведения и литературной критики, методики преподавания азербайджанского языка, лингвистики текста и многие другие.

Изучение вопросов стилистики, художественного языка, литературной критики и языка сатиры является одним из основных направлений научно-исследовательской деятельности проф. Г.Ш.Казымова. Им написан ряд работ, посвященных языку и стилю как классиков азербайджанской литературы (Дж. Мамедгулузаде, А.Ахвердиев, Т.Шахбази (Симург), Гантемир, Мир Джалал, С.Рахман, М.Ибрагимов), так и современных авторов (Б.Байрамов, И.Гусейнов, С.Ахмедов, Элчин, Ф.Керимзаде, Анар, А.Айлисли, Ю.Самедоглы, С.Азери, М.Шахрияр, Г.Ариф. С.Тахир и др.), опубликованы монографии «Писатель и язык» (1975, 2008), «Комические художественные средства» (1983), «Приемы комического в художественной литера-

туре» (1987), «Теория комического» (на русском языке, 2004), книги «Размышления об искусстве» (1997), «Язык, история, поэзия. 2-я книга» (2005), «Язык, история, поэзия. 2-я книга» (2020), «Язык драматургии А.Ахвердиева» (2021), «Комизм в литературе» (2021), а также десятки статей. В этих монографиях, книгах и статьях, анализируя особенности литературного языка названных авторов, вопросы языка в сатирических и юмористических произведениях, формы, средства и методы комизма, он рассматривает возможности азербайджанского языка вызывать смех, профессионально раскрывает и интерпретирует потенциал и возможности создания комизма единиц, относящихся к таким лингвистическим категориям, как собственные имена и прозвища, диалектная лексика, вульгарные слова и выражения, заимствованные и архаичные слова, неологизмы, метафоры (тропы) и их типы, пословицы и поговорки, афоризмы и шаблоны. Проблемы лексикологии и фразеологии, изменение стилистических условий употребления слов, метафоризации и полисемии глубоко рассматриваются в работах проф. Г.Ш.Казымова на богатом фактическом материале языка художественных произведений писателей-сатириков XX века. Это направление научно-исследовательской деятельности профессора Газанфара Казымова можно охарактеризовать первым и основательным изучением в азербайджанской филологии таких приемов разоблачения в комизме, как эзопов язык, ирония, деформация, непредсказуемость, непонимание, непоследовательность и анахронизм, на материале сатирической прозы начала XX века.

Проф. Г.Ш.Казымов большое внимание уделяет вопросам синтаксиса и морфологии современного азербайджанского языка. Еще в восьмидесятые годы он разработал оригинальную классификацию словосочетаний в азербайджан-

ском языке. В освещении вопросов организации синтаксической структуры проф. Г.Ш.Казымов отводил большую роль функциональной возможности речи, выдвигал свои серьезные и убедительные суждения о традиционных вопросах грамматики, в частности о синтаксических связях, словосочетании, средствах расширения простого предложения, о сложном предложении, порядке слов в предложении, актуализации коммуникативной перспективы предложения и др. Все эти вопросы обобщены и освещены в учебниках для вузов «Современный азербайджанский язык. Синтаксис» (2000; переиздан в 2004 и 2007 гг.), «Современный азербайджанский язык. Морфология» (2010).

Проф. Г.Ш.Казымов серьезно и регулярно занимается проблемами истории азербайджанского языка, истории азербайджанского литературного языка, изучением письменных памятников азербайджанского языка. Его монография «История азербайджанского языка (с древнейших времен до XIII века)» (2003; переиздана в 2017 г.) охватывает такие важнейшие и малоизученные проблемы, как формирование протоязыка, распад протоязыка на диалекты и возникновение языковых семей, шумерско-тюркские взаимоотношения, этнический состав Азербайджана и вопросы языка, азербайджанские племена и их языки в III–I тысячелетиях до н.э., формирование азербайджанского народа и общенародного азербайджанского языка, становление и развитие устного литературного азербайджанского языка. В данной монографии и связанных с ней монографических исследованиях («История Азербайджана: государство, этногенез и вопросы происхождения азербайджанского языка», (I, 2005), «Ашина и Азербайджан» (2005 г.), «Поэмы Гомера и «Китаби-Деде Горгуд» (2006 г.), «Древний пласт азербайджанской фразеологии (долитературный период)» (2006) и др.)

профессор Газанфар Казымов, в отличие от концепций, укоренившихся в азербайджанской историографии, выступает как автор уникальной научной идеи. По его концепции, прародиной тюрков была не Саяно-Алтайская территория, а Передняя Азия. Отсюда, где тюрки обитали и росли по численности на протяжении тысячелетий, начались их первые миграции в Центральную Азию, а впоследствии сюда же – на свою прародину они вновь вернулись в поисках благоприятных мест обитания. Пратюркский язык зародился в окрестностях Передней Азии и Средиземноморья, где и распался на протоязыки. Эту концепцию можно рассматривать как вклад, внесенный филологом-историком, профессором Газанфаром Казымовым, в азербайджанскую историографию и филологию. В этой монографии также впервые основательно и глубоко исследован синтаксический строй языка «Китаби-Деде Коркуд» как уникального памятника периода становления устного литературного языка.

Благодаря исследованиям проф. Г.Ш.Казымова, посвященным вопросам фольклористики, современный азербайджанский читатель впервые получил возможность ознакомиться с наследием мастера слова XVI века, известного народного поэта Гурбани («Гурбани» (1990; новое издание – в 2006 г.), «Гурбани и его поэтика» (1996). Эти исследования проливают свет на темные страницы жизни и творчества поэта.

Большие заслуги принадлежат проф. Г.Ш.Казымову и в области создания учебников для средних и высших учебных заведений республики, о двух из которых выше уже говорилось. С 1983 г. переиздается школьный учебник «Азербайджанский язык», подготовленный им для 7-8 классов (затем для 8-9 классов). Второй учебник «Азербайджанский язык» для 2-го класса (а затем и для 3-го класса) русского сектора пе-

реиздается с 1977 года. Он посвятил множество статей вопросам методики преподавания азербайджанского языка, совершенствования школьных и вузовских учебников, составил более 10 программ.

Перу проф. Г.Ш.Казымова принадлежат свыше 60 книг, монографий и учебников, 500 научных и научно-публицистических статей. Огромную и весьма трудоемкую работу по научному редактированию учебников, монографий и книг азербайджанских языковедов, периодических сборников статей, материалов конференций проф. Г.Ш.Казымов совмещает не только с серьезной научно-исследовательской работой по планам сразу двух отделов института – история азербайджанского языка и диалектологии азербайджанского языка, но и вузовской научно-педагогической деятельностью. Длительное время в Азербайджанском государственном педагогическом университете, Азербайджанском институте учителей он читал лекции по истории азербайджанского языка, современного азербайджанского языка, опубликовав по ним ряд методических пособий и программ.

Много сил отдает проф. Г.Ш.Казымов подготовке высококвалифицированных научных кадров. Под его научным руководством подготовлено более 20 кандидатских и докторских диссертаций. Он выступал в качестве официального оппонента десятков соискателей на защите диссертаций. С 2003 года является членом диссертационного совета при Институте языкознания им. Насими НАН Азербайджана.

Проф. Г.Ш.Казымов хорошо известен и за пределами страны. Он многократно достойно представлял азербайджанскую филологическую науку на международных симпозиумах и конференциях, является почетным членом Королевского Азиатского Общества Великобритании и Северной Ирландии, чле-

ном Международного Биографического Центра (Кембридж, Великобритания), Американского Биографического Института.

Проф. Г.Ш.Казымов выполняет также большую общественную работу. В 1997-1999 гг. был членом экспертной комиссии ВАК при президенте Азербайджанской Республики. С 1975 года он является членом научно-методического совета при Министерстве образования, а также членом редколлегии нескольких научных и литературных журналов. Одновременно является членом союзов писателей (с 1997 г.) и журналистов (с 2003 г.).

Проф. Газанфар Казымов – хороший организатор, дисциплинированный, пунктуальный, общительный, искренний, добрый и аристократичный человек,

большая личность, гражданин и интеллигент. Общение с ним всегда не только полезно, но и весьма приятно. Высоко ценит и ведет искреннюю дружбу и сотрудничество. Хотя он принципиален, строг и требователен в работе и своих поступках, его отличают щедрость в добрых советах, искренность души, умение в нужный момент протягивать руку помощи.

Коллектив научных сотрудников Института языкознания им. Насими Национальной академии наук Азербайджана горячо поздравляет Газанфара Ширин оглу Казымова со славным юбилеем, от души желает ему доброго здоровья, неиссякаемой творческой энергии и дальнейших успехов в научно-педагогической и творческой деятельности.

Ильхам Тахиров

QIZILGÜL ABDULLAYEVA –70

Görkəmli Azərbaycan filosofu Əbülhəsən Bəhmənyarın gözəl bir kəlamı var: “Elə adamlar axtarın ki, onlarla söhbət yaxşı kitablara bərabər olsun. Elə kitablarda axtarın ki, mütaliəsi filosoflarla söhbətə dəysin”. Cəmiyyətdə şəxsiyyəti ilə yaradıcılığı və fəaliyyəti üst-üstə düşən, tərcümeyihalı ilə gələcək nəsillərə nümunə olan ziyalılara rast gəlmək, onlarla həmsöhbət və yol yoldaşı olmaq nə qədər xoşbəxtlik və qürurvericidirsə, bir o qədər də məsuliyyətlidir. Belə alim və müəllimlərdən dərs almaq, məxsus olduğun peşənin sirlərini öyrənmək, doğrudan da, tələbələr üçün sözün əsl mənasında böyük şansıdır. 102 yaşlı Bakı Dövlət Universitetinin Filologiya fakültəsində vaxtilə ölkəmizin elə tanınmış alimləri çalışmışdır ki, bu gün müəllimlərimiz onların həyat yolundan ağız dolusu bəhs edərkən insan bir tərəfdən heyrətlənirsə, digər tərəfdən onları görmədiyi və canlı dinləmədiyi üçün təəssüflənir. Ancaq yeganə təsəllimiz odur ki, həmin böyük ziyalıların özlərindən sonra yetişdirdiyi elə tələbələr var ki, hazırda bu şərəfli yolda uğurla addımlayır, klassiklərimizin irsini yaşadır və onların ənənələrini layiqincə davam etdirirlər. Bu ənənə və varisliyi uğurla davam etdirən, halal alim və müəllim ömrü yaşayan, çiynədaşlarından öz dəst-xətti ilə seçilən belə ziyalılarımızdan biri Bakı Döv-

lət Universitetinin Türkologiya kafedrasının dosenti Qızılgül xanım Abdullayevadır.

Qızılgül Ağəli qızı Abdullayeva 1952-ci il mart ayının 22-də qədim Azərbaycan torpağı Zəngəzurun qapısı adlandırılan Qubadlı rayonunda dünyaya göz açmışdır. 1959-1969-cu illərdə Sumqayıt şəhərində tam orta məktəb təhsili alan Qızılgül xanım 1969-cu ildə Bakı Dövlət Universitetinin Filologiya fakültəsinə qəbul olunmuş və 1974-cü ildə bu qədim ali təhsil ocağını fərqlənmə diplomu ilə başa vurmuşdur. Universiteti bitirdikdən sonra o, taleyini müqəddəs müəllimlik peşəsinə bağlamış, bilik və bacarığı, istedadı, zəhmət-sevərliyi ilə alimlik mərtəbəsinə yüksəlmişdir. Əmək fəaliyyətinin ilk illərində, yəni 1974-1978-ci illərdə Zərdab rayonu Əlvənd kənd orta məktəbində Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimi işləmişdir.

1978-ci ildən ömrünü Bakı Dövlət Universitetinə bağlayan Qızılgül xanım burada müxtəlif vəzifələrdə - kitabxanaçı, böyük kitabxanaçı, metodist, baş laborant, müəllim, baş müəllim vəzifələrində fəaliyyət göstərmişdir. Elmi-pedaqoji fəaliyyəti BDU-nun Türkologiya kafedrası ilə bağlı olan Qızılgül Abdullayeva 1984-1987-ci illərdə həmin kafedranın əyani aspirantı olmuş, 1988-ci ildə “Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin bədii üslubu (50-ci illər ədəbi nəslinin şeir dili əsasında)” mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir. 1993-cü ildən Türkologiya kafedrasının dosenti vəzifəsində çalışan dilçi alim 2022-ci ildə “XVII əsr Azərbaycan ədəbi dili” mövzusunda doktorluq dissertasiyasını uğurla müdafiə etmişdir.

Azərbaycan dilinin tarixi üzrə dəyərli araşdırmaların müəllifi olan Qızılgül Abdullayeva “Dilin şeir rəngi” (2005), “Kül tiqin abidəsi” (2007), “XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik və leksik norma demokratizmi” (2019), “XVII əsr

Azərbaycan ədəbi dilinin qrammatik norma demokratizmi” (2019) adlı kitabların, “Qədim türk yazılı abidələri” (2006) adlı metodik vəsaitin, “Qədim türk dili” (2009) adlı metodik göstərişin, “Qədim türk dili”, “Əski Azərbaycan yazısı”, “Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası”, “Azərbaycan ədəbi dili tarixi”, “Azərbaycan dili tarixi” adlı tədris proqramlarının, habelə 100-dən çox məqalənin müəllifidir. Uğurlu elmi-pedaqoji fəaliyyətinə görə Qızılgül Abdullayeva “Bakı Dövlət Universitetinin 100 illiyi (1919-2019) Azərbaycan Respublikasının yubiley medalı” ilə təltif edilmiş, “Qızıl qələm” mükafatına və “İlin alimi” (2021) fəxri adlarına layiq görülmüşdür. Onun “XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik və leksik norma demokratizmi” və “XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin qrammatik norma demokratizmi” adlı monoqrafiyaları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında ilin mühüm nəticəsi kimi dəyərləndirilmişdir. Uğurlu qələm sahibi olan Qızılgül xanım Azərbaycan-Özbəkistan Dostluq Cəmiyyəti İdarə Heyətinin, həmçinin Azərbaycan Jurnalistlər Birliyinin üzvüdür.

Qızılgül Abdullayevanın elmi yaradıcılığı dil tarixinin müxtəlif sahələrini əhatə edir. Buraya müəllifin Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası, Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi məsələləri ilə yanaşı, türk dillərinin, xüsusilə qədim türk dilinin fonetik, leksik və morfoloji quruluşu haqqındakı sanballı araşdırmaları aid edilə bilər. Bu tədqiqatlarda türk xalqlarının Orxon-Yenisey, “Dədə Qorqud” kitabı, “Kutadqu bilik” kimi qədim türk yazılı abidələri ilə bərabər, orta əsrlərdə türk dilinin inkişafına böyük töhfələr vermiş görkəmli ədəbi şəxsiyyətlərin (Y.Əmrə, Nəsimi, Füzuli və s.) dilinin öyrənilməsinə də geniş yer verilmiş, bu ədəbi nümunələrin Azərbaycan dilinin tarixindəki rolu aydın şəkildə tutarlı elmi faktlarla əsaslandırılmışdır. Bu baxımdan alimin yaradıcılığının əsas istiqamətlərini belə müəyyənləşdirmək olar:

Qədim türk dilinin öyrənilməsinə dair əsərləri. Buraya tədqiqatçının “Kül tiqin abidəsi”, “Qədim türk yazılı abidələri”, “Qədim türk dili” adlı kitabları, həmçinin “Qədim türk dilində hal kateqoriyası”, “Qədim türk dilində kəmiyyət kateqoriyası”, “Qədim türk dilində feilin zaman və şəxs şəkilçilərinin tarixi inkişafı”, “Arxaikləşmiş qədim türk sözlərinin kök morfemlərdəki tarixi izi”, “Türk mənşəli sözlərin ən qədim fonoloji sonluğu”, “Qədim türk sözlərinin leksik-qrammatik xüsusiyyətləri”, “Tonyukukun dilində qrammatikləşmiş şəxs əvəzliliklərinin şəxs şəkilçiləri ilə müvaziliyi”, “Tonyukuk” abidəsinin leksik tərkibində “novatorluq → ümumişləklilik → arxaiklik” taleyi yaşayan sözlər” və s. məqalələri daxildir.

Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqatları. Müəllifin bu istiqamətdəki araşdırmalarında dilimizin fonetik, leksik və morfoloji quruluşunun öyrənilməsinə geniş yer ayrılmışdır: “Feili frazeoloji birləşmələrin leksik tərkibi (Q.Təbrizinin dili əsasında)”, “Fədainin “Bəxtiyarnamə” əsərinin dilində leksik paralellər”, “Saib Təbrizi dilinin leksikasına dair bəzi qeydlər”, “Omonimlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri (Qövsi Təbrizinin dili əsasında)”, “Müasir Azərbaycan dilində arxaikləşmiş qədim türk leksik qatı”, “Fədainin “Bəxtiyarnamə” əsərinin dilində fonetik arxaizmlərin əhatə dairəsi”, “Nəsimi leksikası oğuz qrupu dilləri ilə müqayisədə”, “Yunus Əmrə “Divan”ında leksik fakt zənginliyinin omonimik mənbəyi”, “M.Əmaninin dilində hal kateqoriyası” və s. Ümumi mənzərədən çıxış edərək demək olar ki, dilimizin tarixi ilə bağlı tədqiqatlarında alim daha çox tarixi leksika və tarixi morfolojiyaya xüsusi maraq göstərmiş, ancaq bu məsələlərdə fonetik quruluşun özəllikləri də diqqətdən kənar qalmamışdır.

Bütün bunlarla yanaşı, Qızılgül Abdullayevanın araşdırmalarında türkooloji dilçiliyin çağdaş məsələləri də işıqlandırılmışdır: “Türk dili dünya evində”, “Azərbaycan mətbuatına osmanlı türkcəsinin

təsiri”, “Azərbaycan və Türkiyə türkcəsi paralelliyində ümumünsiyyət faktından ortaq türkcəyə keçid” və s. məqalələrində müəllifin xaricdə keçirilmiş beynəlxalq elmi konfranslarda və nüfuzlu dərgilərdə həmin mövzularla bağlı səsləndirdiyi tezislər mütəxəssislərin marağına səbəb olmuşdur.

Azərbaycan türkologiyasında XVII əsr ədəbi dilinin geniş şəkildə tədqiqi Qızılgül Abdullayevanın adı ilə bağlıdır. Alimin uzun illər üzərində gərgin əmək sərf etdiyi “XVII əsr Azərbaycan ədəbi dili” adlı doktorluq dissertasiyasında ədəbi dilimizin araşdırmalardan kənar qalmış bu mərhələsi ətraflı öyrənilmişdir. Mövzu ilə bağlı müəllifin mötəbər elmi jurnallarda və beynəlxalq səviyyəli elmi konfranslarda çox sayda məqalələri və iki hissəli monoqrafiyası çap olunmuşdur. Qızılgül xanım bu tədqiqatında Fədai, M.Əmani, Q.Təbrizi, S.Təbrizi, Məsihi kimi sənətkarlarla yanaşı, ilk dəfə olaraq, Rəhməti Paşa, Sadiq bəy Əfşar, Tərzi Əfşar, Zəfər, Məczub, Vəhid Qəzvini, Şah Abbas Kəbir, Şah Abbas Sani və başqalarının yaradıcılığı əsasında XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik, leksik və qrammatik normalarını tam şəkildə tədqiqatə cəlb etmişdir. Burada XVI əsrin sonları XVII əsrin əvvəllərindən etibarən müəyyənləşən və norma dəyişikliyinə birbaşa təsir göstərən dildaxili yeni proseslərin – diferensiasiya, sabitləşmə, demokratikləşmə proseslərinin məhz bu zaman kəsiyindən başlaması dəqiqləşdirilmiş, norma demokratizmində canlı danışiq dilinə meyil istiqaməti aşkarlanmışdır ki, bu da klassik kitab dili və folklor danışiq dili, buna müqabil olaraq əruz vəznə və heca vəznə paralellərinin müqayisəsi zəminində müəyyənləşdirilərək təqdim edilmişdir. Beləliklə, Qızılgül Abdullayevanın qələmi ilə bu zaman kəsiyi ilk dəfə olaraq Azərbaycan ədəbi dili tarixində keçid mərhələsi kimi tanınmış və ənənəviliklə novatorluğun vəhdəti fonunda işıqlandırılaraq bu mərhələnin özəllikləri elmi ictimaiyyətə layiqincə çatdırılmışdır. Ümumən, müəllifin bu araşdırması məzmun dərinliyi, dil faktlarının

zənginliyi və elmi nəticələrinin səmərəliliyi baxımından Azərbaycan dil tarixşünaslığı üçün əvəzsiz töhfədir.

Qızılgül Abdullayeva gözəl alim olmaqla yanaşı, həm də peşəkar müəllim-pedaqoqdur. Azərbaycan dilinin tarixinə dair fənlərdən dərş aparən Qızılgül xanım özünəməxsus pedaqoq diplomatiyası ilə tələbələrinin qəlbinə yol tapmağı bacaran müəllimlərdəndir. Əsl müəllim şəfqəti və nəvazişi ilə tələbələrinin sevgisini qazanmış bu nəcib insan öz bilik xəzinəsini onlarla paylaşmaqdan çəkinmir, yeri gəldikcə, dərş zamanı yaradıcı gənclərlə elmi muzakirələr aparmaqdan zövq alır, gənc nəsilədən də nələrisə öyrənməyi, ümumən “öyrədərək öyrənirəm” şüarını elmi-pedaqoji fəaliyyətin vacib məqalarından biri hesab edir. Rəhbərlik etdiyi buraxılış işləri və magistr dissertasiyalarının müəlliflərinə - tələbə və magistrələrə xüsusi qayğı ilə yanaşır, onlara düzgün elmi istiqamətlər verir və gələcəkdə savadlı mütəxəssis kimi yetişmələri üçün əlindən gələni əsirgəmir. Bunun nəticəsidir ki, onun ürəklə, can yanğısıyla öyrətdiyi və tələbələrin yaddaşına həkk etdiyi biliklər sözlün həqiqi mənasında sonradan onların harayına çatır. Və hansı mövqə və vəzifə tutmasından asılı olmayaraq tələbələri onu həmişə minnətdarlıqla xatırlayır.

Həm alim və müəllimliyi, həm də şəxsi keyfiyyətləri ilə görkəmli türkoloq, akademik Tofiq Hacıyev məktəbinin layiqli yetirməsi olan Qızılgül xanım elmi-pedaqoji fəaliyyətində daim bu böyük şəxsiyyətin irsini yaşadır, təbliğ edir və gənc nəsələ aşılayır. Onun dərş dediyi elə bir auditoriya yoxdur ki, tədris etdiyi mövzularda akademik Tofiq Hacıyev anılmasın, xatırlanmasın. Tofiq müəllimi təkcə yaradıcılığı ilə deyil, həm də gənc nəsələ örnək tərcümeyihalı ilə tələbələrə aşılayan Qızılgül xanım öz ustadına olan dərş minnətdarlığını əsl ziyalı missiyası ilə yerinə yetirir, “müəllimlər müəllimi”nin xatirəsini yaşadır. Mühazirələrində və çıxışlarında həmişə Tofiq Hacıyevin dediyi bir fikri xatırladır: “Mənim yetirmələrim çoxdur. Amma kişi

yetirmələrimin içində akademik Nizami Cəfərov, qadın yetirmələrimin içində isə Qızılgül xanım mənim layiqli davamçılarımıdır”. Qızılgül xanım özü də qeyd edir ki, “bu mənim həyatımda aldığım ən böyük mükafatdır”. Akademik Tofiq Hacıyev irsinə bağlılıq yalnız Qızılgül Abdullayevanın pedaqoji fəaliyyəti ilə məhdudlaşmır, o həm də elmi yaradıcılığında bu missiyanı uğurla davam etdirir: “Kimlər gəldi, kimlər getdi bu dünyadan” (2016), “Elmi yeniliklərin qovşağında daşlaşan əsər” (2016), “Akademik Tofiq Hacıyevin yaradıcılığında milli dil məsələsi” (2019), “Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi”ndəki illərin akademik Tofiq Hacıyev ünvanı” (2021) adlı məqalələrində görkəmli alimin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı mühüm məsələlərə toxunur.

Qızılgül xanım eyni zamanda gözəl ailə başçısıdır – ANADIR. Ömür-gün yoldaşı, tanınmış naşir və publisist Adil Abdullayevlə uzun illər min bir əziyyətlə irəlilədiyi bu enişli-yoxuşlu və şərəfli yolda o, cəmiyyətimiz üçün iki layiqli övlad – vətəndaş yetişdirmişdir. Bu ziyalı ocağında boy atan, alim və müəllim kimi yetişən qızı Xatirə Abdullayeva Bakı Slayvan Universitetinin Türkologiya kafedrasının dosenti kimi anasının yolunu layiqincə davam etdirir. Oğlu isə hüquqşünasdır.

Qızılgül xanım olduqca maraqlı həmsöhbət və yol yoldaşdır. Nə xoş ki, bu gözəl alimlə (hətta qızı Xatirə xanımla) birlikdə ölkəmizdə və onun hüdudlarından kənar da bir çox mötəbər elmi konfranslarda, qurultaylarda iştirak etmək bizə də qismət olub. Səmimi söhbətləri, istiqanlılığı ilə kollektivi ətrafına toplamağı bacaran və yeri gəldikcə, yol yoldaşlarına “mənavi liderlik” etməklə hər kəsi məmnun edən bu xanımla ünsiyyətdən yorulmaq, sıxılmaq mümkün deyil. O, apardığı müzakirələrlə, elmi mülahizələrlə və həyat təcrübələrini bölüşməsi ilə müsahibində özünə qarşı maraq və rəğbət yaradır. Onun düşüncələrini dinlədikcə zaman su kimi axıb gedir.

Dil tarixi ilə bağlı hər hansı bir elmi sual və mübahisə doğuran məsələdə

Qızılgül xanımın mövqe və münasibəti gənc müəllim və tədqiqatçılar, o cümlədən mütəxəssislər üçün mürəkkəb məqamlarda etibarlı mənbə sayılır. Belə hallarda biz, tələbələr də ərklə güvənc yerimiz olan bu səxavətli müəllimə müraciət etməkdən çəkinmirik. İşdədirsə, elə işdə, evdədirsə, telefon vasitəsi ilə bu sualları cavablandırmağı özünə mənavi borc bilir. Yorulmadan, qısqançlıq etmədən öz fikirlərini saatlarla müsahibinə çatdırır. Atalar necə də gözəl deyib: “Elm xərclənər, artar, sərvət xərclənər, azalar”. Bu dəyərli alim də öz elm xəzinəsinin ağzını tələbələrə və məsləkdaşları üçün açıdıqca daha da zənginləşir, bu zənginlik isə öz sahibinə nüfuz qazandırır. Təsadüfi də olsa, Qızılgül xanım obyektiv səbəblərlə əlaqədar öz dərslərini mənə həvalə edərəkən keçəcəyim mövzu ilə bağlı əvvəlcədən məni vacib bilgilərlə məlumatlandırır və bu məlumatları olduğu kimi tələbələrə də öyrətməyi möhkəm-möhkəm tapşırırdı. Mən də bu müddətdə Qızılgül xanıma yorulmadan qulaq asar, qeydlər götürür, həmin vaxt özümü o tələbələrdən heç də ayırmazdım. M.Şəhriyar demişkən, “o qədər tələbəklik elə ki, ta ustad olasan”.

Qızılgül xanım gözəl zahiri görünüşü, zövqlü və səliqəli geyimi, təmkinli izahları, sanballı nitqi, elmi mükəllimləri ilə daim müsahiblərinin diqqət mərkəzində dayanmağı bacarır. Şahidiyə ki (Bizimlə yol yoldaşı olanlar da bunu təsdiq edə bilər), o, beynəlxalq qurultaylarda dünyanın müxtəlif ölkələrindən gəlmiş alimlərin məruzələrini necə maraqla dinləyir. Qulaq asa-asa qeydlər götürür, məruzələrdəki fikirlər ətrafında müəlliflərlə müzakirələrə qoşulmaqdan çəkinmir, yeri gəldikcə, özünəxas alim etikası ilə elmi polemikaya girir və mövqeyini ortaya qoymağı bacarır. Qızılgül xanım dilimizin tarixinə dair həqiqətlərin türkoloji ictimaiyyətə layiqincə çatdırılması üçün bu cür elm məclislərinə daim aktual mövzularla qatılır, çıxışları məruzə etdiyi bölmələrdə böyük maraqla qarşılır. Uzun illər yorulmaz alim əməyinin nəticəsidir ki, Qızılgül xanım türkoloji dilçilikdə öz imzası ilə

tanınır, qəbul edilir. Belə mötəbər konfransların, qurultayların bölmə iclaslarına sədrlik etmək Qızılgül xanıma tapşırılır, açılış və bağlanış iclaslarında ölkəmiz adından çıxışlar təşkilat komitəsinin rəhbərliyi tərəfindən adətən ona həvalə olunur. Dissertasiya işinin müzakirə və müdafiələrində Qızılgül xanım gənc tədqiqatçılar – iddiaçıları arasında fərq qoymaz, onlara öz övladı kimi yanaşar. Əgər söhbət elmimizin və təhsilimizin gələcəyindən gedirsə, cəmiyyətdə tutduğu mövqeyin məsuliyyətinə biganə qalmayan bu ziyalı xanım öz alim cidiyyəti ilə dissertasiya işi və onun müəllifi barəsində haqlı və qərəzsiz qeydlərlə çıxış edər, mövqeyində prinsipiallıq nümayiş etdirər.

Üz cizgiləri ciddi və bəzən sərt görünməyə də, həlim ürəyə, səmimi ünsiyyətə sahib, tələbələrin sevgisini qazanmış Qızılgül xanımın qəlbinə yol tapmaq o qədər də asan deyil. Onunla yoldaş və sirdaş olmağın, bir süfrədə çörək kəsməyin, evinin kəndərindən içəri keçməyin böyük məsuliyyəti var. Təbii ki, saysız-hesabsız tələbənin qəlbində müəllim kimi taxt qurmuş bu insanın ürəyinə yol tapmaq üçün gərək həmin məsuliyyətin çəkisini dərk edə və bu yükün ağırlığına sona qədər tab gətirəsən. Ona görə də Qızılgül xanım inandığı, etibar etdiyi insanlardan az da olsa laqeydlik və bığanəlik hiss etdikdə qəlbən inciyir, ancaq heç zaman öz düşüncələrini o insandan gizlətmir, haqqı,

ədaləti, doğrunu üzə deməkdən çəkinmir. Gördüklərinə, müşahidələrinə səssiz qalmayan Qızılgül xanım bəzən ərək etdiklərini haqlı olaraq danlayır, ancaq heç zaman küsmür, kin-küdurət saxlamır, əgər o insana qəlbində yer ayırıbsa, sonradan ürəyini almağı da bacarır. Sevdidi insanlara könül qapısı ilə yanaşı, evinin qapısını da açan Qızılgül Abdullayevanın qonağı olanlar yaxşı bilirlər ki, o hansı səliqə-səhmənə, hansı süfrə mədəniyyətinə və necə yüksək qonaqpərvərliyə malik xanımdır.

Qızılgül xanım bu gün də gənclərin əhatəsindədir və gənclik eşqi ilə yorulmadan elmi-pedaqoji fəaliyyətini davam etdirir. Tələbələr bu peşəkar müəllim və alimin mühazirələrinə böyük maraqla qulaq asır, gənc müəllim və tədqiqatçılar onun təcrübəsindən faydalanırlar. İnanırıq ki, gənc nəslə örnək tərcümeyi-halı olan Qızılgül xanım öz zəngin təcrübəsi, bilik və bacarığı ilə bundan sonra da əzmlə çalışaraq ölkəmizdə elmin və təhsilin inkişafına dəyərli töhfələr verəcəkdir.

Bahar ətirli Qızılgül xanıma 70 illik yubileyi münasibətilə səmimi qəlbədən təbrik edir, ömrünün bu müdrik çağında ona möhkəm cansağlığı, ailə xoşbəxtliyi və səadət, elmimizin və təhsilimizin inkişafı naminə fəaliyyətində yeni-yeni uğurlar arzulayırıq. 70 yaşınız mübarək, əziz müəllimimiz!

Pərvin Eyvazov

NƏŞRƏ DAİR TƏLƏBLƏR:

1. Beynəlxalq "Türkologiya" jurnalına çap üçün materiallar (məqalə, resenziya, icmal və s.) Azərbaycan, türk, rus və ingilis dillərində çap şəklində, elektron daşıyıcıda və e-mail vasitəsilə (turkologiya@lang.science.az) qəbul edilir.
2. Dərc olunaçaq məqalələrə görə müvafiq elmi sahə üzrə elmlər doktorunun rəyi tələb olunur.
3. Məqalələrin həcmi 15, resenziya və digər yazılarnın həcmi isə 7 vərəqədən (A4) artıq olmamalıdır (şrift: Times New Roman – 14, interval: 1,5, sol kənar 3 sm, sağ kənar 1,5 sm, yuxarı hissə 2 sm, aşağı hissə 2 sm).
4. Məqalənin adı altında müəllifin adı, soyadı, işlədiyi müəssisə, vəzifəsi və e-mail ünvanı göstərilməlidir.
5. Məqalələrin qəbulu üçün son 5-10 ilin elmi əsərlərinə istinadlar vacibdir.
6. Ədəbiyyat siyahısı əlifba sırası ilə verilməlidir. Nümunə: Axundov, A. (2003). *Dil və ədəbiyyat*. Bakı: Gənclik.
7. Mətnin içində istinadlar müəllifin soyadı, əsərin nəşr ili, səhifəsi ardıcılığı ilə verilməlidir. Nümunə: (Axundov, 2007: 114).
8. Xülasə 200-250, açar sözlərin sayı 3-6 sözdən ibarət olmalıdır. Hər bir xülasənin başında məqalənin adı, müəllif(lər)in adı, soyadı və aid olduğu ölkə göstərilməlidir. Üç dildə yazılan xülasələrin məzmunu eyni olmalıdır. Müəllifin məqalədə gəldiyi elmi nəticə, işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti və s. xülasədə əksini tapmalıdır.
9. Tərcümə məqalələri müəllifin icazəsi və ya aktuallığını təsdiqləyən sənəd əsasında qəbul edilir.
10. Hər bir məqalə redaksiya heyətinin rəyinə əsasən çap olunur.
11. Plagiatlıq faktı aşkar edilən məqalələr dərc olunmur.

Məqalələrin nəşri pulsuzdur.

Əlyazmalar geri qaytarılmır.

Materialların məzmunu müəllifin şəxsi mövqeyini əks etdirir.

ТРЕБОВАНИЯ К ПУБЛИКАЦИИ:

1. Материалы (статьи, рецензии, обзоры) для публикации в международном журнале «Туркология» принимаются в напечатанном виде, на азербайджанском, турецком, русском и английском языках, на электронном носителе и посредством e-mail (turkologiya@lang.science.az).
2. Необходимо представить отзыв о статье доктора наук в соответствующей области.
3. Объем статьи не должен превышать 15, а рецензий и других материалов – 7 страниц (A4, шрифт Times New Roman – 14, интервал: 1,5, отступы: слева – 3 см, справа – 1,5 см, сверху и снизу – 2 см).
4. Под названием статьи должны быть указаны имя и фамилия автора, место работы, должность и e-mail адрес.
5. Необходимы ссылки на научные публикации за последние 5-10 лет.
6. Список литературы должен быть составлен в алфавитном порядке. Например: Axundov, A. (2003). *Dil və ədəbiyyat*. Bakı: Gənclik.
7. Ссылки в тексте должны быть представлены в следующей последовательности: фамилия автора, год издания, страница работы. Например: (Axundov, 2007: 114).
8. Резюме должно состоять из 200-250 слов, а количество ключевых слов не превышать 3-6. В заглавии каждого резюме должны указываться: название статьи, имя, фамилия, страна проживания автора(-ов). Резюме, написанные на трех языках, должны быть идентичны по содержанию. Научный вывод, сделанный автором в статье, научная новизна и прикладное значение работы и т.д. должны отражаться в резюме.
9. Переведенные статьи принимаются на основе документа, подтверждающего согласие автора или актуальность.
10. Каждая статья печатается на основе отзыва редколлегии.
11. Статьи, в которых выявлены факты плагиата, не печатаются.

Статьи печатаются бесплатно.

Рукописи статей не возвращаются авторам.

Содержание материалов отражает личную позицию автора.

PUBLICATION REQUIREMENTS:

1. Materials (papers, reviews, round-ups, etc.) for publication in the international journal of "Turkology" are accepted in a printed form, in electronic carrier and through e-mail (turkologiya@lang.science.az) in the Azerbaijani, Turkish, Russian and English languages.
 2. Review of Doctor of Sciences on a certain scientific field is required for the paper to be printed.
 3. Papers length have to be 15 pages long, but length of other kinds of writings have to be maximum 7 pages (A4) long (in 14-point Times New Roman; in-1,5 interval; 3 cm on the left side, 1,5 cm on the right side; 2 cm on the top; 2 cm on the bottom).
 4. The author's name and surname, work place, position and e-mail address must be written under the title of the paper.
 5. It is important to use the references to the scientific works of the latest 5-10 years.
 6. Bibliographical references must be given in the alphabetical order. For example: Axundov, A. (2003). *Dil və ədəbiyyat*. Bakı: Gənclik.
 7. References in the text must be given in the following order: the sur-name of the author, year of publication and page. For example: (Axundov, 2007:114).
 8. Abstract must consist of 200-250 words, and the number of key words must not exceed 3-6. In the title of each abstract must be given the followings: the title of the paper, name surname, the country of the author (s). The scientific conclusion, given by the author in the paper the scientific novelty and the applied importance of the work, etc. must be described in the abstract.
 9. The translated papers are accepted according to the permission of the author or according to the document certifying the actuality of it.
 10. Each paper is published according to the review of the Editorial Staff.
 11. Papers with the fact of revealed plagiarism are refused to be published.
- Publication of papers is free of charge.
Manuscripts are not returned.
The contents of the materials reflect the personal position of the author.

TÜRKOLOGİYA

Beynəlxalq elmi jurnal

Kompüter tərtibçisi:	S.Zalova
Azərbaycan mətninin redaktoru:	K.Mirzəyeva
Rus mətninin redaktoru:	A.Ələkbərova
İngilis mətninin redaktoru:	V.Abdullayeva

Formatı: 70x100 ¹/₁₆
Həcmi: 8,5 ç.v.
Tirajı: 200 nüsxə